

Magyar Földrajzi Társaság
Societas Geographica Hungarica
1872

FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

GEOGRAPHICAL
REVIEW

138. évfolyam, 3. szám
2014

FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

A Magyar Földrajzi Társaság tudományos folyóirata

Geographical Review • Geographische Mitteilungen
Bulletin Géographique • Bollettino Geografico • Географические Сообщения

Főszerkesztő
MARI LÁSZLÓ

Szerkesztők
EGEDY TAMÁS (felelős szerkesztő), BOTTLIK ZSOLT,
HORVÁTH GERGELY, PAPP SÁNDOR

Szerkesztőbizottság
FÁBIÁN SZABOLCS, GYÖRI RÓBERT, ILLÉS SÁNDOR, KOZMA GÁBOR,
LÓCZY DÉNES, MUCSI LÁSZLÓ, SZABÓ GYÖRGY, TIMÁR JUDIT

Tudományos Tanácsadó Testület
BELUSZKY PÁL, FRISNYÁK SÁNDOR, KERÉNYI ATTILA, KOCSIS KÁROLY,
KOVÁCS ZOLTÁN, MEZŐSI GÁBOR,
PROBÁLD FERENC, SOMOGYI SÁNDOR, VARAJTI KÁROLY

Szerkesztőség: 1112 Budapest, Budaörsi út 45. Telefon, fax: (06-1) 309-2683
E-mail: kozlemenyek@foldrajzitasasag.hu. Honlap: www.foldrajzitasasag.hu
Az EBSCO által indexált és az MTA X. Földtudományok Osztályán kiemelt státuszba
sorolt folyóirat.

TARTALOM / CONTENTS

Értekezések / Studies

CSOMÓS GYÖRGY: Az olajipari transznacionális vállalatok kapcsolata a megújuló energia szektorral: alkalmazkodás a 21. század globális elvárásaihoz vagy csak szemfényvesztés? / Relations between transnational oil corporations and the renewable energy sector: a form of adaptation to the 21 st century or just a lie?	165
GÁL ZOLTÁN: A pénzügyi piacok földrajzi dimenziói: a pénzügyi földrajz frontvonalai és vizsgálati területei / Geographical aspects of financial markets: front-lines and research fields of financial geography	181
TÖMÖRI MIHÁLY: A gazdasági válság hatása a hazai kiskereskedelem térszerkezetére / The impact of the economic crisis on the spatial structure of the Hungarian retail sector	197
KHADEMI-VIDRA ANIKÓ–ILLÉS PÉTER: Felsőoktatás a regionalitás tükrében / Higher education within the context of regionality	208
VARGA GÁBOR: Az infrastruktúra fogalmi rendszerei és tagolásai – a hagyományos felosztás logikája / Conceptual systems and divisions of the infrastructure – the logic of traditional divide	220

Kisebb tanulmányok

KELECSÉNYI ÁGNES: A Selyemút kutatója, a régész-felfedező Stein Aurél (1862–1943) emlékezete / The archaeological explorer of the Silk Road in memoriam sir Aurel Stein (1862–1943)	233
---	-----

Szemle

A tudományos minősítés és tudományos teljesítményértékelés nemzetközi tapasztalatai társadalomföldrajzi nézőpontból / Based Upon international experiences Scientific qualification and scientific performance evaluation from social geographical – KISS ÉVA	241
---	-----

AZ OLAJIPARI TRANSZNACIONÁLIS VÁLLALATOK KAPCSOLATA A MEGÚJULÓENERGIA-SZEKTORRAL: ALKALMAZKODÁS A 21. SZÁZAD GLOBÁLIS ELVÁRÁSAIHOZ VAGY CSAK SZEMFÉNYVESZTÉS?

CSOMÓS GYÖRGY

RELATIONS BETWEEN TRANSNATIONAL OIL CORPORATIONS
AND THE RENEWABLE ENERGY SECTOR:
A FORM OF ADAPTATION TO THE 21ST CENTURY OR JUST A HOAX?

Abstract

In the past decade the renewable energy sector has become the fastest growing segment of energy industry. Leading economies of the world support and encourage investments more intensively into the renewable energy sector because of several reasons. It is well known that renewable energies are not yet self-supporting and profitable enough for investor-owned companies, particularly are not for oil and gas companies. However, most of the large oil companies have some renewable energy businesses, even the Supermajors, the biggest corporations of the energy sector. In this paper I analyse the reasons why ExxonMobil, Chevron, Royal Dutch Shell, BP, and Total sustain renewable energy businesses despite not making enough profit from them. According to my findings some Supermajors do not deal with renewable energies, even they can markedly improve their social image. Others have a strong focus on renewable energy business and have a key role as global players in the industry.

Keywords: renewable energy, energy consumption, oil and gas industry, Supermajors, profits

Bevezetés

Az elmúlt egy évtizedben – ahogyan azt SADORSKY, P. (2012) kifejti – a megújulóenergia-szektor vált az energiaipar legdinamikusabban növekvő szegmensévé, elsősorban a klímaváltozással kapcsolatos aggodalmak, az energiabiztonságra való törekvés és az olajhozamcsúcs miatt, de hatással volt rá az új technológiák és a környezettudatos fogyasztók megjelenése is. MASINI, A. – MENICETTI, E. (2013) úgy látják, hogy a megújuló energiákba történő beruházások elsősorban a 2000-es években gyorsultak fel, főleg a 2007–2008-as pénzügyi válság után. Az előrejelzésekben szereplő nagyszabású terveket tekintve ez a tendencia a jövőben is folytatódni fog.

A Bloomberg hírügynökség 2011-ben megjelent *Global Renewable Energy Market Outlook* tanulmánya szerint a 2010-ben üzembe helyezett megújulóenergia-kapacitás értéke 195 milliárd USD volt, ami az előrejelzés szerint 2020-ra eléri a 395, 2030-ra pedig a 460 milliárd USD-t. Ennek komoly pozitív következményeként, két évtized alatt a teljes energiatermelésben a megújulók aránya (a vízenergiával együtt) a 2010. évi 12,6%-ról 15,7%-ra emelkedik. A Bloomberg úgy látja, hogy a megújuló energiák piacán jelenleg vezető Európai Unió az EU 2020 energetikai céljait ugyan teljesíteni fogja, azonban az elhúzóadósságválság miatt a beruházások a szektorban csak 2015 után vesznek nagyobb lendületet. Az European Renewable Energy Council (EREC) szerint az *Energy 2020* energia- és klímacsomag az európai gazdaság egyik leginkább recesszió-ellenálló területévé tette a megújulóenergia-szektor, ami abban is tetten érhető, hogy a válság alatt is növekedést tudott felmutatni (EREC, 2013). A megújulóenergia-ipar már jelenleg is 1%-kal járul hozzá az EU GDP-jéhez, és a célok ismeretében ez az arány nyilván emelkedni fog.

Prognosztizálható ugyanakkor, hogy a roppant dinamikusan fejlődő Kína 2020-ban éves szinten 50 milliárd USD körüli összeget investál megújulóenergia-beruházásokra, ezzel pedig átveszi az EU-tól a globális vezető szerepet. Ez nem is meglepő, hiszen a Nemzeti Fejlesztési és Reform Bizottság szerint a kínai kormány – illetve az állami tulajdonú olajipari cégek – 2015–2020 között csaknem 670 milliárd USD-t fordítanak energiatakarékosságra, a karbonemisszió csökkentésére és a megújulóenergia-beruházásokra. Az Egyesült Államok és Kanada beruházásainak volumene – amennyiben nem történik lassulás a gazdaságban – összességében szintén elérheti az évi 50 milliárd USD-t, különösen, ha az Egyesült Államokban az Obama–Biden adminisztráció által képviselt *New Energy for America* terv valóra válik. A vezető gazdaságoktól természetesen Japán sem kíván lemaradni: a 2011. évi cunami okozta fukushimai nukleáris katasztrófa után a kormány 2030-ra összességében 700 milliárd USD-ra kívánja növelni a megújulóenergia-beruházásokat (IGEL–Knowledge@Wharton, 2013). Az említett jellemző tendenciákat mutatja be az 1. ábra, hangsúlyozva a megújulóenergia-beruházások három fókuszterületét: az Egyesült Államokat, Európát és az egyre dinamikusabban fejlődő Kínát.

1. ábra A megújuló energiákba történt új beruházások régióként, milliárd USD-ban (2004–2012)
(Bloomberg, New Energy Finance, 2013)

Figure 1 Global new investment in renewable energy by region in thousand million USD (2004–2012)
(Bloomberg, New Energy Finance, 2013)

A célok tehát lenyűgözőek és az eszközök is grandiózusnak tűnnek. De vajon tényleg azok? Vajon a megújulóenergia-beruházásokra irányuló látványos tervek változtatnak-e a jelenlegi fosszilisenergia-függőségen? Vajon önmagukban nemzetállamok és szupranacionális szervezetek elérhetik-e nagyszabású céljaikat, ha azokat a fosszilis energiahordozók kitermelésében érdekelt vállalatok nem vagy csak virtuálisan támogatják?

A Rolling Stone magazinban 2013-ban megjelent *Big Oil's Big Lies About Alternative Energy* című publikációjában JUHASZ, A. amerikai olaj- és energiaipari elemző, újságíró azt állítja, hogy az olajipari vállalatoknak egyáltalán nem érdeke a megújulóba történő beruházás. Sőt a legtöbbben még a látszatot sem kívánják fenntartani. Például az amerikai ExxonMobil, a szupermajorok egyike, saját jövőképében azt vizionálja, hogy bár 2040-ig a megújuló energiák szerepe a világ energiaellátásában egyre fontosabbá válik, a rohamosan gyarapodó népesség energiaigényének kielégítését kizárólag olajból és gázból lehet megoldani (ExxonMobil, 2013). Az ExxonMobil ezért az elkövetkező öt évben 185 milliárd USD-t szán energetikai beruházásokra, döntően az olajiparban. Egyetlen szu-

permajor tehát 37 milliárd USD-t tervez évente fosszilisenergia-beruházásokra fordítani, miközben Kína, a világ második legnagyobb gazdasága, a megújuló energiákba történő évi 50 milliárd USD-t elérő beruházásaival már globális vezetőnek számíthat a szektorban.

Az energiaszektorban működő cégek többsége természetesen az olcsó energiában (olajban, gázban, szénben) hisz (JUHASZ, A. 2009). LOREN STEFFY a Forbesban világosan kifejti, hogy az olajipari cégek a megújulókból meglehetősen alacsony megtérüléssel számolnak, márpedig a befektetőiket kizárólag a cégek által elért profit érdekli. KATRINA LANDIS, a BP alternatívenergia-divíziójának vezérigazgatója például egy Forbesnak adott riportban a következőket mondta:

„Minden alternatívenergia-üzletünk csak üzlet. A BP-n belül a szénhidrogén-üzletéggel kell versenyeznünk minden befektetett dollárért.”

Persze nemcsak a megtérülés és a profit a kérdés, az üzlethez ugyanis szigorú meggyőződés is tartozik. SPANGLER, I. S. – POMPPER, D. (2011) úgy látják, hogy az arrogáns retorika évtizedek óta átjárja az olajipart, és ez a megújulókkal kapcsolatos véleményekben is érvényre jut. REX TELLERSON, az ExxonMobil vezérigazgatója a következőket mondta a cég éves összejövetelén:

„Az olaj leváltásának nincs gyors módja. Hirtelen visszafogni az olajfelhasználást az üvegházhatású gázok kibocsátásának csökkentése érdekében csak nehezebbé teszi kétmilliárd ember kiemelését a szegénységből. Mi értelmé megmenteni a bolygót, ha az emberiség szenved?”

A megújuló energiák egyre szélesebb körű és intenzívebb alkalmazása tehát két ellentétes erő egymásra hatásának függvénye: az egyik oldalon a kormányok (és az EU) állnak, amelyek határozott törekvése a megújulók részarányának növelése az energiafelhasználásban (Bloomberg, New Energy Finance 2013), míg a másik oldalt olyan olajipari, bányaiipari és az energiatermelésben érdekelt cégek képviselik, amelyek nem titkolt célja a jelenlegi, fosszilis energiahordozóktól függő világ konzerválása (JUHASZ, A. 2009).

Jelen tanulmányban a vezető olajipari transznacionális vállalatoknak (szupermajorok) a megújuló energiákkal való kapcsolatát vizsgálom meg. Első lépésként a világ jelenlegi energiafelhasználását elemzem, s ismertetem a jellemző és prognosztizálható trendeket. Ezt követően a Forbes *The Global 2000* adatbázis alapján bemutatom a nemzetközi energiaszektor, az energiaiparban érdekelt vállalatokat. Végül a vezető olajipari vállalatokról rendelkezésre álló források alapján elemzem, hogy portfóliójukban milyen szerepet kapnak a megújuló energiák, látható-e törekvés azok egyre intenzívebb felhasználására, vagy csak hangzatos jelszavakat jelentenek.

A világ jelenlegi és várható energia-felhasználása

2012-ben a világ primer energia-felhasználása (olajból, gázból, szénből, nukleáris energiából, vízből és megújuló energiából) 12 476,6 Mtoe (millió tonna olajegyenérték) volt, 30%-kal több mint 2002-ben, és több mint bármelyik megelőző évben (BP, 2013a). A BP (2013a) adatai szerint – mint azt a 2. ábra is mutatja – az egy főre jutó primer energia-felhasználás regionális eloszlásában nagyfokú egyenlőtlenség figyelhető meg: a fajlagos energiafogyasztás azokban az országokban ér el különösen magas szintet, amelyek viszonylag bőséges energiahordozókkal rendelkeznek (Egyesült Államok, Kanada, Oroszország, Szaúd-Arábia, Irak, Irán). Az iparilag fejlett európai országok, illetve a szintén jelentős fogyasztónak számító Kína a fajlagos értékek tekintetében nem állnak az élen, ám míg

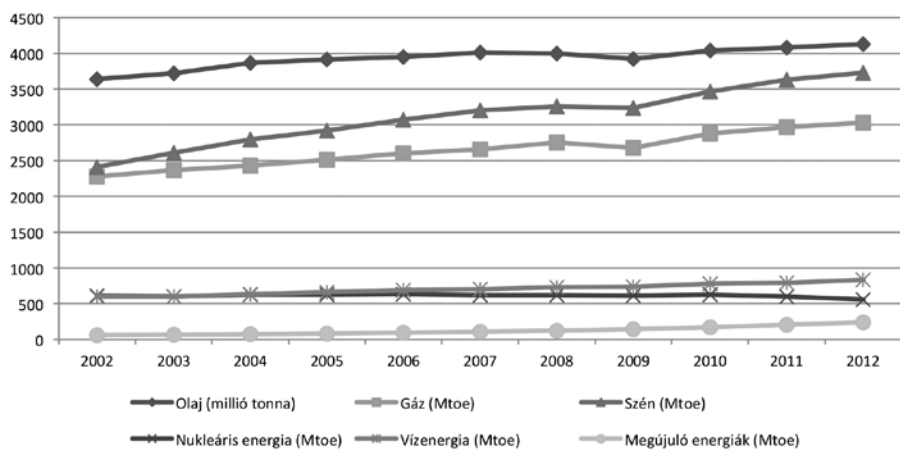
Európa esetében ezt az energiafogyasztás szempontjából hatékony gazdasági berendezkedés és az egyre tudatosabb lakossági fogyasztás okozza, addig az utóbbi esetben a nagy lakosságszám miatt alacsony az egy főre jutó fogyasztás.

2. ábra Az egy főre jutó teljes energiafogyasztás regionális megoszlása 2012-ben, tonna olajegyenérték (BP, 2013a)
Figure 2 Total energy consumption per capita by regions in 2012, tonnes oil equivalent (BP, 2013a)

A teljes energiafelhasználás 87%-át a fosszilis energiahordozók adták, egyharmadát pedig önmagában a kőolaj (3. ábra). A 2007/2008. évi gazdasági válság ugyan rövid időre visszavetette a hagyományos energiahordozók felhasználását (TVERBERG, G. E. 2012), ettől függetlenül azonban az elmúlt évtizedben az összes fogyasztást dinamikusan emelkedés jellemezte. Ugyanakkor korántsem meglepő, hogy a nukleáris energia felhasználása – mintegy kivételként – tartós csökkenést mutat. A 2011 márciusában bekövetkezett fukushimai nukleáris katasztrófa után az atomenergiát preferáló, de legalább elfogadó kormányok jelentős része (pl. Németország, Egyesült Államok, Svájc, Olaszország és természetesen Japán) polgári célú nukleáris programjai felülvizsgálatáról vagy felfüggesztéséről döntött (EHREISER, S. 2011; FROGGATT, A. – SCHNEIDER, M. 2011; RAMANA, M. V. 2011; KIM, Y. et al. 2013). FAÚNDEZ, P. (2008) szerint ugyanakkor az elkövetkező 25 évben mintegy 16 ezer milliárd USD-t kell az energiaszektorba befektetni annak érdekében, hogy a periódus végére becsült 60%-os igénynövekedés kielégíthető legyen. AGUILAR, F. X. – CAI, Z. (2010), SADORSKY, P. (2012), WÜSTENHAGEN, R. – MENICCHETTI, E. (2012) és RIZZI, F. et al. (2014) úgy látják, hogy az elmúlt években a megújulóenergia-szektor volt az energiaipar leggyorsabban fejlődő szegmense, márpedig a nukleáris energia felhasználásának visszafogása (KIM Y. et al. 2013), a fosszilis energiatartalékok – különösen az olaj – kimerülésének realitása (HENRIQUES, I. – SADORSKY, P. 2008; VERBRUGGEN, A. – VAN DE GRAAF, T. 2013; CHAPMAN, I. 2013), illetve a klímaváltozás megakadályozását célzó törekvések (PRYOR, S. C. – BARTHELMIE, R. J. 2010) egyértelműen a megújuló energiák még intenzívebb felhasználását ösztönözhetik. A BP adatai azt mutatják, hogy bár a 2012. évi felhasználásban a megújuló energiák (vízenergia nélküli) részaránya mindössze 2% volt (3. ábra), a 2002. évi 0,6%-hoz képest a növekedés mértéke több mint háromszoros.

Kétségtelen ugyanakkor, hogy a megújuló energiák felhasználásának látványos előretérése továbbra sem jelent reális és gyors megoldást a növekvő energiaigények kielégítésére. Az OPEC szerint a világ olajfűggősége tovább növekszik: 2035-re eléri a napi 107,3 millió

3. ábra A világ energiafelhasználása energiahordozónként (2002–2012)
 Figure 3 The energy consumption of the World by energy sources (2002–2012)

hordót, ami 23%-kal haladja majd meg a 2010. évi szintet (OPEC, 2012). A földrajzi régiók között természetesen elmozdulások várhatók: az OECD részesedése a fogyasztásból a 2005-ös csúcstól folyamatosan csökkenni fog, ugyanakkor a növekedés 87%-a a fejlődő Ázsiához kötődik majd. A BP szerint a primerenergia-fogyasztásban a jelenlegi szinthez képest mintegy 36%-os növekedés prognosztizálható 2030-ra (BP, 2013b). A felhasznált energiahordozók közül az olaj mutatja majd a legnagyobb visszaesést, azonban a fosszilis energiahordozók dominanciája – elsősorban a szénnek és a gáznak köszönhetően – a roppant dinamikus emelkedő megújulóenergia-résarány mellett is megmarad. Bár a számok tekintetében eltérések figyelhetők meg, végső soron az OPEC, a BP és az ExxonMobil is egyetért abban, hogy a fosszilis energiahordozók kiváltásának egyelőre (legalábbis a 21. század közepéig) nincs reális alternatívája. A fogyasztásban ugyan csökkenő résarányú olaj globális vezető szerepét sem fenyegeti veszély, hiszen a 2030-ra hasonló résarányúval rendelkező szén rohamosan növekvő felhasználásáért szinte kizárólag Kína lesz a felelős (Kína a globális szénfogyasztásból 2012-ben is 51%-kal részesedett). Az olajipari szervezetektől függetlenül tekinthető U. S. Energy Information Administration adatai szerint 2040-re a megújuló energiák résaránya a globális fogyasztáson belül a 4%-ot (a vízzel és a biomasszával együtt a 11%-ot) sem éri el, miközben a fosszilis energiahordozók résaránya 80% körül marad (http://www.eia.gov/forecasts/aeo/er/early_elecgen.cfm).

A fosszilis energiahordozók leváltása tehát egyelőre irreális, az olajkorszak vége azonban elkerülhetetlen (ROBERTS, P. 2005; HICKS, B. – NELDER, C. 2008). A kérdés viszont nem az, hogy szükség van-e olajra (valamint gázra és szénre) vagy sem, hanem az, hogy az energiaipari (különösen az olaj- és gázipari) transznacionális vállalatok tesznek-e valamit az energiafelhasználás jelenlegi struktúrájának megváltoztatása érdekében, vagy ezt a feladatot kizárólag a kormányokra hagyják.

A nemzetközi energiaszektor meghatározó vállalatai

INKPEN, A. C. – MOFFETT, M. H. (2011) szerint az energiaipar a világ egyik legnagyobb, legkomplexebb és legfontosabb globális gazdasági ágazata. Éppen ezért nem okoz különösebb meglepetést, hogy az energiaiparban (különösen az olaj- és gáziparban) érdekelt

vállalatok teljesítményük, méretük, összetettségük alapján kiemelkednek a transznacionális vállalatok sorából. Mindennél fontosabb azonban, hogy tevékenységükkel, illetve céljaik elérése érdekében képesek befolyásolni akár a globális gazdaságot is (PARRA, F. 2004; FALOLA, T. – GENOVA, A. 2005; ROACH, B. 2007; SHAFFER, B. 2011).

Az energiaiparban működő vállalatok – figyelembe véve a Bloomberg és a Forbes iparklasszifikációját, illetve a Global Industry Classification Standard (GICS) osztályozását – három fő csoportba sorolhatók: olaj- és gázipari vállalatok, szénbányászatban működő vállalatok, megújuló energiákban érdekelt vállalatok. Az energiaszektor definíciója azonban nem foglalja magába a közműszektort, amelynek szerepe ugyan vitathatatlan az energiatermelésben, de az iparklasszifikációk – pl. GICS – szerint önálló főszektort (Utilities Sector) alkotnak. A nemzetközi iparklasszifikáció szerint az energiaszektor tulajdonképpen csak a primerenergia-termelésre vonatkozik, a szekunderenergia-termelés a közműszektorba tartozik. A megújuló energiák helyzete a klasszifikáció szempontjából sem teljesen tisztázott, egyes szervezetek – pl. a Bloomberg – az energiaszektorhoz, más klasszifikációk – pl. a GICS – a közműszektorhoz sorolják. A problémát az okozza, hogy a megújuló energiákban érdekelt vállalatok egyszerre valósítanak meg primer- és szekunderenergia-termelést; a két tevékenység szétválasztása roppant bizonytalan. Jelen tanulmányban az International Energy Agency (2010) definícióját vettem figyelembe, ami szerint a megújuló energiák a primer energiák közé tartoznak, a megújuló energiákban érdekelt vállalatok pedig az energiaszektor részét képezik.

A Forbes *The Global 2000* – vagyis a világ 2000 legnagyobb tőzsdei cégét tartalmazó rangsor – adatai szerint 2013-ban az energiaszektorban 154 vállalat működött, ezek közül 136 az olaj- és gáziparban. Ez utóbbi iparág további aliparágakra bontható, mint azt az 1. táblázat is mutatja.

1. táblázat – Table 1

Az energiaszektor iparklasszifikációja
Industry classification of the energy sector

Iparszektor	Iparág	Aliparág	Tevékenységi kör*	Vállalatok száma
Energia	Szénbányászat	Szénbányászat	–	15
	Megújuló energiák	Megújuló energiák	–	3
	Olaj- és gázipar	Felkutatás és termelés	Upstream	42
		Olaj- és gázipari szolgáltatások		18
		Integrált olajipar	Integrált olajipar	32
		Szállítás és rendszer-irányítás	Midstream	8
		Finomítás és értékesítés	Downstream	36

* Kizárólag az olaj- és gáziparra vonatkozik.

Forrás: Forbes The Global 2000; Bloomberg Market Data.

A legtöbb Forbes-cég a felkutatás és termelés (*Exploration & Production*) aliparágban működött, amely az olaj- és gázipari szolgáltatások (*Oil & Gas Services*) aliparággal együtt az olaj- és gázipar ún. *upstream* szektorába tartozik. Ez a két aliparág – ahogyan a nevükben is szerepel – alapvetően a nyersanyagkutatásért, az új mezők feltárásáért, a kitermelé-

sért, illetve különböző olajipari szolgáltatásokért (pl. mélytengeri fúrásokért, fúrótornyok és fúróhajók kölcsönzéséért, eszközök szállításáért, geológiai kutatásokért) felel. A két aliparág cégei közül – és általában az olaj- és gáziparban – a szolgáltató cégek szerepe mind fontosabbá válik. Ennek alapvetően az az oka, hogy az egyre nagyobb mélységű óceáni fúrások anyagilag és technológiailag is meglehetősen kockázatos vállalkozások, ezért különleges és persze nagyon drága berendezéseket, fúrótornyokat igényelnek (OSMUNDSEN, P. et al. 2010). A nagy és gazdag mezőkről kiszorult, ezért a mélytengeri mezők kiaknázásával járó magas kockázatot is vállaló független vállalatok (*independent oil companies*) (SHANKLEMAN, J. 2006) viszont általában nem rendelkeznek akkora tőkével, hogy ezeket a berendezéseket megvegyék, ezért döntően a tőkeerős szolgáltatóktól bérlik. Sőt, tulajdonképpen hasonlóan járnak el azok a hatalmas fejlődő világbeli állami vállalatok is (pl. a kínai PetroChina, Sinopec, a brazil Petrobras), amelyek a nyugati szupermajorokat már inkább vetélytársaknak, mintsem partnereknek tekintik (PEGG, S. 2012), ugyanakkor a kitermeléshez szükséges technológiákkal és eszközökkel egyelőre nem rendelkeznek. 2013-ban az upstream szektor legnagyobb vállalata 58,4 milliárd USD forgalmával az amerikai ConocoPhillips (Houston, Texas) volt, amelyet korábban a szupermajorok egyikeként is említettek (EASTWOOD, C. 2011; WEIJERMARS, R. 2011). 2012-ben azonban finomító üzletágát a cég az újonnan létrehozott *Phillips 66* spin-off cégbe szervezte, működésének közép-pontjában pedig döntően kutatással és termeléssel kapcsolatos tevékenységek maradtak.

Az olaj- és gázipari cégek több mint negyede az ún. *downstream* szektorban működött, fő tevékenységük a kőolajfinomítás és -értékesítés, illetve a földgáztisztítás és -feldolgozás. A downstream vállalatok döntően a különböző üzemanyagok előállítására fókuszálnak, így a kitermelésben általában nem, vagy csak érintőlegesen vesznek részt. A szektor legnagyobb vállalata a korábbi integrált olajipari ConocoPhillipsből kivált amerikai Phillips 66 (Houston, Texas) volt, amely 2013-ban 166,1 milliárd USD forgalmat bonyolított le, majdnem háromszor többet, mint egykor anyavállalata.

A harmadik kategóriát az ún. *midstream* cégek képviselik; tevékenységük alapvetően a szállításra és a rendszerirányításra összpontosul. Lényegében egyfajta összeköttetést jelentenek az upstream és a downstream szektor cégei között. A midstream szektor az olaj- és gázipar legkisebb szegmense, amit az is jól mutat, hogy a Forbes-rangsor nyolc cége közül a legnagyobb, a 25,4 milliárd USD forgalommal rendelkező kanadai Enbridge (Calgary, Alberta) csak az 50. volt a rangsorban.

Az energiaipar legnagyobb, legkomplexebb és legtőkeerősebb szervezetei azok az integrált olajvállalatok (*integrated oil companies*), amelyek a szektor mindhárom szegmensében érdekeltek. Ezt az is mutatja, hogy 2013-ban a világ 15 legértékesebb olaj- és gázipari cége közül 13 integrált olajvállalat volt.

Nemcsak az olaj- és gázipar, de a globális energiaszektor vállalatai közül is kiemelkednek az ún. *szupermajorok* (vagy más néven a „Big Oil”). Az elnevezés a világ öt (korábban hat) legnagyobb, tőzsdén jegyzett olajipari óriására utal, amelyek a következők (MAUGERI, L. 2006; SHANKLEMAN, J. 2006; INKPEN, A. C. – MOFFETZ, M. H. 2011): az amerikai ExxonMobil és Chevron, a brit–holland Royal Dutch Shell, a brit British Petroleum (BP) és a francia Total. A Forbes által rangsorolt 154 energiaipari cég pénzügyi teljesítményének több mint felét a 32 integrált olajvállalat adta, 25–28%-át pedig önmagában az öt szupermajor.

A megújuló energiák helyzete a szupermajorok portfóliójában

E fejezetben azt vizsgálom meg, hogy a szupermajorok milyen üzeneteket fogalmaznak meg a megújuló energiákkal kapcsolatban, saját közléseik szerint foglalkoznak-e

a fosszilis energiahordozók kiváltásának gondolatával. Az elemzésben bemutatom, hogy a megújuló energiák milyen szerepet játszanak az olaj- és gázipari vállalatok portfóliójában.

ExxonMobil Corporation (Irving, Texas, Egyesült Államok)

Az amerikai ExxonMobil a világ tőzsdén jegyzett legnagyobb olaj- és gázipari vállalata, az iparág legtipikusabb és legbefolyásosabb képviselője (JUHASZ, A. 2009). A megújuló energiákhoz való hozzáállása így akár mintaértékű is lehetne az olaj- és gázipari vállalatok körében. A saját jövőképét bemutató *The outlook for energy: A view to 2040* című elemzésében kifejti, hogy 2040-re jelentősen megnő a megújuló energiákkal kapcsolatos igény – különösen az OECD-országokban – és arányuk a világ teljes primerenergia-felhasználásában elérheti a 15%-ot (ExxonMobil, 2013). A vállalat szerint mindez azonban nem lesz különösebb hatással az olaj- és gázfelhasználásra, hiszen a szén részarányának radikális (7%-os), az olaj részarányának minimális (2%-os) csökkenése mellett a gáz fokozott (5%-os) térnyerése lesz tapasztalható. Ezért nem meglepő, hogy az ExxonMobil nemcsak, hogy nem foglalkozik megújulóenergia-beruházásokkal, de kommunikációjában sem törekszik arra, hogy várható fontosságukat hangsúlyozza. REX TILLERSON vezérigazgató, a cég 2009-ben Dallasban megrendezett éves közgyűlésén például azt nyilatkozta, hogy az olajszármazékokról történő átállásra még 100 évet várni kell. A megfelelő öngazolás után az ExxonMobil számára nyilvánvalóan elfogadott, hogy a fejlesztésre rendelkezésre álló forrásokat (az elkövetkező öt évben 185 milliárd USD-t) döntően az olaj- és gáziparra kell fordítani. Mindezek után talán meglepő, de 2009-ben a Forbes az ExxonMobilt választotta az *Év Zöld Vállalatának* a következőket hangsúlyozva: egyrészt a vállalat 600 millió USD-t tervezett bio-üzemanyag előállításához szükséges algafarmok fejlesztésére fordítani, másrészt a gáziparba (döntően az LNG-szegmensbe) történő megaberuházásai jelentősen hozzájárultak a karbonemisszió csökkentéséhez. A Bloomberg szerint azonban az ExxonMobil még legalább 25 évre van attól, hogy képes legyen gazdaságosan üzemanyagot előállítani algából, az MSCI pedig inkább politikai üzenetnek tartja az algaprojektet, aminek célja a környezetvédők megnyugtatása. A földgáz természetesen ugyan valóban sokkal környezetkímélőbb energiaforrás, mint a szén vagy az olaj, de kevésbé az, mint a szél- és napenergia, márpedig az ExxonMobil azért lobbizik, hogy a közműcégek portfóliójából – legalábbis az Egyesült Államokban – a gáz teljesen kiszorítsa a megújuló energiákat.

Az ExxonMobil tehát sem elméleti, sem gyakorlati szinten nem foglalkozik a megújuló energiákkal, leszámítva természetesen a négy év eredménytelen próbálkozás után leállított, majd 2013-ban újraindított algaprojektet. A cég filozófiájáról mindennél többet mond azonban LEE RAYMOND korábbi vezérigazgató mintegy örökségként hátrahagyott gondolata (LOVELL, B. 2010):

„Mi olajvállalat vagyunk, ha aggódnak a környezeti problémák miatt, menjenek és beszéljenek valaki mással.”

Chevron Corporation (San Ramon, Kalifornia, Egyesült Államok)

A szintén amerikai Chevron (a világ harmadik legértékesebb olaj- és gázipari vállalata), kommunikációjában – ellentétben az ExxonMobillal – komolyan foglalkozik a társadalmi felelősségvállalás (Chevron, 2012), a környezetvédelem és a megújuló energiák kérdésével. A The Wall Street Journal szerint a Mexikói-öbölben 2010-ben bekövetkezett olajkatasztrófa után egyre több olyan kritika érte az olajvállalatokat, miszerint nem fordítanak kellő figyelmet az általuk okozott környezeti problémák kezelésére, a közvéleménytől pedig

minden más szektornál rosszabb megítélést kaptak. A Chevron ezért 2010-ben elindította a világméretű *We agree* kampányt azzal a céllal, hogy bemutassa a vállalat felelősségvállalásának kulcselemeit a globális energiatermelésben, illetve ismertesse azokat a lokális akcióprogramokat, amelyekkel a működésének helyszínein élőket támogatja. RHONDA ZYGOCKI a cég egyik alelnöke a következő véleményt fogalmazta meg:

„Halljuk, amit az emberek az olajvállalatokról mondanak – fejleszteniük kellene a megújuló energiákat, támogatniuk a helyi közösségeket, munkahelyeket teremteniük és védeniük a környezetet – és az igazság az, hogy egyetértünk.”

A kampány egyik pontja szerint ideje, hogy az olajvállalatok a megújuló energiák fejlesztése mögé álljanak, a Chevron pedig a beruházásai tekintetében is meg kíván felelni ennek az óhajnak.

A megújuló energia portfóliójának két leglényegesebb eleme jelenleg a napenergia és a biomassza. A vállalat az Egyesült Államokban mintegy 128 ezer beépített panellel rendelkezik, amelyek összes kapacitása 22 megawatt, a biomassza-programban pedig alapvetően a szennyvízből kinyerhető metán előállítására fókuszálnak. Mindemellett egy kísérleti projekt keretében (Coalinga Oil Field, San Joaquin Valley) az olajkitermelés fokozására is felhasználják a napenergiát: 2011-ben olyan rendszert állítottak üzembe, amelyben az olaj hatékonyabb kinyeréséhez szükséges vízgőzt tükrök által összegyűjtött napenergiával és nem földgáz elégetésével termelik meg (1. kép).

1. kép A Chevron napenergiát gőzzé alakító rendszere a Coalinga Oil Fielden, San Joaquin Valley (FORBES, 2011)
Picture 1 Chevron's Solar-to-Steam system in Coalinga Oil Field, San Joaquin Valley (FORBES, 2011)

A Chevron tervei között ugyanakkor az is szerepel, hogy visszatér az Egyesült Államok geotermikus piacára, és projektpartnerével együtt 10 megawattosnál nagyobb teljesítményű erőműveket fejleszt. A geotermikus rendszerekkel kapcsolatban persze már vannak

tapasztalatai, hiszen Indonéziában 2005-ben egy 84 kútból álló geotermikus erőművet építettek, amellyel Jakarta villamosenergia-ellátásához járulnak hozzá. A Chevron két geotermikus projektet érintő, összesített beépített kapacitása Indonéziában 636 megawatt, a Fülöp-szigeteken pedig egy 637 megawattos erőműben van 40%-os érdekeltsége.

A vállalat ugyanakkor racionális a profit vonatkozásában. 2008-ban a Chevron és a Weyerhaeuser integrált faipari vállalat Catchlight Energy néven közös vállalkozást alapított, amelynek fő célja a cellulóz alapú bio-üzemanyagok fejlesztése volt. Az eredeti tervek szerint 2014-ben – a fejlesztések eredményére támaszkodva – 400 millió USD-ből erőművet építettek volna, de a Chevron végül kihátrált a projekt mögül. A döntés – a Bloombergnek nyilatkozó PAUL BRYAN bio-üzemanyagokért felelős korábbi elnökhelyettes szerint – egyszerűen üzleti alapú volt: az erőmű mindössze 5–10%-os profitot lett volna képes megtermelni, márpedig a vállalat a fosszilis energiaforrások esetében 17%-os profittal számolhat. DESMOND KINGnek, a Chevron Technology Ventures elnökének véleménye tulajdonképpen világosan tükrözi az olajvállalatnak a megújuló energiákkal kapcsolatos dilemmáját:

„A Chevronnak nagyon nehéz bármilyen komoly beruházást megvalósítani, amely hígítja a megtérülést. Az egész abból adódik, hogy a befektetőknek megfelelő profitot kell kapniuk.”

Végso soron a Chevron az olaj- és gázipari cégek közül a globális megújulóenergia-piac legjelentősebb szereplői közé tartozik, még akkor is, ha a szegmensbe történő beruházásainak összege mindössze 1–2%-át teszi ki az éves beruházásainak.

Royal Dutch Shell Plc (Hága/London, Hollandia/Egyesült Királyság)

A brit–holland Royal Dutch Shell 2013-ban a világ második legnagyobb forgalmú transznacionális vállalata volt, és megelőzte valamennyi vetélytársát az energiaszektorban. A vállalat úgy látja – ebben egyetért az ExxonMobillal –, hogy 2050-re mintegy 9 milliárd ember él majd a Földön, a növekedés pedig döntően Ázsiára koncentrálódik. Éppen ezért az energiaigények a jelenlegi szinthez képest akár 80%-kal is megnövekedhetnek, az energiahordozók összetételében pedig 30%-ot tehetnek ki a megújuló energiák – ez utóbbi viszont éppen a duplája az ExxonMobil becslésének. A Shell 2011 és 2014 között 100 milliárd USD-t tervezett tiszta energiákra költeni, ami elsősorban a fosszilis energiahordozók (különösen a földgáz) energiahatékonyságának növelését célozta meg, és csak érintőlegesen vonatkozott megújulóenergia-fejlesztésekre (öt év alatt 2,2 milliárd USD). A cég portfóliójában a megújuló energiák helyzete meglehetősen változó. A Reuters számításai szerint a Shell 1999 és 2006 között hozzávetőleg 1,25 milliárd USD-t fordított megújulóenergia-beruházásokra, elsősorban a szél- és napenergia, a bio-üzemanyagok, valamint a hidrogénenergia előállítása területén. 2009-ben azonban olyan döntés született, ami szerint a bioüzemanyag-fejlesztésen kívül minden más, gazdaságtalannak ítélt megújulóenergia-beruházással felhagynak. LINDA COOK, a Shell gáz és energiatermelésért felelős igazgatója, a következő nyilatkozatot adta:

„Ha nincsenek olyan befektetési lehetőségek, amelyek versenyképesek más projekkel, akkor nem teszünk bele pénzt. Mi üzletemberek vagyunk. Ha lennének olyan megújulók, amelyek pénzt termelnének, akkor invesztálnánk beléjük.”

A Shellnek a 2000-es évek elejére már komoly érdekeltségei voltak szélfarmokban (világszerte mintegy 550 megawatt beépített kapacitással), illetve naperőművekben. Ennek egyik példája, hogy 2004-ben a GEOSOL (Berlin) és a Shell egyik leányvállalata, a Shell

Solar (München) 22 millió eurós fejlesztés után a világ akkori legnagyobb, 33 500 panelből álló naperőművét nyitotta meg a németországi Espenhainban. MILLER, D. (2013) szerint 2009-ben a Shell nemcsak azért állította le a napenergia-beruházásokat, mert nem találta kellően nyereségesnek azokat, hanem azért is, mert a napenergia-ipar túlságosan bonyolult szerkezetű, ráadásul állami támogatások hiányában nehéz a piacon maradni. Mindezek után 2013-ban a vállalat mégis változtatott tervein: a Shell *New Lens Scenarios* jelentése szerint 2060-ra a napenergia megtöri az olaj egyeduralmát, 2100-ra pedig a világ legfontosabb energiahordozójává válik (Royal Dutch Shell, 2013). PETER VOSER vezérigazgató a cég számára a leginkább elfogadható megoldást vázolta:

„A Szenárió rávilágított arra, hogy az üzleti életnek és a kormányoknak meg kell találniuk az együttműködés lehetőségét, erősíteniük kell azokat a politikákat, amelyek támogatják a tiszta energiák használatát és fejlesztését, valamint növelik az energiahatékonyságot.”

A Shell tehát – bár megvan az üzleti motivációja, kellő forrásokkal és megfelelő technológiával rendelkezik – megújulóenergia-beruházásait kormányzati segítséggel képzeli el.

BP (British Petroleum) Plc (London, Egyesült Királyság)

A brit BP 2013-ban a világ negyedik legnagyobb forgalmú és ötödik legértékesebb olaj- és gázipari vállalata volt. Portfóliójában a megújuló energiák közül csak a szélenergia és a bio-üzemanyagok szerepelnek (BP, 2012c). A vállalat az Egyesült Államokban 16 szélfarmon 1558 megawatt beépített kapacitással rendelkezik, Brazíliában pedig cukornádból etanolt előállító üzemeket működtet 7,2 millió tonna összesített kapacitással. A BP 2012-ben egymilliárd USD-t fordított a megújulóenergia-üzletágra, 2005 óta pedig összesen 7,6 milliárdot. Ugyanakkor a *Sustainability Review 2012* (BP 2013d) állítása szerint a megújuló energiák nem részei a BP jövőbeni terveinek, aminek döntően két oka van: a vállalat egyrészt úgy látja, hogy a megújuló energiák jelenleg nem versenyképesek a hagyományos energiahordozókkal, másrészt állami támogatások nélkül, pusztán piaci alapon nem önfenntartóak. Részben ez is magyarázza, hogy 2011-ben a BP kivonult a napenergia-iparból, és csaknem 40 éves működés után felszámolta a BP Solar céget. A Bloomberg szerint a BP éppen ellentétesen cselekedett, mint más olajipari vállalatok, MILLER, D. (2013) viszont hasonlóan találja a vállalat motivációját a Shelléhez: a napenergia-ipar túl magas költségekkel jár, ehhez képest alacsony profitot termel, ráadásul az olaj- és gázipari beruházások gyorsabban meg is térülnek. 2013 elején MARK SALT a BP szóvivője így foglalta össze a cég jövőjét:

„A BP úgy döntött, hogy piacra viszi az amerikai szélenergia-üzletágot. Mindez része annak a folyamatos erőfeszítésnek, amelynek célja, hogy a cég jobban fókuszáljon az olajra és a gázra, és újrapozícionálja saját fenntartható növekedését.”

A fenti gondolattal tulajdonképpen vége is szakadt a 2000-ben életre hívott *Beyond Petroleum* kampánynak, amelynek alapvetően az volt a célja, hogy a BP szimpla olajvállalat helyett komplex energetikai vállalatként tüntesse fel magát (BEDER, S. 2002). Mivel a BP 2009-ben megvált az indiai szélenergia-üzletágtól, Londonban leállította alternatívenergia-központját. 2011-ben kivonult a napenergia-iparból, illetve az amerikai szélenergia-üzletág eladását tervezte, a megújuló energiák közül lényegében csak a braziliai etanoltermelést tartotta volna meg. Négy hónappal később azonban visszalépett az üzlet-től és lemondott az amerikai szélenergia-üzletág eladására irányuló terveiről. Legalábbis

átmenetileg: MATT HARTWIG szóvivő szerint ugyanis a BP már döntött az eladásról, ám nem kapott olyan ajánlatot, aminek értéke elfogadható lett volna.

A megújulóenergia-üzletág leépítésének és eladásának hátterében persze más is állhat, mint pusztán stratégiai megfontolások. Közismert tény, hogy 2010 áprilisában a Mexikói-öbölben felrobbant a Deepwater Horizon fúrótorony, aminek következtében 11 munkás meghalt, a kiömlő olaj pedig az Egyesült Államok történetének legnagyobb olajszennyeződését okozta. BOZEMAN, B. (2011) a károk helyreállításának költségét – a BP adataira támaszkodva – 20 milliárd USD-ra becsüli, azonban a cégnek további 20 milliárdért létre kellett hoznia egy alapot, amely a baleset és a szennyezés áldozatainak kártalanítását szolgálja. Az összesen 40 milliárd USD viszont közel háromszor nagyobb a BP teljes éves profitjánál, így ekkora összeg előteremtéséhez külső források bevonására van szüksége. Szakértők véleménye szerint a cégnek alapvetően két lehetősége maradt: egyrészt a kevés profitot termelő vagy veszteséges tevékenységeit le kell állítania, hogy a legnyereségesebb olaj- és gázipari befektetéseire tudjon fókuszálni, másrészt a fő profilba nem tartozó üzletágak (pl. a megújuló energiák) értékesítésével pénzt kell előteremtenie. A BP pedig mindezt úgy is felvállalja, hogy egyébként sem túl jó társadalmi megítélése tovább romlik (MURALIDHARAN, S. et al. 2011).

Total S. A. (Párizs, Franciaország)

A francia Total Európa harmadik legnagyobb, tőzsdén jegyzett integrált olajvállalata. A supermajorok közül talán a Total az egyetlen, amelyet több elismerés ér a megújuló energiákba történő beruházásaiért, mint kritika az olaj- és gázipari tevékenységéért. A vállalat megújulóenergia-üzletágának négy eleme van: a biomassa (Total, 2013a), a szélenergia, az ár-ápoly energia és a napenergia (Total, 2013b). A megújuló energiák közül a Total az utóbbit tartja a jövő legfontosabb beruházásának. Jelenleg nemcsak napenergia-erőművekkel rendelkezik (az Abu Dhabiban 250 hektáron felépített 100 megawattos Shams naperőmű a világon az egyik legnagyobb) (2. kép), hanem magas hatásfokú napelemeket is gyárt.

2. kép A Total Shams 1 koncentrált naperőműve Abu Dhabiban (ABENGOA)
Picture 2 Total's Shams 1 concentrating solar power station near Abu Dhabi (ABENGOA)

2011-ben egy 1,37 milliárd USD-os üzlet keretében 66%-os részesedést szerzett az amerikai SunPower (San Jose, Kalifornia) cégben, amely az üzletág egyik legsikeresebb szereplőjének számított. Mindez korántsem pusztán látszatzmegoldás volt a Total részéről, szakértők szerint ugyanis az a tény, hogy egy olajvállalat ilyen komoly összeget fordít napenergia-beruházásra, világosan tükrözi az iparág pozitív perspektíváját. 2013-ban a Total megnyert egy, a dél-afrikai Energetikai Minisztérium által kiírt tendert egy 86 megawattos naperőmű létrehozására. Ezzel a vállalat tovább erősíti egyébként is intenzív jelenlétét a napenergia-iparban, a jövőben pedig újabb beruházásokat tervez. A SunPower és a szintén amerikai MidAmerican Solar 2012-ben Kaliforniában a világ legnagyobb fotovoltaikus naperőművének fejlesztésébe kezdett (Solar Star Projects), aminek célja 1300 hektáron egy 579 megawatt kapacitású és 400 ezer otthont kiszolgáló erőmű megépítése.

A Total ettől függetlenül persze tipikus olajvállalat, amelynek fő profilját továbbra is az olaj- és gázipar jelenti (Total, 2013b). Úgy tűnik azonban, hogy vannak határok, amiket – ellentétben más szupermajorokkal – a vállalat nem kíván átlépni. A U. S. Geological Survey becslése szerint az Északi-sark jéggel fedett területe alatt található a világ feltáratlan olajkészletének 13 és gáztartalékának 30%-a (Ernst & Young, 2013). A szupermajorok számára a terület kiaknázása ezért prioritást jelent, többségük valamely, a Jeges-tengerrel határos ország (pl. Oroszország, Norvégia) nemzeti olajvállalatával (pl. Rosneft, Statoil) együttműködve végez fúrásokat. A Total viszont kizárólag földgázkitermelésben hajlandó részt venni, és azt is csak olyan területeken, amelyek nem a jégsapka alatt találhatók (Total, 2013b). A Financial Times szerint ezzel a Total az egyetlen olyan jelentős olajvállalat, amely távol marad a jeges-tengeri régiótól. CHRISTOPHE DE MARGERIE a Total vezérigazgatója ezzel kapcsolatban a következőket nyilatkozta:

„Az olajszenyezés kockázata egy környezetileg érzékeny területen egyszerűen túl magas. Az olajszenyeződés Grönlandon katasztrófa lenne. Egy szivárgás túl nagy károkat okozna a cég jó hírének.”

A Total ezért – mint a fenti nyilatkozat mutatja, nem pusztán önzetlenségből – első sorban a hagyományos területeken kutat olaj és gáz után, más szupermajorokhoz képest pedig intenzívebb beruházásokat folytat a megújuló energiák területén.

Összefoglalás

A legnagyobb transznacionális olajvállalatok (BP, 2013a, ExxonMobil, 2013, Royal Dutch Shell, 2013), valamint az olajipari (OPEC, 2012) és független szervezetek (Bloomberg, 2011; EREC, 2013) előrejelzései egyaránt megegyeznek abban, hogy az emberiség növekvő lélekszáma a jövőben egyre nagyobb energiafogyasztást követel. Az említett vállalatok és szervezetek még abban sem térnek el jelentősen egymástól, hogy az intenzíven emelkedő energiafogyasztás kielégítésében fontos szerepet játszanak majd a megújuló energiák, részarányukat a 21. század közepére a teljes energiafelhasználásban 15% körüli becsülik. Roppant eltérő azonban a fosszilis energiahordozók jövőbeli szerepének megítélése: az olajvállalatok többsége szerint ugyanis – bármennyire is fontossá válnak a megújuló energiák – a megnövekedett energiafogyasztást döntően olajból és gázból lehet majd kielégíteni. Éppen ezért beruházásaik legnagyobb részét a fosszilis energiák kiaknázására koncentrálják, és részt kívánnak venni minden potenciális olaj- és gázmező feltárásában, legyenek azok Afrikában, vagy az Északi-sarkon. Portfóliójukból mégsem hagyják ki a megújuló energiákat, bár szerepük és megítélésük vállalatonként változó. Egyesek minimális szinten tartják a megújulóenergia-üzletágaikat, és még a jobb társa-

dalmi megítélés érdekében sem invesztálnak beléjük. Az ExxonMobil – a szupermajorok közül a legnagyobb – nyíltan felvállalja, hogy a kevésbé profitképes megújulóenergia-üzletággal nem kíván foglalkozni, a BP pedig – szakértők szerint részben külső kényszer miatt – igyekszik megválni az olaj- és gázipari profiljába nem tartozó tevékenységektől. A Royal Dutch Shell és a Chevron viszont jelentős és sokrétű érdekeltségekkel rendelkezik az üzletágban, mindkét vállalat lehetőségeket lát a jövő megújulóenergia-piacában. Persze az összes beruházásaik 1–2%-át kitevő megújulóenergia-üzletágaik igen komoly reklámértékkel is bírnak: a Chevron világméretű kampányának például fontos elemei. A szupermajorok közül a legkomplexebb beruházásokkal a francia Total rendelkezik, amely nemcsak széles körben alkalmaz megújuló energiákat, de leányvállalatain keresztül igen komoly globális szereplő is.

2013-ban az öt szupermajor 123,34 milliárd USD profitot ért el, ami megegyezik a Forbes *The Global 2000* által a globális egészségügyi szektorban rangsorolt 92 vállalat összesített profitjának háromnegyedével, vagy másképpen, Magyarország 2012-es nominális GDP-jével. A jelenlegi profit pedig mindennél fontosabb, márpedig ez a tény egyértelműen behatárolja az olaj- és gázipari vállalatok mozgásterét. Sokkal jobban, minthogy milyen a társadalmi megítélésük. A kérdést talán MILLER, D. (2013) – egy korábbi Shell-vezérigazgató gondolatát idéző – megjegyzése fejezi ki a legszemléletesebben:

„Talán az Exxonnak van igaza. Talán nem az olajvállalatok dolga, hogy napenergiával foglalkozzanak. Amikor eljön a nap, hogy a világnak már nem lesz többé szüksége olajra, majd az lesz az olajvállalatok feladata, hogy egyszerűen leoltsák a lámpát, és visszaadják a pénzt a részvényeseiknek.”

Egyelőre úgy tűnik, hogy ez a nap még nagyon messze van.

Köszönetnyilvánítás

A publikáció elkészítését a TÁMOP-4.2.2.A-11/1/KONV-2012-0041 számú projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

CSOMÓS GYÖRGY

Debreceni Egyetem Műszaki Kar, Debrecen

csomos@eng.unideb.hu

IRODALOM

- AGUILAR, F. X. – CAI, Z. 2010: Exploratory analysis of prospects for renewable energy private investment in the U.S. – *Energy Economics*, 32. 6. pp. 1245–1252.
- BEDER, S. 2002: bp: Beyond Petroleum? – In: LUBBERS, E. (ed.): *Battling Big Business: Countering greenwash, infiltration and other forms of corporate bullying*. – Green Books, Devon. pp. 26–32.
- Bloomberg, New Energy Finance, 2013: *Global Trends in Renewable Energy Investment 2013*. – Frankfurt School–UNEP Centre/BNEF. Frankfurt School of Finance & Management GmbH.
- BOZEMAN, B. 2011: The 2010 BP Gulf of Mexico oil spill: Implications for theory of organizational disaster. – *Technology in Society* 33. 3–4. pp. 244–252.
- BP, 2013a: *BP Statistical Review of World Energy*, June 2013. – BP plc, London.
- BP, 2013b: *BP Energy Outlook, 2030*. – BP plc, London.
- BP, 2013c: *Annual Report and Form 20–F, 2012*. – BP plc, London.

- BP, 2013d: Sustainability Review, 2012. – BP plc, London.
- CHAPMAN, I. 2013: The end of Peak Oil? Why this topic is still relevant despite recent denials. – *Energy Policy*, in press, doi: 10.1016/j.enpol.2013.05.010i.
- Chevron, 2012: 2012 Corporate Responsibility Report. – Chevron Corporation, San Ramon, CA.
- EHREISER, S. 2011: Country perspective: United States. – In: NETZER, N. – STEINHILBER, J. (eds.): *The End of Nuclear Energy? International Perspectives after Fukushima*. Friedrich Ebert Stiftung. pp. 75–78.
- EREC [European Renewable Energy Council], 2013: Hat-trick 2030. An integrated climate and energy framework. – EREC, Brussels.
- Ernst & Young, 2013: Arctic oil and gas. – Ernst & Young, London.
- EASTWOOD, C. 2011: An Unauthorized Guide to the 6 Supermajor Oil Companies: Including BP, ExxonMobil, and Shell. – BiblioBazaar, Charleston, SC.
- ExxonMobil, 2013: The Outlook for Energy: A View to 2040. – ExxonMobil Corporation, Irving.
- FALOLA, T. – GENOVA, A. 2005: The Politics of the Global Oil Industry: An Introduction. – Greenwood Publishing Group, Westport, CT.
- FAÚNDEZ, P. 2008: Renewable energy in a market-based economy: How to estimate its potential and choose the right incentives. – *Renewable Energy* 33. 8. pp. 1768–1774.
- FORBES, 2011: Chevron Uses Solar Power to Steam Oil Out Of California Field by Christopher Helman – *Forbes*, 10./04./2011.
http://www.eia.gov/forecasts/aeo/er/early_elecgen.cfm
<http://www.forbes.com/sites/christopherhelman/2011/10/04/chevron-uses-solar-power-to-steam-oil-out-of-california-field/>
- FROGGATT, A. – SCHNEIDER, M. 2011: The Global Status of the Nuclear Industry and its Opportunities for Expansion. – *The International Spectator: Italian Journal of International Affairs* 46. 3. pp. 41–59.
- HENRIQUES, I. – SADOWSKY, P. 2008: Oil prices and the stock prices of alternative energy companies. – *Energy Economics* 30. 3. pp. 998–1010.
- HICKS, B. – NELDER, C. 2008: Profit from the Peak: The End of Oil and the Greatest Investment Event of the Century. – John Wiley & Sons. Hoboken, New Jersey.
- IGEL [Initiative for Global Environmental Leadership]–Knowledge@Wharton 2013: Disasters, Leadership and Rebuilding – Tough Lessons from Japan and the U. S. Initiative for Global Environmental Leadership (IGEL) and Knowledge@Wharton, Wharton School of the University of Pennsylvania.
- INKPEN, A. C. – MOFFETT, M. H. 2011: The Global Oil & Gas Industry: Management, Strategy & Finance. – PennWell Books, Tulsa, Oklahoma.
- International Energy Agency, 2010: Renewables information, 2010. – IEA, The Stationery Office, Paris.
- JUHASZ, A. 2009: The Tyranny of Oil: The World's Most Powerful Industry – and What We Must Do to Stop It. – HarperCollins, New York.
- KIM, Y. – KIM, M. – KIM W. 2013: Effect of the Fukushima nuclear disaster on global public acceptance of nuclear energy. – *Energy Policy*, 61. pp. 822–828.
- LOVELL, B. 2010: Challenged by Carbon: The Oil Industry and Climate Change. – Cambridge University Press, Cambridge.
- MASINI, A. – MENICETTI, E. 2013: Investment decisions in the renewable energy sector: An analysis of non-financial drivers. – *Technological Forecasting & Social Change* 80. 3. pp. 510–524.
- MAUGERI, L. 2006: The Age of Oil: The Mythology, History, and Future of the World's Most Controversial Resource. – Greenwood Publishing Group, Westport, CT.
- MILLER, D. 2013: Why the oil companies lost solar. – *Energy Policy* 60. pp. 52–60.
- MURALIDHARAN, S. – DILLISTONE, K. – SHIN, J-H. 2011: The Gulf Coast oil spill: Extending the theory of image restoration discourse to the realm of social media and beyond petroleum. – *Public Relations Review* 37. 3. pp. 226–232.
- OPEC, 2012: World Oil Outlook, 2012. – OPEC Secretariat, Vienna.
- OSMUNDSEN, P. – SØRENSEN, T. – TOFT, A. 2010: Offshore oil service contracts new incentive schemes to promote drilling efficiency. – *Journal of Petroleum Science and Engineering* 72. 3–4. pp. 220–228.
- PARRA, F. 2004: Oil Politics: A Modern History of Petroleum. – I. B.Tauris, New York.
- PEGG, S. 2012: Social responsibility and resource extraction: Are Chinese oil companies different? – *Resources Policy* 37. 2. pp. 160–167.
- PRYOR, S. C. – BARTHELMIE, R. J. 2010: Climate change impacts on wind energy: A review. – *Renewable and Sustainable Energy Reviews* 14. 1. pp. 430–437.
- RAMANA, M. V. 2011: Nuclear power and the public. – *Bulletin of the Atomic Scientists* 67. 4. pp. 43–51.
- RIZZI, F. – VAN ECK, N. J. – FREY, M. 2014: The production of scientific knowledge on renewable energies: Worldwide trends, dynamics and challenges and implications for management. – *Renewable Energy* 62. pp. 657–671.

- ROACH, B. 2007: Corporate Power in a Global Economy. – Global Development and Environment Institute, Tufts University, Medford, MA.
- ROBERTS, P. 2005: The End of Oil: On the Edge of a Perilous New World. – Houghton Mifflin Harcourt, New York.
- Royal Dutch Shell, 2013: New Lens Scenarios. – Shell International B. V., The Hague.
- SADORSKY, P. 2012: Correlations and volatility spillovers between oil prices and the stock prices of clean energy and technology companies. – *Energy Economics* 34. 1. pp. 248–255.
- SHAFFER, B. 2011: Energy Politics. – University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- SHANKLEMAN, J. 2006: Oil, Profits, and Peace: Does Business Have a Role in Peacemaking? – US Institute of Peace Press, Washington D. C.
- SPANGLER, I. S. – POMPPER, D. 2011: Corporate social responsibility and the oil industry: Theory and perspective fuel a longitudinal view. – *Public Relations Review* 37. 3. pp. 217–225.
- Total, 2013a: Biomass Meeting the Biotechnology Challenge. – Total S. A., Paris.
- Total, 2013b: Registration Document, 2012. – Total S. A., Paris.
- TVERBERG, G. E. 2012: Oil supply limits and the continuing financial crisis. *Energy* 37. 1. pp. 27–34.
- VERBRUGGEN, A. – VAN DE GRAAF, T. 2013: Peak oil supply or oil not for sale? – *Futures* 53. pp. 74–85.
- WEIJERMARS, R. 2011: Building Corporate IQ – Moving the Energy Business from Smart to Genius: Executive Guide to Preventing Costly Crises. – Springer, London.
- WÜSTENHAGEN, R. – MENICHETTI, E. 2012: Strategic choices for renewable energy investment: Conceptual framework and opportunities for further research. – *Energy Policy* 40. pp. 1–10.

A PÉNZÜGYI PIACOK FÖLDRAJZI DIMENZIÓI: A PÉNZÜGYI FÖLDRAJZ FRONTVONALAI ÉS VIZSGÁLATI TERÜLETEI

GÁL ZOLTÁN

GEOGRAPHICAL ASPECTS OF FINANCIAL MARKETS: FRONT-LINES
AND RESEARCH FIELDS OF FINANCIAL GEOGRAPHY

Abstract

The combination of financial and geographical analyses is a new and promising trait in the literature of geography. The paper gives an overview on the birth of financial geography as an established subdiscipline of Earth Sciences and introduces the main topical issues in financial geographical research. It highlights the decisive role of geographical distance in accessing soft and confidential information and shows that, by the same token, from greater distances only hard and public information is accessible. Therefore non-standardised information with tacit knowledge continues to be concentrated in a few centres. The value of the information generated there decreases by distance. The paper examines the main factors of spatial concentration and deconcentration (dispersions) of financial markets. It argues, that the fragmentation involved in the trans-nationalisation of financial activities does not affect the controlling-power positions of traditional financial centres. The last part of the paper examines the role of the spatial distribution of financial institutions in geographical disparities and their role in economic development. The paper argues that, the integrative nature of financial geography contributes to overcome the previous shortcomings in disciplinary and methodological limitations in financial market related research. Financial geography is able to resolve the two most important contradictory features of financial globalisation, namely its relativising effect on geographical distance, on the one hand, and the growing importance of geographical effects on financial markets and their agglomeration, on the other.

Keywords: financial geography, distance, information asymmetry, concentration, deconcentration, financial institutions, economic development.

Bevezetés

A pénzügytani és a geográfiai elemzés összekapcsolása nemcsak Magyarországon, hanem nemzetközi viszonylatban is egy ígéretes és új fejlődési irány, amely a pénzügyi piacok és áramlásaik térbeliségét, a pénzügyi piacokat jellemző térformáló folyamatokat igyekszik feltárni. A *tradicionális gazdaságföldrajz* a pénzügyi földrajz résztudomány megszületéséig csak a reálszféra „látható” termelési folyamataira koncentrált, a termelés földrajzi helyekhez köthető, látható és könnyen megfogható aspektusait vizsgálta. A pénzügyi szolgáltatások ebből a szempontból a geográfusok szemében nehezen lokalizálhatók és feltérképezhetők. Ez a „megfoghatatlanság” abból a feltételezésből fakad, hogy a távolság – a geográfia egyik központi vizsgálati tényezője – az elektronikus pénzügyi piacok világában – csak marginális szerepet játszhat. Amennyiben a távolság, s ezzel a térbeliség szerepe megkérdőjeleződik, akkor maga a geográfia is elveszti egyik legjelentősebb fundamentumát (GÁL Z. 2012b). Ez esetben a pénzügyi piaci tér is egyensúlyi állapotot tükröző homogén térré válik.

A közgazdasági gondolkodásban is csak az elmúlt néhány évtizedben értékelődött fel a térbeliség szerepe, s jelentős érdeklődés tapasztalható a gazdasági fejlődés földrajzi vonatkozásai, valamint a gazdasági tevékenységek térbeli kiterjedését illetően is. Annak ellenére,

hogy a legfontosabb közgazdasági kategóriák és piaci szegmensek mindegyikénél – így a pénzügyi piacok esetében is – kimutatható, hogy eleve térbeli jellemzőkkel bírnak, a „mainstream” a nemzetgazdaságokat „térbeli kiterjedés nélküli pontonként” modellezte, amelyeken belül a termelési tényezők azonnal és költségek nélkül áthelyezhetők az egyik helyről a másikra (KRUGMAN, P. 1995). Az új gazdaságföldrajz (New Economic Geography) alapjainak lerakásáért 2008-ban Nobel-díjjal kitüntetett PAUL KRUGMAN amerikai közgazdász munkásságának nyomán az új gazdaságföldrajz, és általa a gazdasági folyamatok térbeliségének „rehabilitálása” fontos megközelítési módot emelt be a mainstream közgazdaságtanba. Ugyanakkor az új gazdaságföldrajz nem veszi figyelembe az elmúlt fél évszázadban a tradicionális gazdaságföldrajzban és a regionális tudományban megszületett új eredményeket (MARTIN, R. 1999b, DUSEK T. 2011, 2013).

A közgazdaságtanban belül a regionális pénzügytan első rendszerbe foglalt megfogalmazását GUNNAR MYRDAL, svéd közgazdásznak a fejletlen országok területi-gazdasági elmaradottságról írott munkájában találjuk, aki a térben zajló pénzmozgások és az egyenlőtlen regionális fejlődés közti kapcsolatoknak is figyelmet szentelt (MYRDAL, G. 1957). A közgazdaságtanban belül az *új-keynesiánus iskola* képviselői (ROBERT, R. – FISKIND H. 1979, MCKILLOP, D. – HUTCHINSON, R. 1990, FAINI, R. et al. 1993, PORTEOUS, D. 1995). A tökéletlen információáramlás modelljének régiókra történő adaptálását végezték el, beemelve a regionális gazdaságtan fogalomtárába az információs aszimmetria fogalmát, ami regionális tökemobilitásbeli különbségek fő magyarázó tényezője lett. A *poszt-keynesiánus iskola* (CHICK, V. – DOW, S. 1988, MOORE, C. – NAGURNEY, A. 1989) az egyenlőtlen térbeli pénzmozgásokat a pénzpiacok alapvető sajátosságaként fogja fel, s a régióközi hitelkihelyezések egyenlőtlenségeivel, a centrum és periférikus régiók különbségeivel, az integrált és a regionális bankrendszerekkel, illetve a pénzügyi központok agglomerálódási folyamataival, helyi és globális beágyazottságával foglalkoznak (PORTEOUS, D. 1995).

A pénzügytani, regionális tudományi és a gazdaságföldrajzi együttműködés egyik legperspektivikusabb kutatási területének tekinthető a pénzügyi földrajz, amely tudományterület már a születésétől fogva – felülemelkedett a korábban bemutatott diszciplináris vitákon –, s összekapcsolta a pénzügyi szektor működésének térbeli sajátosságai iránt érdeklődő geográfusok és közgazdászok legjelesebb képviselőit.

Tanulmányomban bemutatom a pénzügyi földrajz tudományágának kialakulását, illetve legfontosabb elméleti problématerületeit. E tanulmányban röviden azt vizsgálom, hogy a regionális tudományban is használt térkategóriák mennyire azonosíthatók a pénzügyi tér működésében, s ezek az elméleti megközelítések alkalmazhatók-e a geográfiai vizsgálatokban. Áttekintem a „földrajzi távolság/közelség” problematikát, „az agglomerálódás és fragmentálódás pénzügyi piaci hatásait és a nemzetközi pénzügyi központok erősödő koncentrállódásának néhány összefüggését. A tanulmány második része a területi egyenlőtlenségek és a pénzügyi intézményrendszer kapcsolatára, illetve ez utóbbinak a helyi gazdaságfejlesztésben játszott szerepére fókuszál. Ugyanakkor e rövid tanulmány keretében nem célom a korábbi munkáimban részletesen elemzett, empirikus vizsgálatokon alapuló világgazdasági és magyarországi dimenziók bemutatása.

A pénzügyi földrajz születése

A pénzügyi földrajz a pénz térbeli megjelenési formáival, mozgásfolyamataival, a pénztőkék intézményi és szabályozási struktúráival, illetve a pénzmozgások társadalmi hatásaival foglalkozó interdiszciplináris tudományág, ami ötvözi a pénzügyi folyamatok

térbeli aspektusait vizsgáló, pénzügytani, regionális tudományi és geográfiai módszereket (GÁL Z. 2000a, 2010). A pénzügyi földrajz kutatásainak alapkérdése a földrajzi hely és az ahhoz kapcsolódó telepítő tényezők létjogosultságának vizsgálata, különösen akkor, amikor az információs technológiák nagymértékben kiszélesítették a pénzügyi intézmények földrajzi telephelyválasztásának lehetőségeit.

A pénzügyi tér geográfiai vizsgálatának meglehetősen alulreprezentáltsága azért is furcsa a földrajztudományon belül, mert a *pénzügyi rendszereknek alapvető jellemzője a térbeli meghatározottság*.

- A pénzügyi piacok térbeli meghatározottságát, egyfelől a tőke mozgásokat generáló és azok következtében felerősödő területi különbségek indukálják, azaz a pénz és a tőke mozgásait alapvetően a földrajzi tér különböző helyei között – a tőkeellátottságban, a kamatokban, profitrátaiban, szabályozásban – meglévő területi különbségek, a piacok és a pénzügyi instrumentumok nagyfokú heterogenitása és területi differenciái generálják.
- Másfelől, a pénzügyi rendszerek telephelyi dimenziója továbbra is meghatározó jelentőségű. A pénzügyi rendszerek komplex – a pénzmozgásokat közvetítő – intézményi, szervezeti háttérrel, illetve a tőkét kibocsátó és befogadó telephelyekkel, irányító központokkal rendelkeznek, ezért ezek a pénz térbeli mozgását nagyon is megfoghatóvá, és a gazdasági térben elhelyezhetővé teszik (MARTIN, R. 1999).
- Harmadrészt, a pénzügyi piacokat a koncentrációs és a dekoncentrációs térformáló folyamatok együttese jellemezi, következésképpen a globális integráció és a lokális fogadókészség dichotómiája a pénzpiacok területi aspektaiban is jelen van.

A pénzügyi földrajz igazán egységes kutatási irányzatának kialakulása 1990-es évtized derekára tehető (GÁL Z. 2000a). A tőke mozgások makroökonómiai, banküzemeltetési folyamatait korábban kevésbé ismerő geográfusok, illetve a pénzmozgások térbeli dimenzióit meglehetősen elhanyagoló közgazdászok kutatás módszertani alapokat is megteremtő munkái egyre növekvő számban jelentek meg az elmúlt évtized folyamán (MARTIN, R. 1999, CLARK, G. 2000, CLARK, G. – WÓJCIK, D. 2007). A pénzügyi földrajz ma már kutatóműhelyekkel, monográfiákkal és vezető folyóiratokban megjelenő publikációkkal rendelkezik. Az iskolateremtő alapmunkák (HARVEY, D. 1982, 2006, CORBRIDGE, S. et al. 1994, LEYSHON, A. – THRIFT, N. 1997, MARTIN, R. 1999a) megszületését követően a kutatási területek specializációja folytatódott.

Ezek közül a globális pénzügyekkel, nyugdíjalapokkal, intézményi befektetésekkel, tőkepiacokkal és áramlásaival (CLARK 2000, 2003, 2005, CLARK, G. – WÓJCIK, D. 2007, ZELLER, C. 2008, WÓJCIK, D. 2011), a kiskereskedelmi bankok földrajzával (LEYSHON, A. – POLLARD, J. 2000, MARSHALL, J. et al. 2000, GÁL Z. 2004, 2010b), a pénzügyi kirekesztéssel (AALBERS, M. 2007, 2011, DYMSKI, G. 2005, NEWMAN, K. – WYLY, E. 2004), a jelzálogpiacokkal és a válságokkal (BUDD, L. 1999, BUDD, L. – PARR, J. B. 2008, DYMSKI, G. 2005, 2010, ENGELEN, E. – FAULCONBRIDGE, J. 2009, FRENCH, S. et al. 2009, LEE, R. et al. 2009, MARTIN, R. 2011) foglalkozó pénzügyi földrajzi irányzatok emelhetők ki. A pénzügyi gazdaságtan képviselői vizsgálták a bankpiacok koncentrációs és diffúziós folyamatait, a bankhálózaton belüli működési és funkcionális távolság problémáját, illetve a regionális és globális bankrendszerek integrálásának lehetőségét (MACKAY, R. – MOLYNEUX, P. 1998, DOW, S. 1999, ALESSANDRINI, P. – ZAZZARO, A. 1999, LEE, R. 1999, MCKILLOP, D. – HUTCHINSON, R. 1991, MARTIN, 2001, DEGRYSE, H. – ONGENA, S. 2005, ALESSANDRINI, P. et al. 2009). Az elmúlt években jelentős hangsúlyt kapott a „financialization” problémakörének kutatása (EPSTEIN 2005, ENGELEN, E. 2008, FRENCH, S. et al. 2011, PIKE, A. – POLLARD, J. 2010, SOKOL, M. 2013).

„A pénzügyi piacok a globális térben” című monográfia a pénzügyi földrajz első hazai átfogó művének tekinthető, ami a nemzetközi pénzügyi piacokra alkalmazza a tudomány módszertanát (GÁL Z. 2010), de a jelen szerző korábbi munkái a pénzügyi földrajz módszereit hazai vizsgálatokon keresztül is bemutatták (GÁL Z. 2000b, 2005, 2011). Emellett azonban csak két magyar nyelvű könyv szentelt némi teret a pénzügyi tér földrajzi vizsgálatának (MÉSZÁROS R. et al. 2010, JENEY L. et al. 2013).

A földrajzi távolság szerepe a pénzügyi piacokon

Az infokommunikációs eszközök bevezetésével a pénzpiacokon zajlott le leggyorsabban az átalakulás, amely egy „távolságok nélküli virtuális világ eljövételét” valószínűsítette. Az 1990-es évek elején többen értekeztek a távolság haláláról (death of distance), a földrajz haláláról, azaz a térbeli dimenzió jelentőségvesztését hirdették (O' BRIEN, R. 1992). Az azóta eltelt két évtized térfolyamatait elemezve nyilvánvalóvá vált, hogy a dereguláció és az új technológiák bevezetése nem szüntette meg a *pénzügyi tér* jelentőségét, ugyanakkor a térbeliség, a távolság és az idő értelmezése új dimenzióba helyeződött. SEAN GORMAN értelmezésében, ami ma lejátszódik az „nem a földrajz, hanem a távolság halála”. Tehát nem a földrajzi tér, hanem a távolság szerepe csökkent a kommunikációs technika fejlődése következtében (HAGGETT, P. 2006). A virtuális térben történő elektronikus információátadás és kapcsolatteremtő képesség jelentősen átértékelte a fizikai távolság, illetve a földrajzi helyek szerepét is (GORMAN, S. 1998, GORMAN, S. – MALECKI, E. 2001, MÉSZÁROS R. 2001, JAKOBI Á. 2007).

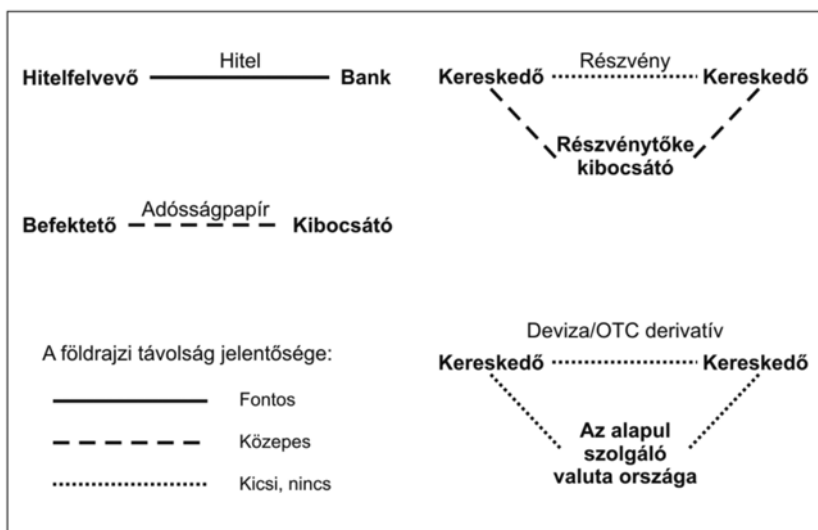
A pénzügyi piacokon a *földrajzi távolság szállítási költségvonzata háttérbe szorult, de a távolság, mint információs költségtenyező felértékelődött*. A földrajzi távolság helyett a pénzügyi piacokon egyre inkább a piaci szereplők relatív földrajzi helyzetére, megközelíthetőségére, illetve a térben való hálózati kapcsolatteremtő képességére helyeződik a hangsúly (O' BRIEN, R. 1992, BERNEK Á. 2002). A távolság nemcsak mint költségtenyező, de mint időtávolság is veszített jelentőségéből. Az információs adatátvitelt megtestesítő elektronikus pénzügyi tranzakciók uralkodóvá válásával megszűntek a múltban jelentős időbeli korlátok, amelyek elválasztották egymástól a piacokat. A távolság jelentőségének csökkenésével a távoli telephelyeket is bekapcsoló hálózati gazdaság – illetve a térbeli kereteket kijelölő kapcsolati tér – szerepe is felértékelődött, másrészt pedig a szomszédság/közelség felértékelődését hangsúlyozza az irodalom (LENGYEL I. 2010, BOSCHMA, R. 2005). A földrajzi távolság (közelség) mellett az evolucionista közgazdaságtan bevezette a gazdasági, társadalmi, kognitív, kulturális, szervezeti, szakmai és információs távolság fogalmát, melyek jelentős szerepet játszanak a pénzpiaci információk terjedésében is (DUSEK T. 2004, BOSCHMA, R. 2005, NAGY 2006, GROTE, M. – TAUBE, F. 2006, LENGYEL I. 2010, LUX G. 2012).

A pénzügyi piacokon leginkább az elektronikus információátadás értékelte át jelentősen a fizikai távolság, illetve a földrajzi helyek és központok szerepét. A hagyományos telephelyválasztásnál még meghatározó szállítási költség helyett ezen a piacon tehát az információ költsége vált döntő telepítő tényezővé. A hatékony piac elméletével (FAMA, E. 1965, BÉLYÁCS I. 2011) szemben GROSMAN és STIGLITZ (1980) azonban arra az álláspontra jutottak, hogy a költség ellenében megszerzett információk miatt a piacok nem lehetnek tökéletesen hatékonyak, azaz az árakban sem tükröződhet minden információ. A hatékony piacoknak ugyancsak ellentmond az információs aszimmetria megléte, ami a pénzügyi piacoknak alapjellemzője. Ezekben a piacokon a tranzakcióban részt vevő felek eltérő informáltsága jelentős mértékben függ térbeli elhelyezkedésüktől. Az információs aszimmetria

erősen távolságfüggő, s a távolság növekedésével arányosan nő a piaci szereplők között az információs távolság is (FAINI, R. et al. 1993, PORTEOUS, D. 1995).

A távolság szerepe – különösen a minőségi információk megszerzése tekintetében – továbbra sem csökken. Minél több rejtett tudást igényel egy tranzakció, annál közelebb települnek egymáshoz az ügyfelek, mivel az itt generálódó információ értéke a távolsággal csökken (GROTE, M. 2003). Az információ távolsággal arányosan növekvő költségét nehéz pontosan kalkulálni, részben a rejtett tudástartalom, illetve a piacok eltérő kulturális és jogi környezete miatt.

Az egyes pénzügyi piaci szegmensek osztályozhatók a földrajzi közelség/távolság változó jelentősége alapján is (1. ábra). Az egyes piaci szegmensek térbeli koncentráltsági foka, illetve távolságérzékenysége erősen különböző, ugyanakkor a távolság árképző és információs szerepe mindegyik szegmensben tetten érhető. Amíg a derivatív és a devizapiacok mutatják a legerősebb koncentráltságot, addig a banki hitelezés a legkevésbé koncentrált ágazat. A földrajzi közelség jelentősége továbbra is a bank és a hitelező közötti kapcsolatokban a legerősebb. A bank és az ügyfél távolsága 11-ről 18 mérföldre növekedett az elmúlt három évtized alatt például az USA-ban, de a kisvállalati ügyfelek átlagosan 8 km-re helyezkednek el az amerikai bankoktól, s a személyes kommunikáció továbbra is meghatározó a bank-ügyfél kapcsolatokban az informatikai fejlődés ellenére (PETERSEN, M. – RAJAN, R. 2002). Ezzel szemben Belgiumban lényegében alig nőtt ez a távolság (mindössze 0,02 mérfölddel évente 1973 és 1997 között – DEGRYSE, H. – ONGENA, S. 2004, GÁL Z. 2010),

1. ábra A pénzügyi termékek földrajzi koncentráltsága: a földrajzi, intézményi és a szakmai közelség szerepének jelentősége. Forrás: GÁL Z. (2010)

Figure 1 Geographical concentration of financial market products: significance of geographical, organizational and professional proximity. Source: GÁL Z. (2010)

A távolság tényező a tőkebefektetések elméletében is megjelenik. Ennek köszönhetően a befektetők a hazai piacon meglévő információs előnyeket igyekeznek kihasználni, amikor befektetési portfóliójukat állítják össze. A tökéletes nemzetközi tőkemobilitás elméletét cáfoló FELDSTEIN-HORIOKA (1980) rejtély szerint a portfólióbefektetők erős lokalizációs preferenciájuk miatt a hazai megtakarítások többségét azok származási országában fek-

tetik be. A hazai piacok iránti részlehhajlást (home-bias) – a külföldi befektetési hozamok magasabb potenciális megtérülési rátája ellenére – számos tényező indokolja: a nemzetközi befektetések nagyobb volatilitása, magasabb tranzakciós költsége, az adórendszer és a vásárlóerő-partitús eltérései és a kulturális tényezők. Az amerikai befektetők körében végzett vizsgálat kimutatta, hogy különösen a kisbefektetők a hozzájuk közelebb eső esz-közökbefektetnek szívesen. Az amerikai kisbefektetők részvényportfolióinak 85%-a hazai papírokból állt részvényportfolióik harmadát olyan vállalati papírokban tartják, amelyek székhelye a befektetők 250 km-es körzetében található (GÁL Z. 2010). A hazai piacon belül a befektetők a hozzájuk földrajzilag közelebb eső alapkezelőket preferálják. A magyar-razát egyszerű, a befektetők helyi részvényt piac, illetve a hozzájuk földrajzilag közel eső papírok iránti preferenciája a megszerezhető információk megbízhatóságában gyökerezik. A távolsággal nemcsak az információk értéke csökkenhet, de megnő a részvénykibocsátók és a befektetők közötti ügynökprobléma veszélye is (COVAL, J. – MOSCOWITZ, T. 1999). WÓJCIK, D. (2002) európai vizsgálatai is megerősítették, hogy a határon átnyúló befektetők a kisebb távolságra lévő befektetési célszágakat preferálják.

Az információ térformáló szerepe a pénzügyi piacokon

A pénzügyi földrajz hogy a hagyományos térformáló tényezők mellett hangsúlyosan vizsgálata az információ térformáló szerepét a pénzügyi piacokon. A pénzügyi piacok egy hatalmas információfeldolgozó rendszernek is felfoghatók, amelyben *nemcsak az információ mennyisége, hanem a költsége és a minősége is meghatározó*. A pénzügyi globalizáció elmúlt sikerévtizedeiben nemcsak a tőkeáramlás akadályai, a vámok és a szállítási költségek csökkentek, de a pénzpiaci információkhoz való hozzáférés is könnyebb lett, bizonyos információkhoz való hozzáférés teljesen általánossá vált (részvényárak).

Az információs technológiák nagymértékben kiszélesítették a pénzügyi intézmények földrajzi telephelyválasztásának lehetőségeit. A mainstream megközelítés azt sugallja, hogy napjaink informatikai hálózatai „távolság nélküli virtuális világot” hoztak létre, s ebben a virtuális térben nem érzékelhető, hogy az üzleti partnerek éppen hol helyezkednek el ebben a térben. Más szóval a kommunikációs technológia a vállalatok számára elvileg egyre szélesebb lehetőséget kínál a földrajzi telephelyválasztás tekintetében. A kérdés az, hogy létezik-e valójában ez a „helyfüggetlen” távolsági együttműködés? Vizsgálataink azt igazolták, hogy a *földrajzi (telep)hely szerepe a pénzügyi piacokon meghatározó maradt* (GÁL Z. 2010):

- Egyfelől, azok a központi helyek, amelyek képesek kiaknázni az információk által nyújtott előnyöket, „fontos helyekké”, a világ vezető pénzügyi központjaivá váltak. Ezek a térben egyenlőtlenül elhelyezkedő hálózati csomópontok monopolizálják az információt és ellenőrzést gyakorolnak a pénzügyi piacok telephelyei felett.
- Másfelől, paradox módon éppen a szolgáltató tevékenységek decentralizációja igényli a stratégiai tevékenységek és a vállalati kontrollfunkciók e központokban történő összehozását. A piacoknak tehát továbbra is szükségük van olyan központokra, ahonnan a tevékenységüket irányíthatják (SASSEN, S. 1999, 2004).
- Továbbá a pénzügyi piacok esetében a pénzügyi szolgáltatások és inézményeik koncentrállódásából származó méretgazdaságossági és agglomerációs előnyök kihasználásának meghatározó a szerepe.

Napjainkban paradox módon *az információ vált meghatározó telephelyképző tényezővé*. Amíg a standard információ lényegében napjainkra globálissá vált, a digitális tech-

nológiának köszönhetően bárholnan elérhető, addig a nem szabványosított, rejtett tudást tartalmazó minőségi információk továbbra is csak néhány központban koncentrálódnak. A legnagyobb központok tudják csak biztosítani a minőségi információ feldolgozásához szükséges globális összekapcsoltságot biztosító infrastruktúrát, illetve az erre épülő komplex irányítási és ellenőrzési funkciót, valamint a kapcsolódó urbanizációs előnyöket és helyi társadalom által biztosított kapcsolati közelséget (SASSEN, S. 2004). A minőségi információ tehát továbbra is csak a legnagyobb szolgáltatók intézményi háttérével, illetve magas költséggel megszerezhető, így csak néhány globális pénzügyi központban hozzáférhető költséges piaci prémium maradt (GÁL Z. 2010).

Az is nyilvánvaló, hogy csak a standardizált információkhoz való hozzáférés könnyebbé vált, azaz minél komplexebb egy tranzakció, annál fontosabb a földrajzi közelség. A legnagyobb nemzetközi pénzügyi központokban a rejtett (tacit) tudás megszerzésében a bennfentes információszerezés „informális csomópontjai” (konferenciák, üzleti vacsorák, szektorális találkozók, klubok, szabadidős fórumok, információs „barter” hálózatok) is sokkal nagyobb szerepet játszanak (GROTE, M. 2003, GÁL Z. 2010).

A pénzpiacok koncentrációi egyre inkább a globális (és nemzetállami) térben elhelyezkedő, abból kiemelkedő, nemzetközi funkciókkal rendelkező *világvárosi-nagyvárosi agglomerációkhoz* kötődnek. Ezzel magyarázható – a korábban is jelentős – pénzügyi központok (New York, London) globális központokká alakulása (GÁL Z. 2010, CSOMÓS Gy. 2013). A pénztőke tehát nem vált „helynélkülivé”, sőt a tőke továbbra is erősen kötődik bizonyos központokhoz, ahonnan kiszolgálják a globális ügyfeleiket, illetve a tőke innen áramlik szét a pénzpiaci tér csatornáin keresztül (PRYKE, A. – LEE, R. 1995).

Koncentráció és dekoncentráció a pénzügyi piacokon

Pénzügyi földrajzi vizsgálataim a pénzügyi piacokra alkalmazzák a regionális gazdaságtani irodalom egyik legaktuálisabb vizsgálati problematikáját, nevezetesen a térbeli koncentrációs és dekoncentrációs folyamatok arányainak alakulását (GÁL Z. 2010, 2011). A pénzügyi piacok esetében a tevékenységek agglomerálódásából származó *méretgazdaságossági és agglomerációs előnyök* kihasználásának meghatározó a szerepe. A hatékony piacok elmélete (FAMA, E. 1970) is feltételez egyfajta piaci agglomerálódást, ugyanis kimondja, hogy minél több a jól informált piaci szereplő, illetve minél gyorsabb az információ terjedése, annál hatékonyabb a piac, s annál gyorsabban képes az új információkra átváltozással reagálni.

Napjaink regionális gazdaságtani irodalmának állandó témája a dekoncentrációs és koncentrációs folyamatok dialektikus egysége. Amíg a hiperglobalista nézet képviselői a földrajzi tér szerepének csökkenését, a hagyományos központi helyek szerepének megszűnését a szolgáltatók térbeli korlátoktól mentes világméretű expanziójában vélik felfedezni (OHMAE, K. 1990, O'BRIEN, R. 1992), addig az új gazdaságföldrajz a koncentrációs (agglomerációs) és dekoncentrációs hatások egyensúlyán nyugszik (KRUGMAN, P. 1999).

A pénzügyi piacokat vizsgálva is azt látjuk, hogy a dekoncentrációs tendenciák ellenére a *pénzügyi szolgáltatások és intézményeik nagyfokú koncentrálódása és agglomerálódása nem csökkent*. A szabad telephelyválasztás ellenére a vállalatok többnyire olyan helyekre telepítik egységeiket, ahol más vállalatok, szolgáltatók is koncentrálódnak. Ezekben a meglévő központokban, gazdasági agglomerációkban nemcsak az üzleti szolgáltatások, hanem a szakértelem is koncentrálódik, s ezekből távolságra tekintet nélkül könnyen elérhetőek az ügyfelek. A pénzügyi piacok működése a digitális korszakban is sokféle erőforrástól és feltételtől függ. A forgalmi funkciók és társadalmi tőke mellett az *infor-*

máció vált az egyik legfontosabb (pénzügyi) központképző tényezővé a pénzügyi piacok agglomerálódásának folyamatában. Az információnak nemcsak a mennyisége, költsége, hanem a minősége és térbeli koncentrációja is meghatározó.

A technológia bár nem lenne akadálya a pénzügyi tevékenységek „szétszóródásának” – a jószolt általános decentralizáció mégsem következett be. Az elektronikus hálózati összekapcsoltság ellenére továbbra is szükség lesz a pénzügyi központok fizikailag lokalizálható telephelyeire. Megállapíthatjuk, hogy az információs technológia pénzpiaci alkalmazásával a szupergyors sebességűvé növelt tőkemozgások nem szüntették meg, s nem is csökkentették az erőforrások méretgazdaságos koncentrációjának és térbeli agglomerálódásának a fontosságát, inkább csak átszervezték a piaci szereplők közötti kapcsolatokat (GÁL Z. 2010). Bár a pénztőke mozgása egyre szabadabbá vált az utóbbi évtizedekben, a társadalmi tőke továbbra is erősen helyhez kötött maradt, s ebben az útfüggőség meghatározó (KAY, J. 2001).

A koncentráció mellett a decentralizációs, dekoncentrációs erők (pl. a méretgazdaságossági hátrányok, immobil tényezőkhez hozzáférés, negatív externáliák) is szerepet játszanak telephelyi decentralizációk, illetve az új pénzügyi telephelyek kialakulásában. Másfelől a globális szolgáltatóknak az az igénye, hogy egyszerre több piacon jelen legyenek, újabb és újabb telephelyekkel bővülő hálózataik kiépítésére sarkallja őket. A térben szórtn elhelyezkedő ügyfelek keresletének kielégítése és a személyes kapcsolattartás igénye mellett a helyi információkhoz való hozzájutás, a különböző időzónák kereskedési információihoz való közvetlen hozzáférés igénye is a decentralizáció elősegítésének másik indoka. Emellett a magas működési költségek, amelyek az egyre növekvő irodabérleti árakból és a munkaerő költségekből tevődnek össze, elősegítik bizonyos, kevésbé magas hozzáadott értékű háttértevékenységeknek a kisebb működési költségű szolgáltató háttérközpontokba (back office) történő kiszervezését. A szolgáltatások értékláncainak vertikális szétbontása (fragmentálódása) és telephelyeik külföldre történő kihelyezése egyaránt költségcsökkentést és a piaci kockázatokat szétterítő megoldásokat kínál a pénzügyi piac szereplői számára (JONES, R. – KIERZKOWSKI, H. 2005, GÁL Z. – SASS M. 2009, SASS M. – FIFEKOVA, M. 2011).

A területi egyenlőtlenségek és a hitelintézeti rendszer kapcsolata

A fejlett pénzügyi szolgáltatásokhoz való hozzáférés és a pénzügyi intézmények földrajzi eloszlása jelentős mértékben befolyásolja a területi különbségek kialakulását. A finanszírozási forrásokhoz való hozzáférés területi különbségeinek vizsgálatánál a poszt-keynesianus iskola egyenlőtlen térbeli pénzmozgásokat magyarázó elméletei a pénzügyi központoktól távol eső, alulfinanszírozott perifériák létezését, a pénzpiacok alapvető sajátosságaként fogja fel (GÁL Z. 2000). A pénzpiaci egyenlőtlenségek megnövekedésének egyik magyarázataként a centralizált bankhálózatokon belül megfigyelhető információs aszimmetria és a centrumtérsegek pénzügyi központjainak tőkeelszívását magyarázó (likviditási preferencia) elméletei irányadóak (DOW, S. 1990, PORTEOUS, D. 1995).

A pénzmozgások egyenlőtlenségei egy országon belül is nagy területi különbségeket eredményezhetnek a finanszírozási forrásokhoz való hozzáférést illetően (PORTEOUS 1995, MAZUCCA, R. 1993, DOW, S. 1999, ALESSANDRINI, P. – ZAZZARO, A. 1999, GÁL Z. 2000b, 2005). A pénzügyi transzferek regionális egyenlőtlenségeire megoldást hosszabb távon csak a bankrendszerek intézményi és irányítási rendszerének átalakítása hozhat, ahol a kedvezőtlenebb helyzetű régiók, országok fejlődésének leginkább megfelelő intézményszervezési formák meghatározása kulcsfontosságú.

A „posztkeynesianus közgazdasági elméletek” (CHICK, V. – DOW, S. 1988.) az egyenlőtlen térbeli pénzmozgásokat a pénzpiacok alapvető sajátosságaként fogja fel, s leginkább a hitelnyújtás területi különbségeit vizsgálja, beemelve a likviditási preferencia elméletét a pénzügyi szektor térbeli egyenlőtlenségeinek vizsgálatába. Az ún. likviditási preferencia következtében megindul a tőkeáramlás a perifériák felől a centrum régió, illetve a pénzügyi központok irányába, mert a hasonló befektetésekhez (hozam, kockázat stb.) a centrumokban magasabb likviditás kapcsolódik (DOW, S. 1990). Következésképpen, ezen régiók megtakarításai (betétállománya) a magterületekre áramlanak, így a centumból való „visszaosztás” nélkül a periférikus régiók hitelezéssége csökken.

Ez a visszaosztás azonban gyakran a centralizált bankhálózatokon belül megfigyelhető információs aszimmetria miatt nem alakul ki. A központ ugyanis nem rendelkezik helyi információkkal. Nő az ellenőrzés (monitoring) távolsága, ami hosszabb távon térbeli racionalizálást követel. Továbbá, a nagybankok a fiókhálózat távolabbi pontjainál felmerülő nagyobb tranzakciós, információs és monitoring költséggel csak drágább hitelt tudnak nyújtani a vidéki kis- és középvállalkozásoknak. Mindez tovább rontja a vidék, a régiók hitel hozzáférhetőségi lehetőségét (MCKILLOP, D. – HUTCHINSON, R. 1991).

A fentiek miatt a centrumtérsegek pénzközpontjaiban működő bankok forráselszívó hatást produkálnak, miközben több hitelforráshoz jutnak, és piaci pozíciójuk erősödik. Mindez a perifériák pénzpiaci diszkriminációját erősíti, illetve a régiók gazdasági fejlődésének lelassulását, és végső soron a régiók területi polarizációját eredményezi. Ezt tovább fokozhatja a centrum-periféria közötti információs aszimmetria (azaz nagyobb hitelkockázat), a perifériák fiókjainak korlátozott döntési jogköre, valamint egy esetlegesen felmerülő tudatos diszkrimináció okozhat problémát. Ezek megtestesülési formája a magasabb hiteldíj, és az alacsonyabb hitelezési volumen.

A magterületek bankjai gyakran területileg de facto nem az egységes kamatszinten hiteleztek, mivel a centrum-periféria távolság kapcsán felmerülő információs aszimmetriát gyakran a centruménál pontatlanabb hitelkihelyezés, és emiatt magasabb kamatfelár kíséri. Az információs aszimmetria ugyan csökkenthető a fiókok a periférikus régiókba történő telepítésével, de továbbra is korlátozott maradhat a kihelyezett hitel mennyisége.

A pénzintézetek szerepe a helyi gazdaságfejlesztésben

A pénzügyi szolgáltatók az egyes térségek, régiók gazdasági fejlődésének, versenyképességének meghatározó elemei, amelyek jelenléte vagy hiánya, illetve a hitelintézetek szervezeti típusai hosszabb távon jelentős mértékben befolyásolhatják a területi differenciák kialakulását. A piacok térbeli szegmentáltságából következően a régiókban működő hitelintézetek (akár helyi, illetve fiókin intézmények) szerepe meghatározó a helyi szereplők pénzpiaci elzártságának oldásában.

A posztkeynesiánus szakirodalom a túlcentralizált térszerkezettel rendelkező pénzügyi rendszerek által indukált területi egyenlőtlenségeket hangsúlyozza, amely szerint a magas tőkekoncentráció jellemző a gazdasági magterületek központjaiban, a városhierarchia csúcsain (PORTEOUS, D. 1995, GÁL Z. 2012a). Ez együttjár a kis- és középvállalatok, valamint a pénzügyi központoktól távol eső perifériák alulfinanszírozottságával. A területileg koncentrált pénzügyi piacok elsőként a pénzügyi központ közelében jelentkező hitelkeresletet elégítik ki, és csak ezt követően lépnek a perifériák keresletének kielégítése irányába. A pénzügyi központoktól való nagyobb távolságból fakadó információs és tranzakciós költségek nem teszik lehetővé – elsősorban a kis- és középvállalkozások számára – e központok piacihoz való közvetlen hozzáférést. A periférikus régiók információs aszimmet-

riája a hitelkihelyezés során ugyan csökkenthető a fiókok periférikus régiókba történő telepítésével, de továbbra is korlátozott marad a kihelyezett hitel mennyisége (KLAGGE, B. – MARTIN, R. 2005).

A külföldi bankok dominanciájával jellemezhető *duális bankrendszerű* (pl. kelet-közép-európai) országokban a helyi (nem országos hálózatú) bankok piaci súlya kicsi és a külföldi tulajdonban lévő kereskedelmi bankok dominanciája meghatározó. A külföldi bankok gazdaságfejlesztési orientációja hiányzik, egyedüli motivációjuk a piacbővítés (RAVIV, O. 2008). A kereskedelmi bankok általában is kevesebbet hiteleznek a KKV szektornak, bár Magyarországon a bankszektor az ezredfordulót követően ugyan nyitott a KKV-k iránt, de lemaradásuk a vállalati hitelezésben a válság előtti években is jelentős maradt (GÁL Z. 2012b). BERGER, A. – UDELL, D. (1995) vizsgálatai is azt igazolták, hogy a nagyobb bankok kevésbé érdekeltek a kockázatosabb kisvállalati hitelezésben. A helyben működő bankok így a legfőbb (sokszor az egyetlen) csatornaként szolgálnak a kis és középvállalatok (KKV) pénzügyi szükségleteinek kielégítésében.

Széles szakirodalom igazolja a lokálisan beágyazott pénzintézetek előnyeit a helyi gazdaságfejlesztésben, amelyek szerepe válságok idején még inkább felértékelődik (GÄRTNER, S. 2009, 2011; GÁL Z. 2012b). *A kereskedelmi banki dominanciájú duális bankrendszerek erősítik a pénzügyi kirekesztés (financial exclusion) folyamatát*, azaz bizonyos társadalmi csoportoknak (társadalmi kirekesztés), illetve térségeknek (rurális perifériák, kistelepülések, városnegyedek) a pénzügyi szolgáltatásokból való kizárását (ALESSANDRINI, P. et al. 2009; DYMSKI, G. 2005; GÁL Z. 2005). A szövetkezeti hitelintézetek a szövetkezeti mozgalom 19. századi megszületésekor, illetve napjainkban is alkalmasak arra, hogy a pénzügyi kirekesztés által érintett ügyfeleket a pénzügyi rendszerbe integrálják (GÁL Z. – BURGER Cs. 2013).

A 2008-óta tartó globális pénzügyi válság az eddigi pénzügyi rendszermodellek újragondolását is megköveteli. A külső finanszírozási függőség csökkentésének és az önfinanszírozás növelésének kényszere a nemzeti, illetve a helyi-regionális banki struktúrák megerősítésének irányába mutat. A szövetkezeti mozgalom mindig a válságperiódusokban vált tömegmozgalommá, amikor a meglévő piaci intézmények kudarcot vallanak, az egyének igényeit nem tudják kiszolgálni. A helyileg beágyazott szövetkezeti hitelrendszer, amelyben a közösség tagjai egyben tulajdonosok is, egyike a pénzügyi piacok koncentrációja ellen intézményi szerveződésnek, s decentralizáltságuk versenyelőnyt jelenthet a lokális bankpiacokon (GÁL Z. 2010). Magyarországon a takarékszövetkezetek 2008-ban a települések 43%-án működtek, amíg a kereskedelmi bankok mindössze a településhálózat 8%-án voltak jelen, de 1087 településen, a települések több mint harmadán a takarékszövetkezet volt az egyetlen pénzügyi szolgáltató (GÁL Z. 2012b). A szövetkezeti hitelintézetek helyi és kapcsolati beágyazottsága a fejlett szövetkezeti bankhálózattal rendelkező országok (Németország, Olaszország, Franciaország, Hollandia, Finnország, Ausztria) bankpiacain jelentős versenyelőnyt biztosít az országos hálózatú bankokkal szemben. Vizsgálatainkban igazoltuk a helyileg beágyazott kapcsolati bankolás előnyeit (amelyek válságok idején értékelődnek fel), a helyi gazdaságfejlesztésben (GÁL Z. 2012b). A szövetkezeti hitelintézetek versenyelőnyeinek sorában az információs aszimmetria alacsony szintje, az ügyfelekhez való közelség, helyi döntési szint, a tagság, a bank és az ügyfelek közötti kapcsolat mélysége, az erősebb térségi beágyazottság és a nemzeti kötődés említhető meg.

A helyi bankok gazdaságfejlesztő szerepét hangsúlyozó megközelítések egy része helyi erőforrások és a lokálisan beágyazott intézmények szerepét tartják meghatározónak a helyi gazdaság fejlődésében, a regionális növekedésben, a tőkeforrások régióból – országos bankok fiókhálózatain keresztül – történő kiszivattyúzásának megakadályozásában (GÁL Z. 2000b). HAKENES, H. és társai (2009) által végzett németországi vizsgálatok

is szoros kapcsolatot találtak a szövetkezeti/takarék bankok aktivitása és a regionális növekedést indukáló KKV hitelezés között, s ez a kapcsolat erősebb volt a fejletlenebb régiókban. A szövetkezetek gazdaságfejlesztő értékelve FERRI, G. – MESSORI, M. (2000) vizsgálata megállapította, hogy bár ügyfélbankok (szövetkezeti bankok) egész Olaszországban működnek, a hitelkihelyezésre csak az északi és középső régiókban vannak pozitív hatással.

A szövetkezeti bankok versenyelőnye a periférián a földrajzi közelségből, tag-tulajdonosi rendszerből és a helyi döntéshozatalból fakad. Ez az az információs előny, amelyek az egymást is ismerő tagok és munkavállalók hasznosítanak ügyfélkiválasztásban, az adósminősítésben és hitelszerződések ellenőrzésben. ANGELINI et al. (1998) tanulmányukban azt elemezték, hogy az olasz szövetkezeti bankok éppen a társadalmi beágyazottság kapcsán szerzett információ miatt tudnak olyan alacsony kamatmarzsú hiteleket nyújtani ügyfeleiknek, amelyeket a kereskedelmi bankok csak a hosszú ideje rendszeresen törlesztő ügyfeleiknek nyújtanak. Számos további tanulmány igazolja, hogy a szövetkezeti, helyhez kötött és relációs (kapcsolati) bankolás az információs-aszimmetria csökkentésének hatékony eszköze (FERRI, G. – MESSORI, M. 2000, SHARPE, S.1990, GUIO, L. et al. 2004, BURGER Cs. 2012).

A periférián történő befektetések mellett további nehezítő tényező, hogy a helyi hitelkihelyezést végző szövetkezeti bank földrajzilag és gyakran szektorálisan nem tudja megfelelő mértékben hitelkockázataikat diverzifikálni (ALEXOPULOS, Y. – GOGGIO, S. 2009: 9). A szövetkezeti integráció, egy központi ernyőbank segítségével nyújtott hiteltermékeken keresztül képes mérsékelni az egyes szövetkezetek kisebb kritikus intézményi méretéből fakadó alacsonyabb likviditását, de adott esetben átrendezheti a helyi bank szerepét, és az információs aszimmetriát is növelheti. Az ügyfél és a bank központja közötti funkcionális távolság, azaz a bank és a helyi gazdaság közötti ún. gazdasági távolság, megnövekedése csökkenti az adott szövetkezeti bank helyi gazdaságba-társadalomba való beágyazottságát (PITTALUGA, G. et al. 2005, ALESSANDRINI, P. et al. 2009). Hasonlóan a helyi finanszírozás ellen hat a helyi gazdaság gyengesége (munkanélküliség, vállalatok hiánya stb.), ami csak kockázatos hitelek kihelyezését tenné lehetővé.

A takarékszövetkezeti rendszer decentralizáltsága, aktívabb gazdaságfejlesztési-orientációjú szerepvállalása Magyarországon – egyelőre csak – potenciális versenyelőnyt jelenthet a lokális bankpiacokon. A hazai takarékszövetkezetek mérleg és hitelezési adatait felhasználva – a forráskihelyezések struktúrája alapján regressziós elemzéssel bizonyítottuk, hogy a hazai szövetkezeti szektor csak az örökségét tekintve a „vidék bankja”; sokkal inkább a finanszírozási forrásait vidékről a pénzügyi centrumok felé csatornázó (állampapírba és bankközi betétekbe fektető) intézmény (GÁL Z. – BURGER Cs. 2013). Megállapítottuk, hogy a hazai takarékszövetkezeti szektor hálózatépítési stratégiáit és a meghozott hitel-kihelyezési döntéseit tekintve nem látja el maradéktalanul a helyi bank, illetve a vidék bankja funkcióját. Betétgyűjtési és hitelezési tevékenységük alapján a kereskedelmi bankokhoz hasonlóan a pénzügyi centralizáció kiszolgálói, azaz a kistételepüléseken megjelenő takarékszövetkezet sem tesz mást, mint az összegyűjtött betéteket a pénzügyi központok és intézményei felé csatornázza. A hitelezési aktivitás vizsgálata azt mutatja, hogy a kistételepüléseken való jelenlét, illetve a lokális monopolhelyzet csökkenti a hitel-kihelyezési tevékenységet.

A pénzügyi szektor egyes vidéki térségektől, településkategóriáktól való elfordulásának a másik oka természetesen ezen vidéki térségek és hátrányos helyzetű települések alacsony tőkefelhalmozó képessége. Ezen az elmúlt két évtized külföldi befektetés-vezérelt modernizációja sem sokat javított, ami tovább erősítette a magyar hitelintézeti rendszer túlzott Budapest központúságát (GÁL Z. 2012b)

Összefoglalás

A pénzügyi földrajz integráló természetéből fakadóan alkalmas arra, hogy hozzájáruljon a pénzügyek kutatásában megmutatkozó diszciplináris és módszertani korlátok leküzdéséhez. Részben a pénzügytan, részben pedig a regionális tudomány térszemléletét integrálja, másrészt pedig a modern gazdaságföldrajz empirikus vizsgálati módszereit alkalmazza a pénzügyek területén, komplex áttekintést nyújtva a pénzügyi piacok fejlődésének térbeli kereteiről, a pénzügyi teret leíró új térgazdaságtani elméletekről, a piacok szegmenseinek és a tőkeáramlásoknak a térbeli szerveződéséről, illetve a piacok működését meghatározó központ-képző koncentrációs és dekoncentrációs folyamatokról. Tanulmányomban azt bizonyítottam, hogy ez a komplex térszemléletű pénzügyi földrajzi megközelítés alkalmas arra, hogy a pénzügyi piacok egyik leglényegesebb jellegzetességéből, nevezetesen a globalizálódó pénzügyi tér távolságokat relativizáló hatása és a pénzügyi piaci működés térbeliségének növekvő fontosságából fakadó ellentmondásokra megkeresse a tudományos válaszokat.

A tanulmány abból az alapfeltevésből indul ki, hogy az elektronikus pénzügyi piacok korában is jelentősége van földrajzi a távolságnak, a szolgáltatói tevékenységek és az intézményi telephelyek koncentrációjának. Cáfolható az a vélemény, amely szerint a fejlődés során a földrajzi tér elveszíti szerepét, és leértékelődnek a távolság és a térbeli differenciák. A globális pénzügyi központok koncentrációja is bizonyítja a térbeliség szerepét, mivel a helyhez kötött, személyes kapcsolatokon alapuló minőségi információk csak ezekben szerezhetők meg. Sőt, miközben a gazdasági tevékenységek globalizálódnak, a tartós versenyelőny forrásai továbbra is adott földrajzi helyekhez, mint helyi bázisokhoz kötődnek, így összefonódik a globális és a lokális szerveződés.

A tanulmányban a pénzügyi földrajz szemüvegén keresztül bemutattam a regionális tudományban használt térkategóriák alkalmazhatóságát a geográfiai vizsgálatokban, utalva a felerősödő elméleti megközelítések és az interdiszciplináris fogalmi keretrendszer használatának fontosságára. Áttekintettem a "földrajzi távolság/közelség" problematikát, „az agglomerálódás és fragmentálódás pénzügyi piaci hatásait és a nemzetközi pénzügyi központok koncentrálódásának néhány összefüggését. E cikk is igyekezett bizonyítani, hogy a pénzügyi rendszereknek alapvető jellemzője a térbeli meghatározottság. A távolság fogalom újraértelmezése során megállapítottuk, hogy a távolság szállítási költségvonzata háttérbeszorult, ugyanakkor a távolság, mint információs költségtenyező felértékelődött. A távolság/közelség fogalom nemcsak komplexebbé vált, de jelentősége az egyes pénzügyi piaci szegmensek esetében is eltérő.

Vizsgáltuk az információ telephelyképző funkcióját, megkülönböztetve a standard és a minőségi információk szerepét és koncentráltsági fokát, illetve hangsúlyoztuk, hogy a nemzetközi pénzügyi központok felemelkedésében a minőségi információk által nyújtott előnyök kihasználása és a információs monopólium által is erősített irányító és ellenőrző funkciók gyakorlása meghatározó jelentőséggel bír.

Az elmúlt évtizedek pénzügyi globalizációja a transznacionális pénzintézetek pozícióit erősítették, s csak a nemzeti piacon működő, helyi és regionális beágyazottságú pénzintézetek piaci pozícióikat tekintve háttérbe szorultak a globális versenyben. Ugyanakkor azokban az országokban, ahol a helyileg beágyazódott pénzintézetek szerepe hagyományosan erős, ott meghatározó részesedésüket, illetve ügyfélkörüket a retail bankpiacon sikeresen megőrizték. A pénzügyi válság következtében azonban újra felértékelődött a „reálgazdaság” iránti elkötelezettségű, helyi-regionális kötődésű, illetve a tradicionális banki üzletágakra koncentráló hitelintézetek szerepe. E tanulmányban röviden áttekintet-

tük a pénzintézetek helyi gazdaságfejlesztő szerepét. A hitelhez való hozzáférés területi egyenlőtlenségeit a centrum-periféria elméleti kontextusában nemcsak a hitelintézeti jelenléttel magyaráztuk, de a pénzintézeti rendszermodellek sajátosságai (duális bankrendszer), illetve a hitelintézetek szervezeti típusa (kereskedelmi vagy szövetkezeti bankok) és helyi beágyazottsága is jelentős mértékben befolyásolhatják a területi differenciák kialakulását a pénzügyi piacokon.

GÁL ZOLTÁN

MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Pécs

Kaposvári Egyetem, Regionális Tudományi és Statisztika tanszék, Kaposvár
galz@rkk.hu

IRODALOM

- AALBERS, M. B. 2007: Geographies of housing finance: the mortgage market in Milan, Italy. – *Growth and Change* 38. 4. pp. 174–199.
- AALBERS, M. B. 2011: *Place, Exclusion, and Mortgage Markets*. – Wiley-Blackwell, Chichester.
- ALESSANDRINI, P. – ZAZZARO, A. 1999: A „Possibilist” Approach to Local Financial Systems and Regional Development: The Italian Experience. – In: MARTIN, R. (szerk.): *Money and the Space Economy*. John Wiley & Sons, Chichester. pp. 71–92.
- ALESSANDRINI, P. – PRESBITERO, A. F. – ZAZZARO, A., 2009: Banks, Distances and Firms’ Financing Constraints, – *Review of Finance* 132. 2. pp. 261–307.
- ALEXOPOULOS, Y. – GOGGIO, S. 2009: Financial Deregulation and Economic Distress: Is There a Future for Financial Co-operatives? – *Euricse Working Papers* 1. 09.
- ANGELINI, P. – DI SALVO, R. – FERRI, G. 1998: Availability and cost for small businesses: Customer relationships and credit cooperatives. *Journal of Banking and Finance* 22. pp. 925–954.
- BÉLYÁCS I. 2011: Cáfolja-e a globális pénzügyi válság a hatékony piac hipotézisét? – *Jura* 17. 1. pp. 7–24.
- BERGER, A. – UDELL, G. 1995: *Universal Banking and the Future of Small Business Lending*, Center for Financial Institutions. – Working Papers 95-17, Wharton School Center for Financial Institutions, University of Pennsylvania.
- BERNEK Á. (szerk.) 2002: *A globális világ politikai földrajza*. – Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- BOSCHMA, R. 2005: Proximity and Innovation: A Critical Assessment. – *Regional Studies* 39. 1. pp. 61–74.
- BUDD, L. – PARR, J. B. 2008: Neglected aspects of the East Asian financial crisis, Twenty-First Century Society. – *Journal of the Academy of Social Sciences* 3. 1. pp. 31–48.
- BUDD, L. 1999: Globalisation and the Crisis of Territorial Embeddedness of International Financial Markets. – In: MARTIN, R. (szerk.): *Money and the Space Economy*. John Wiley & Sons, Chichester. pp. 115–137.
- BURGER CS. 2012: Membership Structure and Dividend Payout Policies at Hungarian Cooperative Banks. Elérhető: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1977003
- CHICK, V. – DOW, S. 1988: A Post-Keynesian Perspective on the Relation Between Banking and Regional Development. – In: ARESTIS, P. ed. *Post-Keynesian Monetary Economics*. Aldershot, Edward Elgar. pp. 219–250.
- CLARK, G. L. – WÓJCIK, D. – BAUER, R. 2005: Geographically dispersed ownership and inter-market stock price arbitrage - Ahold’s crisis of corporate governance and its implications for global standards. – *Journal of Economic Geography* 6. 3. pp. 303–322.
- CLARK, G. L. 2000: *Pension Fund Capitalism*. – Oxford University Press, Oxford. 364 p.
- CLARK, G. L. 2003: *European Pensions & Global Finance*. – Oxford University Press, Oxford. 324 p.
- CLARK, G. L. 2005: Money flows like mercury: the geography of global finance. – *Geografiska Annaler*, 87B: pp. 99–112.
- CLARK, G. L. – WÓJCIK, D. 2007: *The Geography of Finance: Corporate Governance in the Global Marketplace*. – Oxford University Press, Oxford. 262 p.
- CORBRIDGE, S. – MARTIN, R. – THRIFT, N. (szerk.) 1994: *Money, Power and Space*. Blackwell, Oxford. 480 p.
- COVAL, J. – MOSCOWITZ, T. 1999: Home bias at home: local equity preference in domestic portfolios. – *Journal of Finance* 54. pp. 2045–2107.
- CSOMÓS GY. 2013: A világgazdaság irányító és ellenőrző központjai 2012-ben. – *Tér és Társadalom* 27. 3. pp. 93–108.

- DEGRYSE, H. A. – ONGENA, S. 2005: Distance, lending relationships and competition. – *Journal of Finance* 60. 1. pp. 231–266.
- DOW, S. 1990: *Financial Markets and Regional Economic Development: The Canadian Experience*. Aldershot, Avebury. 200 p.
- DOW, S. 1999: The Stages of Banking Development and the Spatial Evolution of Financial Systems. – In: MARTIN, R. (szerk.): *Money and the Space Economy*. John Wiley & Sons, Chichester. pp. 29–30.
- DUSEK, T. 2004: A területi elemzések alapjai. – *ELTE TTK Regionális Földrajzi Tanszék, Regionális Tudományi Tanulmányok* 10. 245 p.
- DUSEK T. 2011: A regionális tudomány frontvonalairól. Gondolatok Lengyel Imre vitaindító tanulmányához. – *Tér és Társadalom* 25. 2. pp. 197–209.
- DUSEK T. 2013: *Tér és közgazdaságtan*. L'Harmattan, Budapest. 206 p.
- DYMSKI, G. A. 2005: Financial Globalization, Social Exclusion and Financial Crisis. – *International Review of Applied Economics* 19. 4. pp. 439–457.
- DYMSKI, G. A. 2010: Why the subprime crisis is different: a Minskyian approach. – *Cambridge Journal of Economics* 34. pp. 239–255.
- ENGELÉN, E. 2008: The case for financialization. – *Competition & Change* 12. 2. pp. 111–119.
- ENGELÉN, E. – FAULCONBRIDGE, J. 2009: Introduction: financial geographies – the credit crisis as an opportunity to catch economic geography's next boat? – *Journal of Economic Geography* 9. 5. pp. 587–595.
- EPSTEIN, G. A. 2005: Introduction: financialization and the world economy. – In: EPSTEIN, G. A. (szerk.): *Financialization and the World Economy*. Edward Elgar, Cheltenham. pp. 3–16.
- FAINI, R. – GALLI, G. – GIANNINI, C. 1993: Finance and development: the case of Southern Italy. – In: GIOVANNINI, A. (szerk.): *Finance and Development: Issues and experience*. Cambridge University Press, Cambridge. pp. 158–213.
- FAMA, E. F. 1965: The Behavior of Stock Market Prices. – *Journal of Business*. January. pp. 34–105.
- FAMA, E. 1970: Efficient Capital Markets: A Review of Theory and Empirical Work. – *Journal of Finance* 25. 2. pp. 383–417.
- FELDSTEIN, M. – HORIAKA, C. 1980: Domestic Saving and International Capital Flows. – *Economic Journal* 90. 358. pp. 314–329.
- FERRI, G. – MESSORI, M. 2000: Bank-Firm Relationships and Allocative Efficiency in Northeastern and Central Italy and in the South. – *Journal of Banking and Finance*. 24. 6. pp. 1067–1095.
- FRENCH, S. – LEYSHON, A. – THRIFT, N. 2009: A very geographical crisis: the making and breaking of the 2007–2008 financial crisis. – *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society* 2. 2. pp. 287–302.
- FRENCH, S. – LEYSHON, A. – WAINWRIGHT, T. 2011: Financializing space, spacing financialization. – *Progress in Human Geography* 35. 6. pp. 798–819.
- GÁL Z. 2000a: A regionális tudomány új irányzata: a pénzügyi földrajz. – *Tér és Társadalom* 14. 2–3. pp. 9–21.
- GÁL Z. 2000b: A regionalizmus kihívásai: a magyarországi bankrendszer fejlődése és területi struktúrája. – In: HORVÁTH GY. – RECHNITZER J. (szerk.): *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs. pp. 374–396.
- GÁL Z. 2004: Spatial Development and the Expanding European Integration of the Hungarian Banking System. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs. 64 p. (Discussion Papers 45).
- GÁL Z. 2005: The Development and the Polarized Spatial Structure of the Hungarian Banking System in a Transforming Economy. – In: BARTA GY. – G. FEKETE É. – KUKORELLI-SZÖRÉNYINÉ I. – TIMÁR J. (szerk.): *Hungarian Spaces and Places: patterns of Transition*, Centre for Regional Studies, Pécs. pp. 197–219.
- GÁL Z. 2010a: Pénzügyi piacok a globális térben. A válság szabdalta pénzügyi tér. Akadémiai Kiadó, Budapest. 780 p.
- GÁL Z. 2010b: The Golden Age of Local Banking – The Hungarian Banking Network in the Early 20th Century. Gondolat Kiadó, Budapest. 202 p. (Doktori mester munkák).
- GÁL Z. 2011: Bankhálózat. In: KOCSIS K. – SCHWEITZER F. (szerk.): *Magyarország térképekben*. Budapest: MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, 2011. pp. 203–209.
- GÁL Z. 2012a: A pénzügyi tér és a regionális tudomány frontvonalai: Lengyel Imre vitaindító tanulmányának apropóján. – *Tér és Társadalom* 26. 1. pp. 87–111.
- GÁL Z. 2012b: A hazai takarékszövetkezeti szektor szerepe a vidék finanszírozásában. – *Területi Statisztika* 15. 5. pp. 437–460.
- GÁL Z. – BURGER CS. 2013: A vidék bankjai?: A magyar takarékszövetkezeti szektor hitelezési aktivitása. – *Közgazdasági Szemle* 60. 4. pp. 373–401.
- GÁL Z. – SASS, M. 2009: Emerging new locations of business services: offshoring in Central and Eastern Europe. *Regions* 274. Summer. pp. 18–22.
- GÄRTNER, S. 2009: Balanced Structural Policy: German Savings Banks from a Regional Economic Perspective. *WSBI/ESBG*, Brussels. 218 p.

- GORMAN, S. – MALECKI, E. 2001: Maybe the Death of Distance, But Not the End of Geography: The Internet as a Network. – In. LEINBACH, T. R. – BRUNN, S. D. (szerk.): *Worlds of Electronic Commerce: Economic, Geographical and Social Dimensions*. John Wiley, New York. pp. 87–105.
- GROSSMAN, S. – STIGLITZ, J. 1980: On the Impossibility of Informationally Efficient Markets. *American Economic Review* 70. 3. pp. 393–408.
- GROTE, M. 2003: Distance in Finance – an Overview. – In. THIERSTEIN, A. – SCHAMP, E. W. (szerk.): *Innovation, Financial Industry and Space*. GUP, Frankfurt. pp. 45–57.
- GROTE, M. – TAUBE, F. 2006: Offshoring the Financial Services Industry: Implications for the Evolution of Indian IT Clusters. *Environment and Planning A* 38. pp. 1287–1305.
- GUIZO, L. – SAPIENZA, P. – ZINGALES, L. 2004: Does Local Financial Development Matter? – *Quarterly Journal of Economics* 119. 3. pp. 929–969.
- HAGGETT, P. 2006: *Geográfia – Globális szintézis*. Typotex Kiadó, Budapest. 842 p.
- HAKENES, H. – SCHMIDT, R. H. – XIE, R. 2009: Regional Banks and Economic Development: Evidence from German Savings Banks. Available at: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1343048
- HARVEY, D. 1982, 2006: *Limits to capital*. Oxford, Basil Blackwell.
- JAKOBI Á. 2007: Az információs társadalom térbelisége. *Regionális Tudományi Tanulmányok* 13, ELTE Regionális Tudományi Tanszék, Budapest. 166 p.
- JENEY L. – KULCSÁR D. – TÓZSA I. (szerk.). 2013: *Gazdaságföldrajzi tanulmányok közgazdászoknak*. Budapesti Corvinus Egyetem. 378.p.
- JONES R. W. – KIERZKOWSKI, H. 2005: The role of services in production and international trade: A theoretical framework. – In. RODNEY F. – KREICKEMEIER, U. (szerk.): *Recent Developments in International Trade Theory*. Edward Elgar. pp. 308–348.
- KAY, J. 2001: Geography is still important. – *Financial Times*, január 10.
- KRUGMAN, P. 1995: *Development, Geography and Economic Theory*. MIT Press, Cambridge, MA. 128 p.
- KRUGMAN, P. 1999: The role of geography in development. – *International regional Science Review* 2. pp. 142–161.
- LEE R. 1999: Local Money: Geographies of Autonomy and Resistance? In. MARTIN, R. (szerk.): *Money and the Space Economy*. John Wiley & Sons, Chichester. pp. 71–92.
- LEE, R. – CLARK, G. L. – POLLARD, J. – LEYSHON, A. 2009: The remit of financial geography – before and after the crisis. – *Journal of Economic Geography* 9. 5. pp. 723–747.
- LENGYEL I. 2010: A regionális tudomány „térnyerése”: Reális esélyek avagy csalfa délibábok? – *Tér és Társadalom* 24. 3. pp. 11–40.
- LEYSHON, A. – POLLARD, J. S. 2000: Geographies of industrial convergence: the case of retail banking. – *Transactions of the Institute of British Geographers* 25. 2. pp. 203–220.
- LEYSHON, A. – THRIFT, N. 1997: *Money/Space: Geographies of Monetary Transformation*. London, Routledge. 404 p.
- LUX G. 2012: A gazdaság szerepe a városi térségek fejlesztésében: a globális kihívásoktól a fejlesztéspolitikáig. MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Pécs. (Kézirat).
- MACKAY, R. – MOLYNEUX, P. 1998: Bank finance and the regions: a European perspective. In. HILL, S. – MORGAN, B. (szerk.): *Inward Investment. Business Finance and Regional Development*. Basingstoke, Macmillan.
- MARSHALL, J. N. – WILLIS, R. – COOMBES, M. – RAYBOULD, S. – RICHARDSON, R. 2000: Mutuality, de-mutualization and communities: the implication of branch network rationalization in the British building society industry. – *Transactions of the Institute of British Geographers* 25. 3. pp. 355–377.
- MARTIN, R. 1999: The new ‘geographical turn’ in economics: some critical reflections. – *Cambridge Journal of Economics* 23. 1. pp. 65–91.
- MARTIN, R. (szerk.): 1999: *Money and the Space Economy*. Chichester, John Wiley & Sons. 348 p.
- MARTIN, R. 2001: EMU versus the regions? Regional convergence and divergence in Euroland. – *Journal of Economic Geography* 1. 1. pp. 51–80.
- MARTIN, R. 2011: The local geographies of the financial crisis: from the housing bubble to economic recession and beyond. – *Journal of Economic Geography*, 11. 4. pp. 587–618.
- MAZUCCA, R. 1993: A bankhálózat területi szervezete Olaszországban. – In. HORVÁTH Gy. (szerk.): *Régiók és városok az olasz modernizációban*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs. pp. 307–317.
- MCKILLOP, D. – HUTCHINSON, R. 1991: Financial Intermediaries and Financial Markets: A United Kingdom Regional Perspective. – *Regional Studies* 25. 6. pp. 543–554.
- MÉSZÁROS R. 2001: A kibertér társadalomföldrajzi megközelítése. – *Magyar Tudomány* 48. 7. pp. 769–779.
- MÉSZÁROS R. – BOROS L. – NAGY E. – NAGY G. – PÁL V. 2010: *A globális gazdaság földrajzi dimenziói*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 391 p.
- MOORE C.L. – NAGURNEY A. 1989: A general equilibrium model of interregional monetary flows. *Environment and Planning A*, 21. pp. 397–404.
- MYRDAL, G. 1957: *Economic Theory and Underdeveloped Nations*. Duckworth. London.

- NAGY G. 2006: Gazdasági „távolság” meghatározása potenciál-modell felhasználásával. In. KANALAS I. – KISS A. (szerk.): A perifériaképződés típusai és megjelenési formái Magyarországon. Kecskemét: MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet, 2006. 73–86.
- NEWMAN, K. – WYLY, E. K. 2004: Geographies of mortgage market segmentation: the case of Essex County, New Jersey. – *Housing Studies* 19. 1. pp. 53–83.
- O'BRIEN, R. 1992: *Global Financial Integration: The End of the Geography*. London, Pinter Publishers Limited. 120 p.
- OHMAE, K. 1990: *The borderless World: Power and strategy in the interlinked economy*. Collins, London. 223 p.
- PIKE, A. – POLLARD, J. 2010: Economic geographies of financialization. – *Economic Geography* 86. 1. pp. 29–51.
- PITTALUGA, G. B. – MORELLI, P. – SEGHEZZA, E. 2005: Fondamenti teorici della Corporate governance e comportamento delle Banche Popolari. In. DE BRUYN, R. – FERRI, G. (szerk.): *Le Banche Popolari nel localismo dell'economia italiana*, Rome: Edicred.
- PORTEOUS, D. 1995: *The Geography of Finance*. Aldershot, Avebury.
- RAVIV, O. 2008: Chasing the Dragon. East: Exploring the Frontiers of Western European Finance. *Contemporary Politics*, Vol. 14, No. 3. pp. 297–314.
- ROBERTS, R. B. – FISHKIND H. 1979: The role of monetary forces in regional economic activity: an Econometric Analysis. – *Journal of Regional Science* 19. 1. pp. 15–29.
- SASS M. – FIFEKOVA, M. 2011: Offshoring and outsourcing business services to Central and Eastern Europe: Some Empirical and Conceptual Considerations. – *European Planning Studies* 19. 9. pp. 1593–1609.
- SASSEN, S. 1999: Global Financial Centres. – *Foreign Affairs*. Január/február. pp. 75–87.
- SASSEN, S. 2004: The Embeddedness of Electronic Markets: The Case of Global Capital Markets. In. KNORR, K. – PREDA, A. (szerk.): *The sociology of financial markets*. Oxford University Press, Oxford. pp. 17–37.
- SHARPE, S. A. 1990: Asymmetric Information, Bank Lending, and Implicit Contracts: A Stylized Model of Customer Relationships. – *Journal of Finance* 45. 4. pp. 1069–1087.
- SOKOL, M 2013: Towards a 'newer' economic geography? Injecting finance and financialisation into economic geographies. – *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society* 6. 3. pp. 501–515.
- WÓJCIK, D. 2002: Cross-border corporate ownership and capital market integration in Europe: evidence from portfolio and industrial holdings. – *Journal of Economic Geography* 2. 4. pp. 455–491.
- WÓJCIK, D. 2011: *The Global Stock Market: Issuers, Investors, and Intermediaries in an Uneven World*. Oxford University Press, Oxford. 240 p.
- ZELLER, C. 2008: Uneven financial flows in the global economy. *ESPACE Economies in Space – Working Papers in Economic Geography* 4. University of Bern, Bern.

A GAZDASÁGI VÁLSÁG HATÁSA A HAZAI KISKERESKEDELEM TÉRSZERKEZETÉRE

TÖMÖRI MIHÁLY

THE IMPACT OF THE ECONOMIC CRISIS ON THE SPATIAL STRUCTURE
OF THE HUNGARIAN RETAIL SECTOR

Abstract

Since the great depression of 1929–1933 the world economy has witnessed an unprecedented crisis in 2008–2009, which resulted in significant economic, (geo)political and social changes. The aim of the paper is to introduce the changes in the spatial structure of Hungary's retail sector due to the crisis. First, the emergence and causes of the economic crisis and its impacts on retailing in Hungary and internationally are discussed based on the multidisciplinary review of the Hungarian and international literature. This is followed by a short summary of economic and retail trends in the Visegrád countries during the period of the crisis based on data from the Hungarian Central Statistical Office, Eurostat and international market research companies. The second part of the paper analyzes the complex consequences of the economic crisis on retail trade turnover and retail shops in Hungary with special regard to geographical differences.

Keywords: economic crisis, retail trade, geographical differences, Hungary

Bevezetés

2008–2009 folyamán az 1929–1933-as nagy világgazdasági válság óta példátlan nagyságrendű krízisnek lehettünk szemtanúi, amely a gazdaság (MAGAS I. 2010), a (geo)politika (KISS J. L. 2009) és a társadalom (EGEDY T. 2012a) szintjén egyaránt jelentős változásokat eredményezett. A gazdasági válság és kísérőjelenségei hamar a tudományos érdeklődés középpontjába kerültek, így az utóbbi években gyorsan gyarapodott a válság okaival, ágazati, területi hatásaival (EGEDY T. 2012b; KISS É. 2011), kezelésével (BOROS L. – PÁL V. 2011), megoldási lehetőségeivel (SZENTES T. 2009) foglalkozó nemzetközi és hazai publikációk, konferenciák (CZIRFUSZ M. – TAGAI G. 2011) száma.

Jelen tanulmány célja, hogy bemutassa a hazai kiskereskedelem térszerkezetében a válság hatására bekövetkezett változásokat. Ennek során először a gazdasági válság kialakulásával, okaival, illetve a hazai és nemzetközi kiskereskedelemre gyakorolt hatásaival foglalkozunk a vonatkozó hazai és nemzetközi szakirodalom legújabb kutatási eredményeinek multidiszciplináris áttekintésével. Ezt követően röviden felvázoljuk a visegrádi országok legfontosabb gazdasági és kiskereskedelmi folyamatait a válság időszakában a Központi Statisztikai Hivatal, az Eurostat, valamint nemzetközi piackutató cégek által publikált adatok, kiadványok elemzése alapján. A tanulmány második fele a válság összetett hatásait elemzi a hazai kiskereskedelmi forgalom és az üzlethálózat alakulása szempontjából, különös tekintettel a területi különbségekre.

A világgazdasági válság általános hatásai

A 2008–2009-es világgazdasági válsággal foglalkozó kutatók többsége egyetért abban, hogy a krízis közvetlen előzményei az Egyesült Államok ún. másodlagos jelzőloghitelezési válságára vezethetők vissza (AALBERS, M. B. 2009; FRENCH, S. et al. 2009, MARTIN,

R. 2011), amely a pénzügyi-gazdasági szféra globális jellege (HARVEY, D. 2011) miatt viszonylag gyorsan elterjedt a világ többi részén is (GÁL Z. 2011). A válság mögött meghúzódó mélyebb okokat vizsgáló kutatók elsősorban a pénzügyi intézmények minél nagyobb profitra való törekvését, illetve ehhez kapcsolódóan a pénz és a piac szerepének általános felértékelődését, a spekulációk és a virtuális pénzmozgások mértékének felfutását emelik ki (BERNEK Á. 2009; EGEDY T. 2012a,b; FRENCH, S. et. al. 2009; MAGAS I. 2010; SZENTES T. 2009). A nyugati világban a profitok növelése mellett a rossz hitelezési gyakorlatot elősegítette a világgazdaság relatív pénzbősége, és ennek következtében az alacsony kamatok, valamint a hitelből finanszírozott fogyasztói kultúra elterjedése is (MAGAS I. 2010).

A gazdasági válságnak a kiskereskedelem térfolyamataira gyakorolt hatásait vizsgáló nemzetközi és hazai tanulmányok leginkább a hagyományos, belvárosi kiskereskedelem funkciójára, illetve annak átalakulására, a bevásárlóközpontok változó szerepére, az online kereskedelem előretörésére, valamint a határokon átnyúló kereskedelmi aktivitásra koncentrálnak. A válság világméretű és összetett hatásmechanizmusára, a világgazdaság különböző fejlettségű térségei közötti kölcsönös függőségi viszonyokra rávilágító kutatások a globális árláncok szerepét emelik ki (CATTANEO, O. et. al. 2010). A fejlett országokban a válság idején visszaeső fogyasztás és kiskereskedelem ugyanis jelentős hatást gyakorol a fejlődő országok gazdaságára is, ahol a tőkeerős üzletláncok beszállítói a csökkenő megrendelések következtében elbocsátásokra, vagy a munkabérek csökkentésére kényszerülnek (RUWANPURA, K. N. – WRIGLEY, N. 2011). A lokális hatásokra koncentrálnak a települések szintjén vizsgálódnak, mint például WRIGLEY, N. – DOLEGA, L. (2011), akik a válság hatásait és az arra adott válaszreakciók földrajzi különbségeit vizsgálják a nagy-britanniai városok belvárosi kiskereskedelmében. A válság többnyire az üres üzlethelyiségek emelkedését vonta maga után a szigetországban, de néhány „válságálló” városban ezzel ellentétes folyamat játszódott le. Véleményük szerint a válság lehetőséget teremt a belvárosi kiskereskedelem megújítására, amelyben a megváltozott körülményekhez való alkalmazkodás játszhatja a legfőbb szerepet. A válság időszakában tovább nőtt az online kereskedelem szerepe, bár napjainkban még nagyon nehéz megítélni, hogy ennek a hagyományos kiskereskedelemre milyen hatása lesz. Ezzel kapcsolatban egy közelmúltban született kutatás (WELTEVREDEN, J. W. J. 2007) arra a következtetésre jutott, hogy az online vásárlások egyre nagyobb térhódításával párhuzamosan hosszabb távon mindenképpen számolni kell a vásárlói térpályák és a belvárosi kiskereskedelem átalakulásával.

A hazai kutatások között egyaránt találunk helyi és az egész országra vonatkozó elemzéseket. TINER T. (2013) kutatási eredményei az országon belüli regionális különbségekre összpontosítva arra hívják fel a figyelmet, hogy a hazai gazdasági-pénzügyi szférában a válság hatására bekövetkezett szerkezeti és térszerkezeti változások a magyarországi régiók kiskereskedelmi forgalmában is leképeződtek. Vagyis a válság tovább erősítette a hazai kiskereskedelem centralizáltságát, ezen belül a Közép-Magyarország régió vezető szerepét. A gazdasági válság szerzteágazó hatásait igazolja, hogy egy olyan összetett, határokon átfelölő társadalmi tevékenységben is megnyilvánult, mint a bevásárlóturizmus (MICHALKÓ G. 2004, TÖMÖRI M. 2011). A kutatások (MICHALKÓ G. et. al. 2014) azt igazolták, hogy a külföldiek kereslete leginkább a hazánkkal szomszédos euróövezeti országok felől élénkült meg; ezen belül kiemelkedő volt Szlovákia szerepe (SIKOS T. T. – KOVÁCS A. 2011), amit döntően a forint euróval szembeni gyengülése okozott.

A lokális léptékű kutatások többek között rávilágítottak arra, hogy a gazdasági válság még inkább felértékelte a telephelyválasztás szerepét a kiskereskedelemben, hiszen az elmúlt években a budapesti bevásárlóközpontok átrendeződött piacán is a rossz telephely-választással rendelkező központokat sújtotta leginkább a válság (SIKOS T. T. 2012). A válság hatására az üzletközpontok bővítési üteme jelentősen lelassult. Még az olyan, korábban dina-

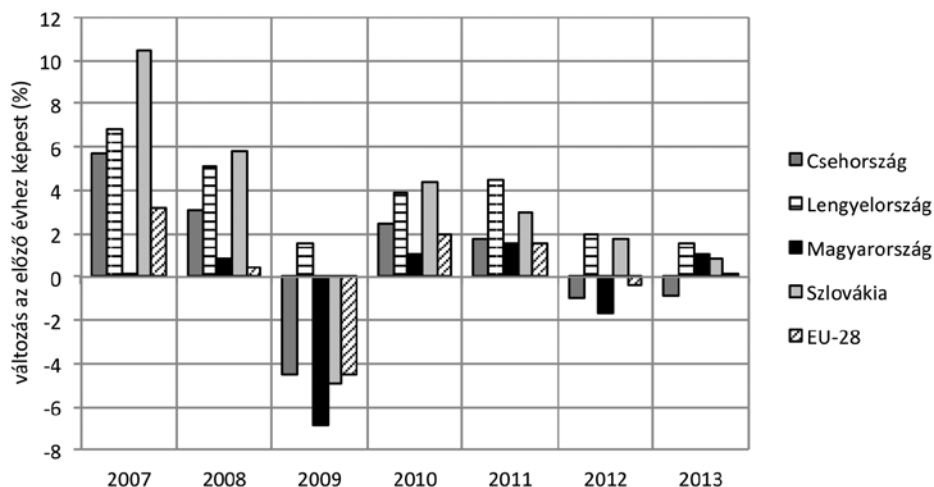
mikusan fejlődő térségekben is, mint a budapesti agglomeráció nyugati szektora (Budaörs – Törökbálint – Batorbágy) egyértelműen tetten érhető a kiskereskedelem válsága, amit legszembetűnőbben a bezárt, elhagyatott bevásárlóközpontok jeleznek. SIKOS T. T. (2013) szerint a bevásárlóközpontok piacán paradigmaváltásra van szükség, amit leginkább a válság következtében megváltozott fogyasztói szokások és az elektronikus kereskedelem dinamikus bővülése indokol.

Az Észak- és Dél-Komáromban végrehajtott kérdőíves felmérések (SIKOS T. T. – KOVÁCS A. 2011; SERES HUSZÁRIK E. 2013) eredményei is visszatükrözik a válság kereskedelemre gyakorolt hatásait. Az üzletekben észrevehetően csökkent a vásárlások gyakorisága, nőtt a tudatosság szerepe a fogyasztói döntések, illetve az üzletválasztás során, a belváros kereskedelmi funkciója meggyengült, amit az üres üzlethelyiségek számának növekedésében, valamint a szolgáltató és vendéglátó létesítmények előretörésében lehetett tetten érni.

A válság hatása a visegrádi országok gazdasági és kiskereskedelmi folyamataira

A kiskereskedelem forgalmának változása általában igen szoros összefüggést mutat a gazdasági folyamatok alakulásával, a növekedési kilátásokkal (várakozások, fogyasztói bizalom), ami arra vezethető vissza, hogy a fogyasztás bővülését szolgáló jövedelem-szint-emelkedést csak tartós gazdasági növekedés képes megalapozni.

A visegrádi országok elmúlt évekbeli gazdasági folyamatainak összevetéséből kitűnik, hogy a magyar gazdaság már a válság kitörését megelőző időszakban letért a többi visegrádi ország fejlődési pályájától (1. ábra). Míg 2007-ben Csehországban és Lengyelországban 5%-ot, Szlovákiában pedig 10%-ot meghaladó növekedést regisztráltak, addig a magyar gazdaság növekedése ekkorra gyakorlatilag leállt. 2008-ban ugyan már mérséklődött a visegrádi országok növekedési üteme, de Szlovákiában és Lengyelországban még így is 5%, Csehországban 3% feletti bővülés következett be, miközben a magyar gazdasági növekedés még az 1%-ot sem érte el. Mindezek tükrében nem meglepő, hogy a válság folyamán hazánkban regisztrálták a legnagyobb gazdasági visszaesést a régióban, hiszen éves

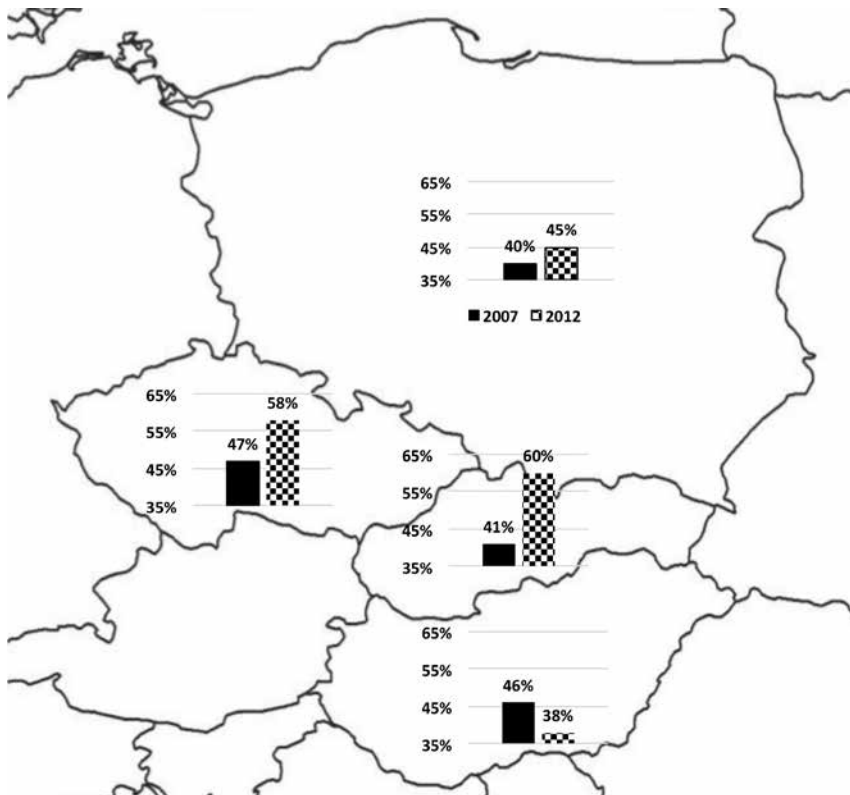

1. ábra A bruttó hazai termék (GDP) volumenének változása (% 2007–2013). Szerk. TÖMÖRI M. az Eurostat adatai alapján.
Figure 1 Real GDP growth rate (% 2007–2013). Edited by TÖMÖRI, M. based on Eurostat data.

szinten csaknem 7%-kal zsugorodott a kibocsátás 2009-ben, aminek a hátterében többek között az állt, hogy a válság már legyengült állapotban érte el az országot. Csehországban és Szlovákiában mérsékeltebb volt a visszaesés mértéke, ami nagyjából az EU átlag közelében alakult, ugyanakkor Lengyelországban nem következett be recesszió, csak a növekedés üteme lassult le. Az ezt követő két év során egy átmeneti megélénkülés volt tapasztalható, de a növekedés mértéke egyik visegrádi országban sem érte el a válság előtti szintet, a magyarországi bővülés pedig jelentősen elmaradt a régió többi országához képest. 2012-től a válság második hulláma is megérkezett, ami Csehországban és Magyarországon ismét recessziót eredményezett, Lengyelország és Csehország növekedése pedig lassulni kezdett. Csehország 2013-ban is recesszióban maradt, Lengyelország és Szlovákia lassulása pedig tovább folytatódott, Magyarországon viszont pozitív fordulat állt be, hiszen az ország kikerült a visszaesésből és 1% körüli növekedést produkált. A válság éveit alatt összességében egyértelműen a magyar gazdaság teljesített a legrosszabbul, hiszen 2007 és 2013 között évi átlagban mintegy 0,5%-kal csökkent a hazai gazdasági kibocsátás, ezzel szemben Csehországban 1%, Szlovákiában 3% körüli, míg Lengyelországban 3,5%-ot meghaladó mértékben bővült.

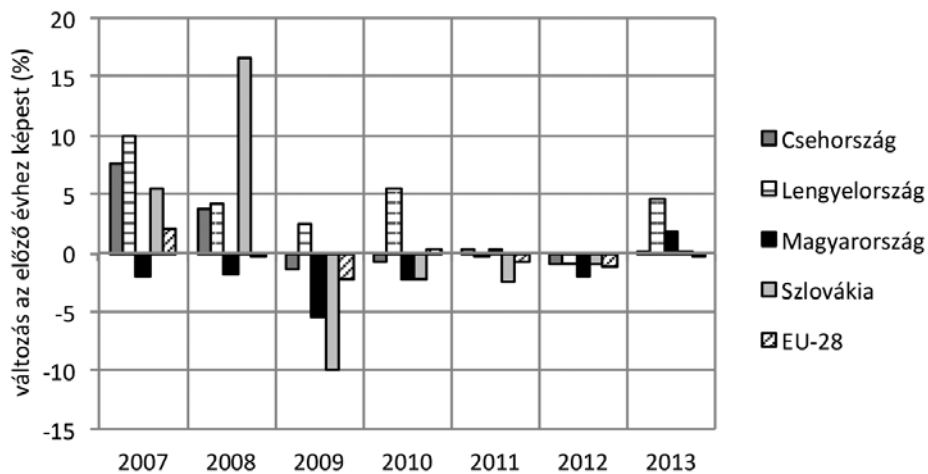
A visegrádi országok válság alatti gazdasági teljesítményét a vásárlóerőben bekövetkezett változások is visszatükrözik. A GfK nemzetközi piackutató vállalat évről-évre elkészíti az európai országok egy főre vetített (euróban számolt) vásárlóerő alapján képzett rangsorát, amelyben 42 országot vizsgálnak. A visegrádi országok 2007-es és 2012-es adatait összehasonlítva egymással megállapítható, hogy a válság kitörése előtt (2007) Csehország és Magyarország voltak a legjobb helyzetben, hiszen az egy főre vetített vásárlóerő alapján az európai átlag 47%-át, illetve 46%-át érték el, míg Szlovákia és Lengyelország csak 41%-on, illetve 40%-on álltak (2. ábra). A válság ellenére Magyarországot kivéve minden visegrádi országban nőtt a vásárlóerő, ráadásul a növekedés gyorsabb volt, mint az európai átlag, amit jól mutat, hogy 2012-re a vásárlóerő ezekben az országokban közelebb került az átlagos európai szinthez. A leglátványosabb vásárlóerő-bővülés Szlovákiában következett be, ahol ez az érték csaknem 20%-kal került közelebb az európai átlaghoz, amivel Szlovákia a régió éllovasává vált. Mérsékeltebb ütemben, de folytatódott a csehek és a lengyelek felzárkózása is, ezek vásárlóereje 12%-kal, illetve 5%-kal került közelebb az európai átlaghoz. Ezzel szemben Magyarországon ellentétes folyamat játszódott le, vagyis csökkent a vásárlóerő, így hazánk távolabb került az európai országok átlagától és a visegrádi országok között sereghajtóvá vált.

A gazdaság és a vásárlóerő alakulása a kiskereskedelmi forgalomban is jól nyomon követhető (3. ábra). 2007-ben Magyarországon már csökkent a fogyasztás, miközben a többi visegrádi országban mindenhol meghaladta az 5%-ot az eladások növekedési üteme, sőt Lengyelországban a 10%-ot is megközelítette. 2008-ban folytatódott a hazai kiskereskedelem válsága, miközben Csehországban és Lengyelországban még mindig 4% körüli volt, Szlovákiában pedig – köszönhetően az előző évi igen gyors gazdasági növekedésnek – kiugró, 16,5%-os növekedést regisztráltak. 2009-ben a recessziót egyedülként elkerülő Lengyelország kivételével a régió minden országában csökkent a kiskereskedelem forgalma az előző évvel összehasonlítva; ezúttal a legnagyobb, 10%-os visszaesés Szlovákiában következett be, de Magyarországon is 5%-ot meghaladóan csökkentek az eladások. 2010-ben a helyzet alapvetően nem változott, Csehországban, Magyarországon és Szlovákiában tovább csökkent a kiskereskedelmi forgalom, bár a visszaesés dinamikája mérséklődött, Lengyelországban ugyanakkor ismét 5% fölé nőtt az eladások növekedési rátája. 2011-ben kiegyenlítetté váltak a viszonyok, a legtöbb országban a forgalom stagnáláshoz közeli volt, ami azt jelenti, hogy az előző évi jelentős bővülés után Lengyelországban is mérsékelt visszaesés játszódott le, Csehországban és Magyarországon pedig alig észre-

2. ábra Az egy főre eső vásárlóerő az európai átlag (42 ország) százalékában a visegrádi országokban 2007-ben és 2012-ben. Szerk. TOMÓRI M. a GfK piackutató adatai alapján.

Figure 2 Purchasing power per inhabitant in percentage of the European average (42 countries) in the Visegrád countries in 2007 and 2012. Edited by TOMÓRI, M. based on GfK data.

3. ábra A kiskereskedelmi forgalom volumenének változása (% 2007–2013). Szerk. TOMÓRI M. az Eurostat adatai alapján.

Figure 3 Volume indices of retail trade turnover (% 2007–2013). Edited by TOMÓRI, M. based on Eurostat data.

vehető élenkülés következett be, miközben Szlovákiában tovább csökkentek az eladások. A válság második hulláma 2012-ben minden régióbeli országban a kiskereskedelmi forgalom csökkenését vonta maga után. Magyarországon a visszaesés a 2%-ot is meghaladta, szemben a többi ország 1% körüli csökkenésével. 2013-ban ismét minden országban nőni kezdett a kiskereskedelem, azonban a válsággal küzdő Csehországban és a csökkenő növekedési pályán lévő Szlovákiában csak alig érzékelhető élenkülés játszódott le, míg a jobb növekedési mutatókat produkáló Lengyelországban és Magyarországon a fogyasztás is nagyobb mértékben tudott emelkedni. Az elmúlt évek adataiból megállapítható, hogy a visegrádi országok közül egyértelműen a magyarországi kiskereskedelem válsága volt a legmélyebb, hiszen 2007 és 2013 között, mindössze két olyan év (2011 és 2013) volt, amikor a fogyasztás növekedni tudott az előző évhez képest. A vizsgált 7 év átlagosan 1,6%-os forgalomcsökkenést hozott a hazai kiskereskedelem számára, míg Csehországban és Szlovákiában 1% körüli bővülés, Lengyelországban pedig 3,6%-os évi átlagos növekedési ütem következett be.

A válság hatása a hazai kiskereskedelmi forgalom struktúrájára és az ágazat térszerkezetére

A gazdasági válság – Európa más országaihoz hasonlóan – a hazai háztartásoktól is megkövetelte az alkalmazkodást a megváltozott piaci körülményekhez, ami új fogyasztói szokásokban öltött testet. A különböző kutatási eredmények és statisztikai adatok elemzése alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a háztartások többsége a klasszikus modellt követte, követi, azaz fogyasztásának visszafogásával reagált a válságra (BOD P. Á. 2009; EGEDY T. 2012a), bár kétségtelen, hogy a vásárlói tudatosság is erősödött (CETEM 2013). A háztartások válságra adott reakciója egyértelműen a hazai kiskereskedelmi forgalom tartós és jelentős visszaesésében nyilvánult meg.

A kiskereskedelmi forgalom alakulását részletesen elemezve feltárulnak azok a területek, ágazatok, termékkörök, amelyeket a válság különösen súlyosan érintett, valamint azok is, amelyek esetében a hatások mérsékeltebben, vagy egyáltalán nem jelentkeztek. Az adatokból indirekt módon arra is következtetni lehet, hogy a fogyasztók milyen alkalmazkodási stratégiát választottak a válság időszakában, illetve hogy mindezek következtében miként módosult fogyasztásuk szerkezete, jellege. Az egyes termékkörök és értékesítési csatornák forgalmának alakulása alapján egyértelmű, hogy a válság nem egyforma mértékben érintette a különböző területeket (*1. táblázat*). Szembetűnő, hogy a tartós fogyasztási cikkek (pl. műszaki cikkek, háztartási, lakberendezési termékek, gépkocsik) forgalma jóval az átlagot meghaladó mértékben esett vissza, és itt találjuk azt a három kategóriát (iparcikk jellegű vegyes; bútor, háztartási cikk, építőanyag; gépjármű és járműalkatrész), amelyek esetében a vizsgált öt éves időszak alatt kivétel nélkül minden évben csökkent az előző évihez képest mért forgalom. Külön kiemelő a gépjármű és járműalkatrész kategóriában 2009-ben regisztrált rekord méretű, 40%-ot is meghaladó forgalomcsökkenés, ami a hazai gépjármű-kereskedőket rendkívül nehéz helyzetbe hozta. Ezek a folyamatok egyértelműen azt mutatják, hogy a háztartások a gazdasági válság következtében a tartós fogyasztási cikkek vásárlását csökkentették legnagyobb mértékben, ami azzal magyarázható, hogy ezek a termékek nem tartoznak a mindennapi megélhetéshez feltétlenül szükséges javak körébe. Valószínűsíthető, hogy a fogyasztók jelentős része korábban tervezett fogyasztásának elhalasztása mellett döntött, így például nem cserélte le újra régebbi háztartási cikkeit, illetve gépkocsiját, hanem inkább azok további, hosszabb használatát választotta. Az élelmiszer és élelmiszer jellegű egyes kategória forgalomcsökkenése már átlag al-

ti volt, ami azzal magyarázható, hogy az alapvető élelmiszerek fogyasztása mindennapi szükségletnek tekinthető, tehát a háztartások megtakarítási lehetőségei korlátozottak ezen a téren, de valószínűsíthető, hogy a nem alapvető, drágább termékek iránti kereslet csökkent. A textil, ruházat és lábbeli kategóriában a kiskereskedelem összességében szintén átlag alatti mértékben csökkent, és hasonló volt a helyzet a könyv, újság, papíráru és egyéb iparcikk kategóriában is. A gyógyszerek és gyógyászati termékek, illetve az illatszerek kiskereskedelme egyike azon területeknek, amelyek az ágazat egészére jellemző visszaesés ellenére is növekedést mutattak. Ennek hátterében egyrészt az állhat, hogy bizonyos gyógyszerek fogyasztása egyes betegségekből szenvedők számára elengedhetetlen, másrészt akár a válság hatására romló általános egészségügyi állapot is szerepet játszhatott ebben, harmadrészt feltételezhető, hogy az illatszerek vásárlása nagyobb mértékű a magasabb társadalmi státuszúak körében, akiknek a fogyasztási színvonalát a válság kevésbé érintette.

A gazdasági válság jelentős módosulást eredményezett a fogyasztási mintákban, amit szemléletesen mutat a használtcikk-kiskereskedelem forgalmának a bővülése. A statisztikai adatok egybevágóan egy közelmúltban publikált fogyasztói kutatás eredményeivel (CETELEM 2013), ami szerint egyre több fogyasztó tervezi, illetve alkalmazza azt a gyakorlatot, hogy a válság hatására új termékek helyett inkább használtat vásárol, ezzel is csökkentve kiadásait. A használtcikk forgalmának emelkedése mellett a csomagküldő kiskereskedelem rekord méretű bővülése mutatja a fogyasztói szokások változásának másik fontos elemét. Ennek hátterében egyértelműen az Interneten keresztül, on-line történő vásárlások gyors terjedése áll, ami alapján arra következtethetünk, hogy ez lesz a jövő egyik meghatározó eleme. Az on-line kiskereskedelem bővülésében valószínűleg meghatározó szerepet játszik a fogyasztók költségcsökkentésre való törekvése, amit egyrészt az árak gyors és egyszerű összehasonlíthatósága révén kedvezőbb árú termékek beszerzésével, másrészt a vásárlással járó utazási költségek megtakarításával tudnak elérni.

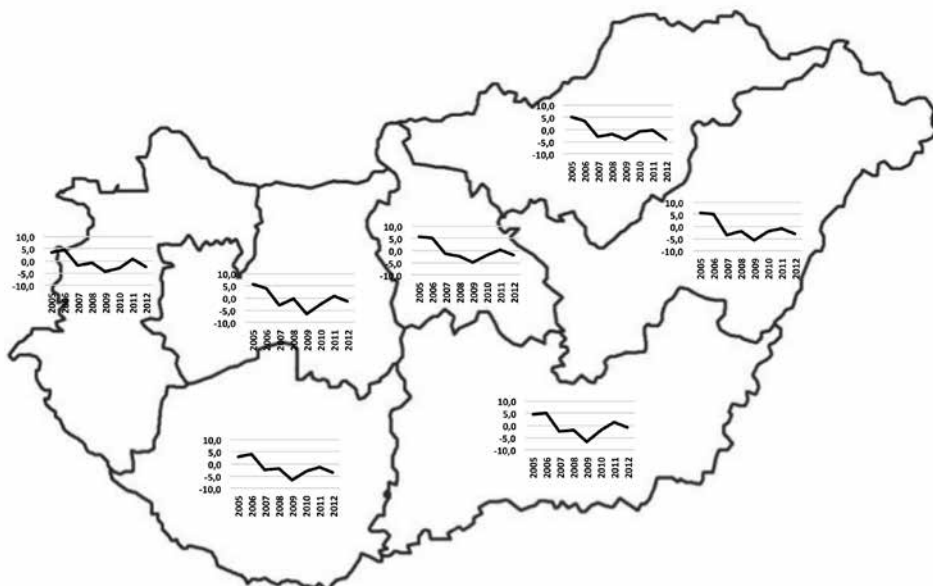
1. táblázat – Table 1
A kiskereskedelmi forgalom kiigazítatlan volumenindexei (%).
Unadjusted volume indices of retail sales (in percentage).

	2008	2009	2010	2011	2012	2008-2012 évek átlaga
Csomagküldő	-0,5	9,1	16,0	40,0	37,1	20,3
Használtcikk	2,9	-2,2	5,2	2,6	1,9	2,1
Gyógyszer és gyógyászati termék, illatszer	1,5	-0,2	0,7	3,0	0,5	1,1
Könyv, újság, papíráru és egyéb iparcikk	-0,8	-5,7	2,3	4,4	-3,1	-0,6
Textil, ruházati és lábbeli	1,1	-4,4	-1,8	-3,3	1,6	-1,4
Élelmiszer és élelmiszer jellegű vegyes	-1,2	-4,1	-2,0	0,3	-0,9	-1,6
Iparcikk jellegű vegyes	-2,9	-16,8	-9,3	-1,3	-0,2	-6,1
Bútor, háztartási cikk, építőanyag	-6,1	-13,9	-1,6	-0,9	-11,0	-6,7
Gépjármű és járműalkatrész	-8,0	-41,6	-9,8	-5,1	-2,6	-13,4
Kiskereskedelem összesen	-1,6	-5,3	-2,1	0,2	-2,2	-2,2

Forrás: A KSH adatai alapján a szerző szerkesztése.
Source: Edited by the author based on HCSO data.

A hazai kiskereskedelmi forgalom alakulását illetően a válság időszakában jelentős regionális különbségek nem jöttek létre (4. ábra). Minden statisztikai régióban 2007-ben kezdődött a forgalom csökkenése, és mindenhol 2009-ben érte el a visszaesés a mélypontját. A legjelentősebb forgalomcsökkenés éves összehasonlításban a Dél-Alföld (–6,7%), valamint a Dél-Dunántúl (–6,5%) régiókban következett be, míg Észak-Magyarországon regisztrálták a legkisebb visszaesést (–4,1%), ami azt is mutatja, hogy a régiók adatai alig tértek el egymástól, illetve az országos átlagtól. Az ezt követő években is általában a forgalom csökkenése dominált, egyedüli kivételt a 2011-ben tapasztalt kisebb megélénkülés képezett, amikor négy régióban (Közép-Magyarország, Közép-Dunántúl, Nyugat-Dunántúl és Dél-Alföld) enyhe forgalombővülés következett be, a legnagyobb mértékű növekedés ekkor a Dél-Alföldön (1,5%) és a Nyugat-Dunántúlon volt tapasztalható. A többi három régióban (Észak-Magyarország, Észak-Alföld, Dél-Dunántúl) 2007 és 2012 között folyamatos volt a kiskereskedelmi forgalom visszaesése. A 2005 és 2012 közötti időszakot megvizsgálva a kiskereskedelmi forgalom éves átlagos növekedési üteme egyedül a Közép-Magyarország régióban adódott nullának, az összes többi régióra negatív (azaz csökkenő) értékek voltak jellemzők. A legrosszabb adatok a Dél-Dunántúl és az Észak-Alföld régiót jellemzik, ahol az éves átlagos forgalomváltozás –1,4%-nak, illetve –0,7%-nak adódott. Észak-Magyarországon –0,6%-os volt az éves átlagos visszaesés, míg a „vidéki régiók” közül a Közép-Dunántúl, Nyugat-Dunántúl és a Dél-Alföld egyaránt –0,3%-os visszaesést produkált. Összességében tehát a gazdasági-társadalmi szempontból elmaradottabb régiókban a forgalom csökkenése némileg nagyobb volt, mint a fejlettebb térségekben, de jelentős különbségek nem figyelhetők meg.

A válság a hazai kiskereskedelmi üzlethálózatra is számottevő hatást gyakorolt, hiszen amennyiben a 2007-es és a 2012-es adatokat összevetjük egymással, akkor megállapíthatjuk, hogy országos szinten az üzletek száma 5%-ot meghaladó mértékben csökkent. Az

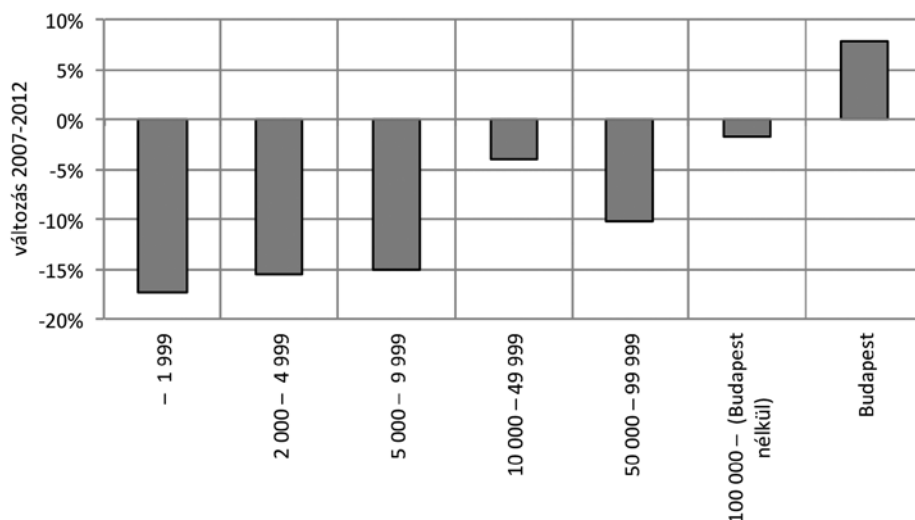
4. ábra A kiskereskedelmi forgalom volumenének változása a statisztikai régiókban (% 2005–2012).

Szerk. TÖMÖRI M. a KSH adatai alapján.

Figure 4 Evolution of the volume indices of retail trade turnover in the statistical regions (% 2005–2012).

Edited by TÖMÖRI, M. based on HCSO data.

üzlethálózatban bekövetkezett változások azonban nem egyforma mértékben érintették a különböző népességekategóriába tartozó településeket (5. ábra). Általánosságban megállapítható, hogy az üzletek számának csökkenése a kevésbé népes településeken nagyobb volt, mint a népesebbeken. Lényegében az összes településkategóriában csökkent az üzletek száma, azonban Budapesten ezzel ellentétes folyamat játszódott le, hiszen a válság ellenére is csaknem 8%-kal bővült a kiskereskedelmi egységek száma. A vidéki nagyvárosok (100 000 fő felett) esetében volt a legkisebb az üzlethálózat zsugorodása, valamint a kis-középvárosok (10 000–50 000 fő között) is az átlagnál jóval kisebb mértékű visszaesést mutattak. Ugyanakkor nagyobb volt az üzlethálózat csökkenése a nagy-középvárosi kategóriában, de az igazán nagymértékű visszaesés a 10 000 főnél kisebb lélekszámú települések körében volt tapasztalható, ahol mindhárom kategóriában 15%-ot meghaladó mértékben csökkent az üzletek száma.

5. ábra A kiskereskedelmi üzletek számának változása Magyarországon 2007 és 2012 között a települések népességekategóriái szerint. Szerk. TÖMÖRI M. a KSH adatai alapján.

Figure 5 Changes in the number of retail shops in Hungary between 2007 and 2012 according to the population categories of settlements. Edited by TÖMÖRI, M. based on HCSO data.

Az adatok tehát a válság éveiben a hazai kiskereskedelmi üzlethálózat erősödő térbeli koncentrációjára utalnak, hiszen általában a magasabb vásárlóerővel és nagyobb népességszámmal rendelkező településkategóriákban csökkent (ha egyáltalán) legkisebb mértékben az üzletek száma. A legkisebb településeket különösen érzékenyen érintette a válság, hiszen több esetben az utolsó üzleteiket veszítették el, amit jól mutat, hogy míg 2007-ben csak 78 üzlettel nem rendelkező települést tartottak nyilván az országban, addig 2012-re számuk 156-ra növe megduplázódott.

Összefoglalás

Az elmúlt évek gazdasági válsága – jelentős ágazati és területi különbségek mellett – a világ valamennyi régióját, illetve a gazdaság minden szektorát érintette. A válság igen erőteljesen hatott a kiskereskedelemre, hiszen egy olyan ágazatról van szó, amely a gazda-

sági folyamatokra különösen érzékenyen reagál. Magyarországot az európai és a térségbeli országokhoz (visegrádi négyek) képest súlyosabban érintette a válság. A válság időszakában a magyar gazdaság produkálta a legrosszabb növekedési mutatókat a térségbeli országok közül, ami a vásárlóerő és a fogyasztás alakulásában is megnyilvánult. Míg a régióban a válság ellenére is nőtt az országok vásárlóereje, addig Magyarországon csökkenés következett be, így hazánk távolabb került az európai országok átlagától és a visegrádi országok között sereghajtóvá vált. Mindezek következtében a válság éveit összességében a hazai kiskereskedelem jóval rosszabbul teljesített, mint a térség többi országa. A válság jelentős hatást gyakorolt a hazai kiskereskedelmi forgalom struktúrájára és az ágazat térszerkezetére. A magyar háztartások többsége a korábbi fogyasztási színvonalának csökkentésével reagált a válságra, ami a kiskereskedelmi forgalom tartós és jelentős visszaesésében nyilvánult meg. A kiskereskedelmi forgalom szerkezetének alakulása rávilágított arra, hogy a háztartások elsősorban a tartós fogyasztási cikkek (gépjárművek, műszaki és háztartási cikkek) vásárlását csökkentették, illetve halasztották későbbre a pénzügyi nehézségek következtében, míg a létszükséglethez tartozó mindennapos termékek (élelmiszerek, gyógyszerek) fogyasztása alig változott. A hazai kiskereskedelmi forgalom alakulásában jelentős regionális különbségek nem jöttek létre a válság időszakában, bár a gazdasági-társadalmi szempontból elmaradottabb régiókban a forgalom csökkenése némileg nagyobb volt, mint a fejlettebb térségekben. A kiskereskedelmi üzletek száma országosan 5%-ot meghaladó mértékben csökkent, a legnagyobb visszaesés a legkisebb lélekszámú településeken volt a legnagyobb, míg a nagyvárosokban a legkisebb, sőt Budapesten tovább bővült az üzlethálózat. A kutatási eredmények összességében a hazai kiskereskedelemben már korábban is létező területi koncentráció erősödésére engednek következtetni.

Köszönetnyilvánítás

A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

TÖMÖRI MIHÁLY

Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet, Nyíregyháza
tomori@nyf.hu

IRODALOM

- AALBERS, M. B. 2009: Geographies of the financial crisis. – *Area* 41. 1. pp. 34–42.
- BERNEK Á. 2009: Globális pénzügyi válság: avagy egy új világgazdasági korszak határán. – *A Földgömb* 11. 6. pp. 82–95.
- BOD P. Á. 2009: Pénzügyi válság, gazdasági következmények és a fogyasztók viselkedésének átalakulása. – *Fogyasztóvédelmi Szemle* 3. 2. pp. 11–16.
- BOROS L. – PÁL V. 2011: A gazdasági válság hatásai és a rá adott válaszok különböző földrajzi léptékeken. – *Földrajzi Közlemények* 135. 1. pp. 17–32.
- CATTANEO, O. – GEREFFI, G. – STARITZ, C. 2010: Global value chains in a postcrisis world – A development perspective. – *The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank, Washington*.
- CETELEM 2013: Kőrkep – 1. rész – Európai fogyasztó alternatív üzemmódban. 54 p.

- CZIRFUSZ M. – TAGAI G. 2011: A gazdasági válság és a területi kutatások sokszínűsége – egy konferencia tükrében. – *Tér és Társadalom* 25. 2. pp. 237–241.
- EGEDY T. 2012a: A gazdasági válság hatásai városon innen és túl. – *Területi Statisztika* 15. 4. pp. 335–352.
- EGEDY T. 2012b: The effects of global economic crisis in Hungary. – *Földrajzi Értesítő* 61. 2. pp. 155–174.
- FRENCH, S. – LEYSHON, A. – THRIFT, N. 2009: A very geographical crisis: the making and breaking of the 2007–2008 financial crisis. – *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society* 2. pp. 287–302.
- GÁL Z. 2011: A pénzügyi globalizáció térbeli korlátai. – In: LOSONCZ M. – SZIGETI C. (szerk.): *Válság közben, fellendülés előtt*. Széchenyi István Egyetem Kautz Gyula Gazdaságtudományi Kar. pp. 33–51.
- HARVEY, D. 2011: Roepke lecture in economic geography – Crises, geographic disruptions and the uneven development of political responses. – *Economic Geography* 87. 1. pp. 1–22.
- KISS É. 2011: A válság területi konzekvenciái az iparban. – *Területi Statisztika* 14. 2. pp. 161–180.
- KISS J. L. 2009: A globális pénzügyi válság a geopolitikai változások tükrében. – *Nemzet és Biztonság: Biztonságpolitikai szemle* 2. 2. pp. 71–83.
- MAGAS I. 2010: A pénzügyi válság hatása kis nyitott gazdaságokra: Magyarország esete. – *Délkelet Európa – South-East Europe International Relations Quarterly* 1. 3. pp. 1–10.
- MARTIN, R. 2011: The local geographies of the financial crisis: from the housing bubble to economic recession and beyond. – *Journal of Economic Geography* 11. pp. 587–618.
- MICHALKÓ G. – RÁTZ T. – HINEK M. – TÖMÖRI M. 2014: Shopping tourism in Hungary during the period of the economic crisis. – *Tourism Economics* 20. Online First.
- MICHALKÓ G. 2004: A bevásárlóturizmus. – Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár. 104 p.
- ROBERTSON, R. 1995: Globalization: time-space and homogeneity-heterogeneity. – In: FEATHERSTONE, M. – LASH, S. – ROBERTSON, R. (szerk): *Global modernities*. Sage, London. pp. 25–44.
- RUWANPURA, K. N. – WRIGLEY, N. 2011: The costs of compliance? Views of Sri Lanka napparel manufacturers in times of global economic crisis. – *Journal of Economic Geography* 11. 6. pp. 1031–1049.
- SERES HUSZÁRIK E. 2013: A komáromi hipermarketek versenye a fogyasztókért. – *Földrajzi Közlemények* 137. 2. pp. 201–208.
- SIKOS T. T. 2013: Szükség van-e paradigmaváltásra a bevásárlóközpontok piacán? – In: SIKOS T. T. (szerk.): *A válság hatása a kiskereskedelemre*. Szent István Egyetemi Kiadó, Gödöllő. pp. 33–44.
- SIKOS T. T. – KOVÁCS A. 2011: A kiskereskedelmi versenyképesség egy határ menti városban (Komárno). – *Tér és Társadalom* 25. 2. pp. 180–195.
- SIKOS T. T. 2012: Budapesti bevásárlóközpontok – Térszerkezeti összefüggések. – *Területi Statisztika* 52. 6. pp. 583–591.
- SZENTES T. 2009: Megjegyzések a válság gyökereiről és a kiutakról – a leegyszerűsítő nézetek és politikák ellenében. – *Magyar Tudomány* 170. 5. pp. 604–627.
- TINER T. 2013: Válságjelenségek és térfolyamatok a hazai kiskereskedelemben. – In: SIKOS T. T. (szerk.): *A válság hatása a kiskereskedelemre*. Szent István Egyetemi Kiadó, Gödöllő. pp. 45–58.
- TÖMÖRI M. 2011: The role of the “DebOra” cross-border eurometropolis in the Hungarian-Romanian CBC relations – A case study of shopping tourism in Debrecen and Oradea. – *EuroTimes* 11. pp. 170–178.
- WELTEVREDEN, J. W. J. 2007: Substitution or complementarity? How the Internet changes city centre shopping. – *Journal of Retailing and Consumer Services* 14. pp. 192–207.
- WRIGLEY, N. – DOLEGA, L. 2011: Resilience, fragility, and adaptation: new evidence on the performance of UK high streets during global economic crisis and its policy implications. – *Environment and Planning* 43. pp. 2337–2363.

<http://www.gfk.hu>

<http://www.ksh.hu>

FELSŐOKTATÁS A REGIONALITÁS TÜKRÉBEN

KHADEMI-VIDRA ANIKÓ–ILLÉS PÉTER

HIGHER EDUCATION WITHIN THE CONTEXT OF REGIONALITY

Abstract

In the study below we examine the approach of English literature on institutions of higher education – within the context of regionalism. We aim to introduce the foundation and development of such universities through descriptive and empirical methods, and also to present the interactions of the potential role of higher education institutions in the development of the region, and the other way round. The literature has been explored with the help of internet databases and search engines: primarily, the search engine [1] of the Taylor & Francis Group, and the ERIC database [2] have been applied.

Keywords: higher education, region, university, case study, campus

Bevezetés

A regionálisan szerveződő egyetemek, főiskolák „speciális” funkciójú, szerkezetű intézmények, amelyeknek a létrejötte szorosan kapcsolódik a felsőfokú oktatás központi költségeinek csökkentéséhez. Az oktatás/képzés profilja szempontjából többnyire egy, a helyi igényekhez, elvárásokhoz alkalmazkodni képes szakképzést hoznak létre poszt-szekunder- (harmadfokú-) alternatív képzés keretében, míg intézményileg gyakran egy – elsősorban – gazdaságilag-pénzügyileg integráló szerepet betöltő, nagyobb felsőfokú anyaintézményhez kapcsolódnak (ALTBACH, P. G. 1999; COHEN, A. M. 1996). A régiók felismerték, hogy az önfejlesztés fontos eleme az oktatás. E fejlődés egyik eredményeként a régió elvárásaihoz, igényeihez alkalmazkodó felsőfokú képzések jöhetnek létre, ugyanakkor az állam is ösztönző szerepet vállalhat az egyetemek gazdasági kapcsolatának kialakításában (HARLO, M. 2002). A következő nemzetközi esettanulmányok jól megvilágítják azokat a szerteágazó, egyszerre több dimenzióban és egész más megközelítésben létrejövő folyamatokat, melyeknek nagyon fontos szerepük van a régió és az egyetem fejlesztésében. Írásunkban azt vizsgáljuk, hogy az angol nyelvű szakirodalmak hogyan értelmezik – a regionalitás kontextusában – a felsőoktatás intézményeit. Leíró és felderítő megközelítésünkben bemutatjuk ezeknek az egyetemeknek a kialakulását, fejlődését és azt a kölcsönhatást, amelyben a régió fejlesztésében egy felsőoktatási intézmény szerepet játszhat.

Regionális egyetemek, főiskolák nemzetközi esettanulmányai

A németországi kutatások a Berufsakademie rendszerét vizsgálják. (Angol megfelelője a Polytechnics = műszaki/ipari/kereskedelmi szakiskola, technikum). Ezek az intézmények helyi, regionális szinten szerveződnek és igen erős hatást fejtenek ki a munkaerőpiacra. Egyik fontos célkitűzésük, hogy helyben próbálják megtartani a végzett hallgatókat. A képzések profiljai az üzleti, kereskedelmi, gazdasági, banki igazgatásba és a mérnöki képzésbe illeszkednek. A németek célja elsősorban az, hogy a képzésben részidőben résztvevő hallgatók egy, az egyetem és a főiskola mellett harmadik lehetőségként létrejövő, minőségi felsőoktatásban részesüljenek (NEUSEL, A. – TEICHLER, U. – WINKLER, H. 1993).

Egy ír tanulmány regionális perspektívából vizsgálja a diplomások elhelyezkedéseinek esélyeit. Kiemeli, hogy a közelmúltban létrejött regionális intézmények új dimenziókat nyithatnak a felsőoktatás kutatásában. Az 1991-ben Észak-Írországból elvégzett empirikus felmérés és elemzés a következő kérdést veti fel: A regionális felsőoktatási intézmények ott maradásra vagy esetleg – a későbbi képzés és elhelyezkedés lehetőségeit figyelembe véve – elvándorlásra készítetik-e a tanulni vágyókat? Az eredmények azt mutatták, hogy azok, akik az elvándorlás mellett döntöttek, többnyire vallási és a társadalmi osztályukkal összefüggésbe hozható okok miatt tettek így, de a választott régió munkaerő piaci lehetőségeit minden válaszoló szem előtt tartotta. (A felmérésből kiderült, hogy akik visszatértek a diploma megszerzése után, kevesebbet keresnek, mint akik a helyi egyetemet választották.) Összességében azt állapították meg, hogy a választott egyetem térségi körzetében történő elhelyezkedés javít a kereseteken (MCGREGOR, P. 2002).

Az angol tanulmány a felnőtt fizikai dolgozók felsőoktatásban való jelenlétén keresztül kapcsolja össze a lifelong szemléletét a „kenyérkeresés” tevékenységével. A szerzők Merseyside sajátos kontextusában mutatják be a munkás réteg kulturális, gazdasági szerepeit, a felsőoktatás irányába megfogalmazott elvárásait és az általuk képviselt réteg felsőoktatásra gyakorolt hatásait. Az összefoglaló praktikus tényezőket is figyelembe vesz, többek között a vizsgált réteg „kenyérkereső” attitűdjeit, a család és a megélhetés érdekében létrejött seftelés tevékenységét is. A tanulmány felvázolja az angol egyetemeken tanuló középkorú hallgatóság helyzetét, s azt a javaslatot teszi, hogy az egyetem intézményének is változnia kell, ha részvételi környezetet szeretne biztosítani a szóban forgó réteg számára. Ugyanis ez az a réteg, amely a leginkább képes profitálni a lifelong learning-ből (MARKS, A. 2000).

A dél-afrikai példa a technikumok kérdését és a felsőoktatás szerkezet-átalakítását érinti. A tanulmány a technikum-rendszert vizsgálja, különös tekintettel annak néhány belső jellemvonására, sajátos felsőoktatásbeli szerepére. A felsőoktatás fejlesztésért dolgozó új Nemzeti Testület számol a technikumok intézményeivel. Kimutatták, hogy a beiratkozott hallgatók aránya 1:3 az egyetem javára, és a beiratkozott 100 000 hallgató majdnem fele a Technikon (Dél-afrikai Köztársaság) távoktatási rendszerében tanul. Az elmúlt tíz év tapasztalata ugyanis azt mutatja, hogy a technikum természettudományi és műszaki tárgyai, tudományai már nem annyira keresettek, s ezért inkább intézeti formában jelennek meg. Ugyanakkor a bevezetett felsőoktatási reformban a felsőoktatási intézmények előre szabályozott, különböző társadalmi rétegeket megcélzó megosztottsága is kudarcot vallott. Ami a hallgatóságot illeti, nők és afrikai őslakosok nem igazán kapcsolódnak be az ilyen jellegű képzésbe, a technikumok tanárainak felkészültsége pedig nem éri el az egyetemi oktatókéét. A felsőoktatással foglalkozó kiadványok az egyetem-technikum-műszaki főiskolák síkjait kapcsolják össze, és a fejlesztésben kiemelik a műszaki terület és a természettudomány fontosságát (COOPER, D. 1995).

HASSINK (2002) tanulmánya a regionális fejlesztést támogató rendszerek legújabb trendjeit írja le Németországban és Kelet-Ázsiában. Az 1990-es évek elejétől egy olyan hangsúlyváltás figyelhető meg az ipari társadalmakban, amely a csökkenő regionális egyenlőtlenségek felől indul meg – a regionális fejlesztést támogató rendszereken keresztül – a belföldi kis- és középvállalkozások irányába. A fejlesztést támogató rendszereket úgy definiálhatjuk, mint azon aktív kooperatív szervezetek csoportját, amelyek erősítik a közép- és kisvállalkozások fejlesztettségét. Ezek három nagyobb területet fednek le, valamint biztosítják a legfontosabb általános információkat, technológiai tanácsadással szolgálnak:

- a technológiákat alkalmazó kis- és középvállalkozásoknak,
- felsőoktatási intézményeknek,
- állami kutatást végző intézeteknek.

Ezek a területeken azért hoztak létre tanácsadó szervezeteket, hogy főként a kis- és középvállalkozások innovatív problémáinak a megoldásában segédkezzenek. A segítségadás módja egyszerű: vagy közvetlenül a vállalkozásoknak adnak tanácsokat, vagy a fent említett területeket képviselő, megfelelő szervezetekhez ajánlják be őket. Ezek a szervezetek nemzetközi, belföldiek vagy regionálisak lehetnek. A tanulmány célja, hogy bemutassa a német-dél-ázsiai, japán-dél-koreai példákat, oly módon, hogy mindkét párosításban olyan eszközöket kapcsol az egyes országokhoz, melyeket azok a regionális gazdasági fejlődésükbe, regionális szervezeti alapegységeikbe ültettek be. A legfontosabb cél pedig az, hogy a régió képessé váljon az innovációt segítő irányelvek koordinálására. Az egyes régiókban vezető szerepet játszanak az ún. Kutatóegyetemek, melyek tudásmag-centrumként ötvözik a térség kiváló minőségű oktatási, képzési, tehetséggondozási (Doktori Iskolák) kezdeményezéseit, innovatív K+F tevékenységeit, nemzetközi törekvéseit. Ezek az intézmények „magukba szippantják” a humánerő elit rétegét, kialakítva ezzel a minőség egyik legsarkalatosabb védjegyét. A tanulmány ugyanakkor fontos következtetésként állapítja meg, hogy az országok hasonlóságot mutatnak a regionális fejlesztést támogató rendszerek irányelveinek kijelölésében, de különböznek regionális beágyazottságukban és a régiók irányelveket koordináló képességében. Az írás továbbá taglalja, hogy azokban az országokban, ahol a régiók képesek területi fejlesztéseiket a magasabb szintű fejlődési rendszerbe integrálni, ott a regionális fejlesztés tendenciája nagyobb lesz, mint azokban az országokban, ahol hiányzik ez a képesség, lehetőség. Az eltérő koordinációs lehetőségek egyik oka az lehet, hogy a megvizsgált országok politikai irányelvei/adminisztratív hálózatai eltérőek (Németország kontra Dél-afrikai Köztársaság). Továbbá meghatározó, eltéréseket indukáló tényezők lehetnek még:

- A fejlesztési irányelvek időbeli lemaradásai az egyes országok között
- Az adott régióban található kis és középvállalkozások közötti eltérések
- Nemzetközi együttműködést támogató rendszerek hiánya
- A régió politikai vezetőinek hozzáállása
- A közösségi erő, hit, összefogás mértéke
- Az országok eltérő területi kiterjedése (HASSINK, R. 2002)

A new hampshire-i műszaki közösségi főiskola (NHCTCS) története a II. világháború idejére nyúlik vissza. 1945-ben ugyanis egy G. I. Bill nevezetű veterán katona két technikumot (szakiskolát/szakközépiskolát) alapított. Az elmúlt félévszázad során ebből a két intézményből az NHCTCS hét poszt-szekunderiális egységet magába foglaló hálózattá nőtt ki magát, illetve négy főiskola hét campusát egyesítette. Az intézmények egyre nagyobb és tapasztaltabbá váltak, akkreditálták őket, teljesítették küldetésüket, s olyan programokat is beindítottak, melyekből a végzett hallgatók közvetlenül kerülhetnek az egyetemekre. Az elkövetkezendő négy év további célja, hogy a kiforrott intézményrendszer az összes new hampshire-i lakos számára még több és érezhetőbb profitot termeljen a gazdasági, a társadalmi és a beruházási fejlesztések segítségével (DUBOIS, G. 1999).

A Weber-féle tanulmány a regionális kutatások egyik legújabb módszerét a vidéki öko-rendszer menedzsmentet, mint új környezeti mozgást mutatja be. A százával létrejött vidéki öko-rendszer menedzsmentek ösztönözték az Amerikai Egyesült Államokat arra, hogy felfigyeljen erre az újfajta környezeti mozgásra, mely szembe helyezkedik a létező természeti források és a vidéki intézetekkel szemben támasztott alapvető előítéletekkel. A cikk a vidéki öko-rendszer menedzsmentet kvalitatív rendszerként állítja szembe a megszokott környezeti mozgásokkal, és alapvetően más felfogású megközelítésben értelmezi a környezeti problémák vizsgálatában. Az öko-rendszer menedzsment a decentralizációra, az együttműködésre, az állampolgári aktivitásra és azokra a holisztikus kutatásokra épít,

melyek szimultán módon fogják össze a környezetet, a gazdaságot, a közösséget. Az öko-rendszer menedzsment a három fő amerikai mozgáshoz kapcsolódik:

- a védelemhez,
- a párbeszédhez,
- és számos jelenbeli dimenzióhoz: gondolkodáshoz, preferált intézetekhez, társadalmi mozgásokhoz, tudományos megközelítésekhez, technológiához. Bár az öko-rendszer menedzsment megközelítési módjai közül nem mind új (gyakori a régi tapasztalatok átvétele), mégis azt mondhatnánk, hogy ereje egyre inkább az új ötletek új megközelítéseiben van, és ezt az egészet egy sajátos dinamikájú, mozgású tudományban ötvözi egygyé (WEBER, E. 2000).

A piac szerkezetének vizsgálata egy új, érdekes eleme a felsőoktatásról folytatott diskurzusnak. Fontosságát valóságos és komoly folyamatok indukálták: forrásjövendelmek/kiutalások teljesítményalapú modelljeinek a fejlesztése, intézményközi versenyek, eredményes menedzsment struktúrák és a felsőoktatás „privatizációja”. Ezek a folyamatok részben a felsőoktatás finanszírozására is kihatnak, az intézményeknek ellenőrző funkciójuk van. Ebben a kontextusban négy esettanulmány vizsgálja meg a következő részleteket:

- alapítványi szabályzat,
- külső források mobilizációja,
- tandíj bevezetése,
- a felsőoktatás magánintézményinek létrehozása (WEILER, H. 2000).

New Jersey állam 1994-ben drasztikus változást eszközölt felsőoktatási rendszerében: megszüntette az állami felsőoktatási testületet, amely 30 éven keresztül látta el az egész államban a felsőoktatás koordináló testületének szerepét. Milyen hatással van ez a helyi főiskolákra? A 19 főiskolának sokkal nagyobb lett a szabadsága az intézményen belül, sokkal gyorsabban és hatékonyabban tudnak reagálni a helyi igényekre. Ezzel egy időben a főiskolák vezetői és kuratóriumai nagyobb szükségét látták az állami szintű önkéntes koordinálásnak. Például a politika területén a főiskolák egyesülve léptek fel az állam felé a finanszírozás és a jogszabályok területén. Ennek eredményeképpen jelentős emeléseket ért el a főiskolák állami támogatásában. Gyors és jelentős növekedésen mentek keresztül a főiskolák az utóbbi 25 évben. Ennek eredményeképpen az államban a diploma nélküli hallgatók fele ezekben az intézményekben tanul. 1994-ben a felsőoktatást átszervező törvény jelentősen megváltoztatta a helyi politikai kereteket. Röviden, csökkentette az állami szabályozást és nagyobb intézményi szabadságot teremtett (NESPOLI, A. 1999).

Az 1990'-es években a hazai felsőoktatási szféra is jelentős változáson esett át. Ennek eredménye lett az alapítványi és magán főiskolai hálózat kiépülése a piac igényeihez alkalmazkodva. Napjainkban ezek folyamatok ellentétes irányúak lettek a hallgatói piac szűkülése következtében. Fennmaradásra csak azon intézményeknek van esélye, amelyek váltani tudnak, 3. Generációs Egyetemmé (3GE) (intézménnyé) tudnak válni. Ez a gyakorlatban a hagyományos egyetemi szemlélet teljes átalakítását kívánja meg az adott intézménytől. Ez a koncepció egy olyan nyitott „Regionális Egyetemet” feltételez, ahol az intézmények számos ponton kapcsolódnak külső együttműködő partnerekhez, cégekhez, vállalatokhoz. Tehát az Egyetem partneri kapcsolatban, mint irányítóközpont, mint egy „hub” működik. A „regionális egyetem” tehát szervezi a helyi vagy térségi kezdeményezéseket, integrátori szerepkört tölt be, és alkalmazkodik a helyi-térségi gazdaság és társadalom igényeihez. Ehhez pedig transzdiszciplináris kutatásokra, intézeti műhe-lyekre van szükség.

Elszigetelt térségek és felsőoktatásuk

EKKEHARD KAPPLER (2002) szerint egy régióban működő egyetemen végzett diplomások befektetést jelentenek a régió számára. Sok egyetemen azonban hiányzik, vagy csak nagyon kezdetlegesen működik a közönségszolgálati (PR) tevékenység. Az egyetemre jelentkezők nem tudják pontosan, hogy mi történik az általuk választott egyetemen, mit fognak tanulni a választott szakokon, milyen szakmai és más programokon vehetnek részt, milyen kutatásokba kapcsolódhatnak be. Arról sincs pontos információjuk, hogy ha megszerzik a diplomájukat hol és milyen körülmények között helyezkedhetnek el. Ha rendelkeznek is ilyen információval, azt nem az egyetemtől kapják. Ha az egyetem nyújtana tájékoztatást, a hallgatók sokkal tudatosabban választhatnának. Természetesen ez csak akkor lehetséges, ha az egyetemek rendelkeznek ezzel az információval. Bár léteznek követéses vizsgálatok, ezen vizsgálatok eredményei nem jutnak el a hallgatókhoz, a felsőoktatás megfelelő marketing, PR-tevékenységének gyengesége, hiánya tényként állapítható meg: olyan új kezdeményezésekre, kommunikációs csatornákra, hatékony módszerekre lenne szükség mely a megváltozott társadalmi, munka-erőpiaci, hallgatói elvárásokra képes reagálni. Ez az információs „csomag” irányulhat azokra a családokra, ahonnan a diákokat várják, továbbá a helyi vállalkozásokra és az önkormányzatokra. A tanárok kapcsolattartó szerepe – személyes kapcsolatban állnak a hallgatókkal, illetve az egyetemen kívüli világgal is – nincs kellőképpen kiaknázva. A személyközi kapcsolatokat kell erősíteni az egyetem és a régiójának fejlődése érdekében. Ezt a személyközi kapcsolatot teremthetik meg a tanárok. Nemcsak azoknak a karoknak lehet erős kapcsolata, amelyek természetüknél fogva közelebb állnak az iparhoz (mérnöki, természettudományi karok). Ott is szükség van PR tevékenységre, ahol a hallgatók életútja nehezebben követhető. Sokan próbálták már megmagyarázni azt a jelenséget, hogy indokolatlanul sok hallgató tanul tanári szakokon, legtöbbször azzal, hogy a tanári pálya még mindig vonzó a munkakörülmények, juttatások, illetve a kisebb közösségekben tapasztalható presztízse miatt. Szerintünk az is elképzelhető, minden egyetemi hallgató közvetlen kapcsolatban volt középiskolával, így viszonylag pontosan tudja, hogy milyen lehetőségei vannak középiskolai tanárként. Viszont az nem tudják, hogy milyen munkát vállalhatnak. Ha több információval rendelkeznének magabiztosabban és eredményesebben tanulhatnának.

A trentoi egyetemet az 1970-es években alapították meglehetősen szegény környezetben. Egy kutatóintézetet működtetett az önkormányzat és ennek alapjaira építették az egyetemet. Néhány évvel az egyetem megalapítása után Trento lakosai tüntetést szerveztek az egyetem ellen. Felháborodásuk az egyetemisták viselkedéséből, valamint az egyetem költséges működéséből fakadt. A polgármester rendőri segítséget kért. A közvélemény várakozásaival ellentétben azonban nem a polgárokat védték meg az egyetemistáktól, hanem az egyetemistákat a polgároktól. A politikai vezetés ennyire fontosnak látta az egyetem szerepét a város, illetve a régió szempontjából (TONIATTI, R. 2002). Ha egy egyetem elsősorban a helyi érdekeket szolgálja, nem feltétlenül zárja el magát a külvilágtól. Éppen ellenkezőleg. A trentoi egyetemet kezdetben fel kellett menteni egy szabály alól, ami maximálta a külső oktatók, illetve a régió kívülről érkező hallgatók arányát. Ma már sok hallgató, aki a régió kívülről érkezett az egyetemre, a régióban telepedett le. Az oktatók jelentős része is távolról érkezett, de ma már a régióban laknak. Az esettanulmány a studentifikáció pozitív jelenlétének igen korai felismerését illusztrálja, mely a humán tőkefejlesztés, a gazdasági, térbeli rugalmasság egyik fontos eleme.

Ausztrália egyik legdinamikusabban fejlődő harmadfokú intézményhálózata a Griffith Egyetem. Ausztrália 10 legjobb egyetemei közé sorolt Griffith Brisbane-be, Gold Coast-

ra, Loganbe helyezett 6 campusában, összesen 24 000 hallgató tanul orvostudomány, közegészségügy, üzleti tudományok, műszaki tudományok, információs technológia, természettudományok, környezeti tudományok, élelmiszeripar, tanárképzés, pszichológia, idegen nyelvek, jog, zene, művészetek területén. A Griffith oktatói és kutatói szellemisége mindig nagy hangsúlyt fektetett – mind nemzeti, mind regionális síkon – a közösségek igényeire. Alább összefoglaljuk, milyen okok miatt válhatott ilyen sikeres mamutintézménnyé a közel 30 éves, 1986-ban „még csak” 1 campusú, 5000 hallgatót számláló egyetem (LOVEGROVE, W. 2002).

- Az ausztrál kormánypolitika – a regionális interakció kialakulásában, fejlődésében – helyesen ismerte fel az egyetemek szerepét.
- A fent említett időszakban, a Brisbane–Gold Coast-vonalon népességnövekedés következett be, a fiatalkori munkanélküliség 30%-ra emelkedett, szükség volt a régió gazdasági, kulturális, környezeti összefogására.
- A helyi politika felismerte az egyetem kulcsfontosságú szerepét a folyamatban, s ösztönözték az intézményt a helyi munkatapasztalatok képzési programba való beillesztésére, továbbá a munkaerőpiaci igények figyelembevételére.

Ma már a Griffith a problémák orvoslása és megoldása érdekében hatékonyan működik együtt mind az állammal, mind az iparral, s felelősséget érez azok iránt a közösségek iránt is, akik a kihelyezett campus közvetlen környezetében élnek.

Befektetés a jövőbe

Egyesek korszerű fejlesztésekbe akarnak beruházni, mások tőke híján ötleteiket szeretnék „értékesíteni”, megint mások meghatározott és közvetlen vagy közvetett módon a régió fejlődését is szolgáló kutatásokat szeretnék beindítani, csak éppen nincsenek birtokában az *információnak*, a leghatékonyabb kivitelezési lehetőségeknek. Az információ és annak megszerzése nem egy lokális térhez kötött, határai igen tágak. Azzal összefüggésben, hogy napjainkban nő a döntést megalapozó információ mennyisége, bővül azoknak a földrajzi helyeknek a választéka, ahol az embereknek új célja alakulhat ki, következésképpen nő a migrációs hajlandóság is. Minél magasabb valakinek a képzettsége, minél több irányú tapasztalata van a világról, annál több az esélye egy elégedettséget hozó, földrajzi értelemben is tágabb választásra. A több földrajzi helyen szerzett tapasztalat önmagában is növeli az ember értékét. Egyértelmű tehát, hogy mobilitással a szellemi tőke is növelhető (RÉDEI M. 2008).

A Tiroli Jövőalapítvány munkája hídként jelenik meg a „kereslet és a kínálat” között, segít a partnerek egymásra találásában. Az alapítvány – 72 millió euróból (éves bontásban kb. 7-8 millió euróból) – olyan területeket (informatika, egészségügy stb.) támogat közepes kifizetési időtartammal, amelyek később önfinanszírozó, a régió számára „profitot” termelő tevékenységgé tudnak válni (a profiton elsősorban a humán erőforrás fejlesztés értendő, de természetesen az anyagi haszon elérése is a célok között szerepel), s megállják a helyüket a nemzetközi munkaerőpiacon is. Az Alapítványt száz százalékban a Tiroli térség alapította, működtetését a Várostervezési Ügynökség látja el, finansziális alapjait pedig a térségben működő vállalkozások, más, országon belüli és nemzetközi együttműködési Alapok biztosítják. Az alapítvány sikeres tevékenységét, helyzetfelismerő képességét illusztrálja az „Alpine Competence” (AC) példája. A tiroli tartományban az Alpok hegység és a hegyvidéki terület speciális életfeltételeket eredményez, s gyakran nehéz az embernek ehhez a nagyon sajátos természeti környezethez alkalmazkodnia (pl. a vérnyomásban, légzésben

bekövetkezett változások). Az AC projektjében olyan, az orvosi technológia területén bekövetkezett fejlesztésekről, komplex hatástani elemzésekről van szó, melyek *megkönnyítik az adott, az embert konkrétan körülvevő környezethez való alkalmazkodást*. Az ilyen fejlesztések számos olyan kritériumnak kell, hogy megfeleljenek, melyeket az alapítvány ír elő. Mindenre kiterjedő elő-, hatás-, és környezetanulmányt végez az alapítvány a jövőbeni életképesség érdekében. Gyakran vállalják az egyes projektek menedzselését vagy különböző projekt analíziseket, de szellemi ethoszuk: „Nem finanszírozunk, hanem befektetünk. Méghozzá a régió számára óriási hasznokat hozó humánerőforrás fejlesztésébe.” Minden beinduló projektnek tartalmaznia kell az alábbi dimenziókat:

- gazdasági dimenzió – amely a jövőbeli, önfinanszírozó képességet hordozza magában;
- imázs dimenzió – a kompetencia és a karakter jegyeit hordozza magában;
- kommunikáció dimenzió – a továbbfejleszthetőség és más vállalkozásokkal létrehozható együttműködés lehetőségét hordozza magában;
- jövő dimenzió – távlati, sikeres, életképes, hasznos megvalósulások (STROHMEIER, G. 2002).

A Regionális Egyetem kutatás esettanulmányai

A Regionális Egyetem (Regionális Egyetem, OTKA Kutatás, Kutatásvezető: Kozma Tamás, 2000-2003) kutatás keretében elkészült esettanulmányok két kategóriába sorolhatók: az egyik részük a Magyarországgal határos, szomszédos országok területéről vizsgál felsőoktatási intézményeket, a másik részük pedig távolabbi határmenti régiók egyetemeit, karait térképezi fel.

A szlovákiai Selye János Kollégium történetének és jelenlegi helyzetének elemzése több szempontból is fontos és tanulságos, hiszen létrejött a tömegesedő felsőoktatás, a helyét kereső magyarság és a felsőoktatásban jelentkező civil kezdeményezés problematikájának metszéspontjában áll. A Kollégium célja az elit értelmiség, a felsőoktatásban működő oktatók képzése, a magyar nyelvű szakmai képzés ágazatainak bővítése, valamint a határon belüli és kívüli kapcsolatok fenntartására is alkalmas kutató intézmény szervezése (ZSIGOVITS G. 2002).

A beregszászi Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola ezen a területen, ahol jelentős lélekszámú magyar közösség él, az egyetlen magyar nyelvű felsőoktatási intézmény, és mint ilyen, nemcsak iskolaként működik, hanem számos más szempontból is a kárpátaljai magyarság szellemi központját jelenti, olyan műhelyt, ahol a tudományos és oktatási tevékenység szálai összefutnak, erőforrásai koncentrálódnak (KELLER M. 2002).

A nagyváradi Partiumi Keresztény Egyetemről szóló esettanulmányok bemutatják az intézmény létrehozásának és fejlődésének jelentősebb mozzanatait, társadalmi, politikai és gazdasági hátterét és felvázolják az intézmény szerkezeti átalakulásait, képzési struktúrájának kialakulását, az intézmény irányításának és finanszírozásának sajátosságait, valamint továbbfejlesztésének terveit, lehetőségeit. A Sulyok István Református Főiskola, a Partiumi Keresztény Egyetem jogelődje egy változó, bizonytalan és többé-kevésbé ellenséges, vagy legalábbis tartózkodó társadalmi és politikai környezetben kezdte meg működését 1990 októberében. Az egyetem életét azóta is meghatározza a politikai erőterben való mozgás, a Sapienciával való speciális, ellentmondásos viszony, az egyetem és az alapító egyház dinamikus, feszültségektől sem mentes kapcsolata, szimbiózisa (SZÜCS I. 2002; KORPONAI B. 2002).

Az Erdélyi Magyar Tudományegyetemről szóló tanulmány elsősorban a Csíkszeredai Karra koncentrál, de kitér ennek a teljes egyetemmel való kapcsolódási pontjaira, a többi

(elsősorban magyar nyelvű oktatást is folytató) egyetemhez való viszonyulására, a központi oktatási kormányzattal, a magyar állammal, valamint a helyi társadalmi intézményekkel, civil szférával és egyházakkal való viszonyára is.

A székelyudvarhelyi Tanítóképző Főiskoláról szóló feltáró jellegű kutatás az intézményi átalakulás folyamatát, speciális problémáit célozza, arra is figyelve, hogy milyen szerepet tölthet be a vizsgált intézményben folyó tanítóképzés a kistérség elemi oktatásában igényelt pedagógus-szükségletének kielégítésében. Előtérbe kerül annak vizsgálata, hogy a tanítóképzésben és annak átalakulási folyamatában résztvevő oktatók és hallgatók hogyan látják ezt az átalakulási folyamatot, valamint hogyan vélekednek a kisvárosi főiskolai szintű oktatásról és annak jövőjéről (PÉTER L. 2002).

A Modern Üzleti Tudományok Főiskoláját a székelyudvarhelyi Polgármesteri Hivatal a tatabányai hasonló elnevezésű intézménnyel való együttműködés eredményeképpen indította 1998-ban. Az esettanulmány arra világít rá, hogy a magánkezdeményezésekből kinövő igen fiatal intézmény milyen helyet foglal el a településen, milyen mértékben felel meg a helyi igényeknek, milyen a felépítése és milyen oktatókkal rendelkezik, milyen a képzési szerkezet, illetve a tananyag, a hallgatók milyen társadalmi háttérrel rendelkeznek, és valójában kik azok, akik ezt a fiatal intézményt választják, vállalva a diplomahonosítás bonyolult folyamata mellett az otthontanulást, hogyan történik az intézmény irányítása, illetve az anyagi fenntartása, valamint, hogy az intézmény fejlesztési tervei milyen irányultságúak, milyen mértékben kiszolgáltattak az intézmény a politikai változásoknak, változtatásoknak (BARABASI T. 2002).

A „Vasile Goldis” Nyugati Egyetem 1990 októberében alakult Aradon, és Romániában azóta is a magánegyetemek élvonalába tartozik. Míg az 1989-es tanévben az egyetemnek csak 189 hallgatója volt, ma már 8000 diák jár ide. Az esettanulmány az egyetem létrehozásának történetét – különös tekintettel megalakulására – taglalja, illetve a különböző karokon (jogi, kereskedelmi, fogászati, fogtechnikai, általános orvosi, testnevelési, bölcsész tudományi és teológiai, politikatudományi) folyó képzést mutatja be (TORKOS K. 2002).

A Bolzanói Szabad Egyetem egy olyan többnyelvű intézmény Dél-Tirolban, Olaszország északi részén, amely hídként funkcionál a német és az olasz kultúra, szellemiség és gazdaság között. Gyakorlatorientált képzést biztosít diákjainak olyan szinten, amely megfelel nemcsak a helyi, hanem az európai munkaerőpiac követelményeinek is, csökkentve ezáltal a középiskolai végzettséggel rendelkező, továbbtanulásra hajlandó fiatalok elvándorlását a térségből. Államilag elismert diplomát nyújt, de nem állami egyetem, regionális és helyi kormányok támogatják, a diákok pedig tandíjat fizetnek. Az esettanulmány azt vizsgálja, hogy hogyan sikerült létrehozni, fenntartani és fejleszteni ezt a többnyelvű oktatáspolitikai irányvonalat egy olyan régióban, ahol számos kultúra és ezáltal eltérő gondolkodásmód található (POLÓNYI T. 2002).

A Maribori Egyetem Magyar Nyelvi és Irodalmi Intézete 1966-ban, a Magyar Nyelvi Lektorátus az 1980/81-es tanévben alakult. Az esettanulmány a Mariborban folytatott hungarológiai tevékenységet (magyar irodalom és nyelv szakos képzés, illetve a magyar mint idegen nyelv tanítása) mutatja be, értelmezve abban a sajátos viszonyrendszerben, amely a szlovéniai magyar kisebbséget és ennek az anyaországhoz való kapcsolatát jellemzi.

Az Európa Egyetem Viadrina 1992-ben nyitotta ki újra 180 éve bezárt kapuit, kihasználva a Németország újraegyesítésekor adódott kivételes lehetőségét. Saját újraalapítását követően a Poznańi Adam Mickiewicz Egyetemmel közösen létrehozta társintézményét, a Collegium Polonicumot. Az esettanulmány a keletkezés és a három működő – jogi, közgazdasági és művelődéstudományi – fakultás bemutatása mellett a két intézmény kapcsolatát is feltérképezi, tárgyalva ezen belül a közös német–lengyel jogi képzés sajátosságait is (SZÍJÁRTÓ I. 2002).

A Stockholm School of Economics in Riga (Stockholmi Közgazdasági Iskola Rigai Kirendeltsége) története és működési rendszere egyedülálló modellt jelent a Baltikum területén. 1994 óta minőségi gazdasági felsőoktatás zajlik az intézményben multikulturális keretek között, angol nyelven észt, lett, litván állampolgárságú hallgatóknak, nemzetközi tanári karral, speciális tanítási programokkal és módszerekkel. A svéd és lett állami pénzből alapított iskola a balti államok regionális gazdasági összefogását igyekszik prezentálni, de ezáltal éppen a regionalitás speciális problémáit hozza felszínre. A Baltikum földrajzi egységéből ugyanis nem következik a kulturális egység, így az intézmény egyik alapproblémája a kulturális különbségekből adódó konfliktusok felszámolása. A kutatás feltárja az iskolán belüli kulturális diverzitás okozta problémák kérdéskörét és az arra adott helyi válaszokat (HORKAI A. 2002).

Összefoglalás

Az esettanulmányok gyűjteménye számos, látszólag egymástól távol eső, de valójában azonos érdekeket szolgáló aspektusból közelítette meg a regionális felsőoktatás kérdését. A németek a Berufsakademie rendszerével igyekeznek a tradicionális intézményi keretek mellett egy harmadik, szakmai és piaci szempontból is versenyképes minőségi képzést biztosítani az idősebb, már dolgozó hallgatóság számára. Míg a svájci lifelong learning határozottan két réteget jelöl meg célcsoportként (jól képzettek és a tartós munkanélküliek), addig az angolok annak érdekében, hogy a felsőoktatás és a lifelong hatásugarán látszólag kívül eső dolgozó réteget is bekapcsolják, felvetik az egyetem funkciójának újragondolását is. A dél-afrikai példa jól mutatta, hogy a technikum életben maradása érdekében integratív törekvéseket kezdeményeznek, s bár az alternatív képzés nem tudta megvalósítani a hozzá fűzött reményeket, lehetséges, hogy pont az egyetem-műszaki főiskola-technikum hármasságából születhet egy életképes közösségi főiskolai rendszer. A regionális fejlesztéseket támogató rendszerek, nem az intézményszerkezeti, nem a célcsoporti oldalról közelítik meg a kérdést, hanem a regionális társadalom kis- és középvállalkozásainak fejlesztése felől. Stratégiai terv ez, ugyanis a regionális felsőoktatási intézmények nem jöhetnek létre helyi érdekeket, igényeket összefogó, piacképes profilú vállalkozások nélkül. Ezeknek a vállalkozásoknak a fejlesztése gyakorlatilag egyet jelenthet az intézmények alapítására, fejlesztésére fordított bevételek gyarapodásával. A new hampshire-i eset a hálózat fejlesztettségét, életképességét példázta, s bebizonyította, hogy a helyi társadalmi mozgás, a lokálpatriotizmus szellemisége, a közös érdekek és igények együttes képvisellete milyen nagyságban és mekkora erővel képes a régió fejlődését szolgáló tevékenység, fejlesztés kivitelezésére. Az amerikai vidéki ökoszisztéma menedzsment a környezeti mozgás egyik legújszerűbb kifejezése, amely szintetizáló (amerikai) módon aknázza ki a környezet és ember viszonyainak régi és modern megközelítéseit, s összekapcsolja a humán dimenziót a marketing szemlélettel. A fenti példák a regionális fejlesztés alternatíváit mutatták be.

Az EU országokban egy olyan egymásba kapcsolódó feltételrendszer alakult ki, amely lehetővé tette és teszi az egyetem regionális fejlesztésbe való hasznos bekapcsolását. Ehhez elengedhetetlenül szükséges a helyi politikával kialakított megfelelő együttműködés (regionális politikai támogatottság nélkül semmilyen kezdeményezés nem jöhet létre). Alapos környezet és előtanulmányokra van szükség ahhoz, hogy a helyzetfelismerés megfelelő legyen. Célzerű felmérni a helyi igényeket és erre alapozva hasznos, praktikus, a jövőben fenntartható képzéseket, kutatásokat beindítani. Az intézmények részéről a közvetlen környezeti feltételekhez való alkalmazkodás elengedhetetlen, hiszen minden egyetemnek abban a régióban kell működnie, amelyikben létrejött. Az egyetemek tudományos hát-

terének kialakításában nagyon fontos a kutatás hangsúlyozása. Szükséges a megfelelő nyelv, kommunikáció, információs csatornák működése közös és összehangolt diskurzus a felsőoktatási intézmény, és a regionális vállalkozások (üzlet, kereskedelem, ipar, szolgáltatás stb.), a helyi politika, valamint a nemzetközi kapcsolódási pontok között. Le kell mondani a tudomány akadémikus jellegéről, s össze kell kapcsolni az elméleteket a gyakorlattal, a látszólag kevésbé érintkező tudományterületeket egymással – a regionális fejlesztés érdekében.

A regionális egyetem a felsőoktatás expanziójában született kísérlet arra, hogy az elzárt régiók értelmisége kezdeményezőként lépjen fel a saját környezetének fejlesztésében. A ma Egyetemének Vállalkozói Egyetemnek (3GE) kell lennie. Természetesen a kialakítandó új Egyetem típusnak nem csak a hazai közegben kell megállni a helyét, hanem nemzetközi viszonylatban is. A siker kulcsa az a tudás spirál, amely ötvözi az egyetemi vállalkozásokat és független K+F szervezeteket, valamint a kommunikációt.

KHADEMI-VIDRA ANIKÓ

SZIE Alkalmazott Bölcsészeti és Pedagógiai Kar, Jászberény
 khademi.vidra.aniko@abpk.szie.hu

ILLÉS PÉTER

NI Hungary Kft, Debrecen
 peter.illes@ni.com

IRODALOM

- ALLISON, J. 2001: Evaluating the Role of the Sunshine Coast University (USC) in the Regional Economy. – *Local Economy* 16. 2. pp. 123–141.
- ALTBACH, P. G. (ed.) 1999: Private Higher Education and Development in the 21st Century. – Greenwood, Boston.
- BARABÁSI T. 2002: Modern Üzleti Tudományok Főiskolája, Székelyudvarhelyi kihelyezett tagozat. Regionális egyetem, kisebbségi felsőoktatási és tudományszervezési kezdeményezések: Közép- és Kelet-Európa, határon túli felsőoktatási és kutatási támogatások hasznosulása kutatás esettanulmányai. (Kutatási zárótanulmány, Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Program 26-0060/2002)
- COHEN, A. M. 1996: Community college. – In: TUIJNAM A. C. (ed.): *International Encyclopedia of Adult Education and Training*. Oxford etc.: Pergamon. pp. 631–638.
- COOPER, D. 1995: Technikons and Higher Education Restructuring. – *Comparative Education* 31. 2. pp. 243–260.
- CORETCHI, A. 2002: Comrat Állami Egyetem. Regionális egyetem, kisebbségi felsőoktatási és tudományszervezési kezdeményezések: Közép- és Kelet-Európa, határon túli felsőoktatási és kutatási támogatások hasznosulása kutatás esettanulmányai. (Kutatási zárótanulmány, Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Program 26-0060/2002)
- DUBOIS, G. 1999: New Hampshire Community Technical Colleges. – *Community College Journal of Research and Practice* 23. 3. pp. 337–344.
- FÓNAI M. 2002: Comrat Állami Egyetem. Regionális egyetem, kisebbségi felsőoktatási és tudományszervezési kezdeményezések: Közép- és Kelet-Európa, határon túli felsőoktatási és kutatási támogatások hasznosulása kutatás esettanulmányai. (Kutatási zárótanulmány, Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Program 26-0060/2002)
- GALLAND, O. 2000: Higher Education Studies in Contemporary France. – *Journal of Educational Policy* 15. 1. pp. 105–116.
- HARLOE, M. 2002: Universities, localities and regional development. Konferencia anyag. (Egyetemek, a tudás-alapú gazdaság és a regionalitás, Innsbruck)
- HASSING, R. 2002: Regional Innovation Support System: Recent trends in Germany and East Asia. – *European Planning Studies* 10. 2. pp. 153–164.
- HRUBOS I. (szerk.) 2012: Elefántcsont-toronyból világítótorony. A felsőoktatási intézmények misszióinak bővítése, átalakulása, Corvinus Aula kiadó, Budapest
- HORKAI A. 2002: Stockholm's School of Economics in Riga (a stockholmi Közgazdasági Iskola Kirendeltsége) Regionális egyetem, kisebbségi felsőoktatási és tudományszervezési kezdeményezések: Közép- és Kelet-Európa, határon túli felsőoktatási és kutatási támogatások hasznosulása kutatás esettanulmányai. (Kutatási zárótanulmány, Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Program 26-0060/2002)

- JOHNSON, S. M. 2002: Diversity Policy in Higher Education. – *Journal of Education Policy* 17. 3. pp. 305–320.
- JONES, R. H. 2000: Education for an Open Society, Higher Education Reform in Central and Easter Europe as a Catalyst for the Emergence of a Sustainable Democratic Market Economy, Working Documents.
- KAPPLER, E. 2002: Proudúktivkrafr universitat. Konferencia anyag. (Egyetemek, a tudásalapú gazdaság és a regionalitás, Innsbruck)
- KELLER M. 2002: Magyar Tanárképző Főiskola. Regionális egyetem, kisebbségi felsőoktatási és tudományszervezési kezdeményezések: Közép- és Kelet-Európa, határon túli felsőoktatási és kutatási támogatások hasznosulása kutatás esettanulmányai. (Kutatási zárótanulmány, Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Program 26-0060/2002)
- KORPONAY B. 2002: Partium Keresztény Egyetem. Regionális egyetem, kisebbségi felsőoktatási és tudományszervezési kezdeményezések: Közép- és Kelet-Európa, határon túli felsőoktatási és kutatási támogatások hasznosulása kutatás esettanulmányai. (Kutatási zárótanulmány, Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Program 26-0060/2002)
- KOZMA T. 2002: Regionális egyetem. Kutatás közben sorozat. (No. 233) – Oktatókutató Intézet, Budapest.
- LEVIN, M. 2002: Knowledge and technology transfer: does the regional dimension matter? Konferencia anyag. (Egyetemek, a tudásalapú gazdaság és a regionalitás, Innsbruck)
- LOVEGROVE, W. – SMITH, C. 2002: Community engagement in developing a new campus – the Griffith University. Konferencia anyag (Egyetemek, a tudás alapú gazdaság és a regionalitás, Innsbruck) (A kötet szerkesztése folyamatban.)
- MARKS, A. 2000: Lifelong Learning and the „Breadwinner Ideology”. – *Educational Studies* 26. 3. pp. 303–319.
- MAY, T. 2002: Regulation and academic production. Konferencia anyag. (Egyetemek, a tudásalapú gazdaság és a regionalitás, Innsbruck)
- MCGREGOR, P. 2002: Home and away: graduate experience from a regional perspective. – *Applied Economics* 34. 2. pp. 219–230.
- MORGAN, B. 2002: Higher Education and Regional Economic Development in Wales. – *Regional Studies* 36. 1. pp. 65–73.
- MYERS, L. W. 1999: Pennsylvania Community college: Troubled Past, Bright Future? – *Community College Journal of Research and Practice* 23. 3. pp. 283–303.
- NESPOLI, L. A. 1999: New Jersey's Community Colleges: An Experiment in „Coordinated Autonomy”. – *Community College Journal of Research and Practice* 23. 3. pp. 269–281.
- NEUSEL, A. – TEICHLER, U. – WINKLER, H. (ed.) 1993: Hochschule – Staat – Gesellschaft. Cristoph Oehler zum 65. Geburtstag.
- PAPP É. 2002: Európa Egyetem Viadrina. Regionális egyetem, kisebbségi felsőoktatási és tudományszervezési kezdeményezések: Közép- és Kelet-Európa, határon túli felsőoktatási és kutatási támogatások hasznosulása kutatás esettanulmányai. (Kutatási zárótanulmány, Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Program 26-0060/2002)
- PÉTER L. 2002: Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Tanítóképző Főiskolája. Regionális egyetem, kisebbségi felsőoktatási és tudományszervezési kezdeményezések: Közép- és Kelet-Európa, határon túli felsőoktatási és kutatási támogatások hasznosulása kutatás esettanulmányai. (Kutatási zárótanulmány, Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Program 26-0060/2002)
- POLONYI T. 2002: Bolzanói Szabadegyetem. Regionális egyetem, kisebbségi felsőoktatási és tudományszervezési kezdeményezések: Közép- és Kelet-Európa, határon túli felsőoktatási és kutatási támogatások hasznosulása kutatás esettanulmányai- (Kutatási zárótanulmány, Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Program 26-0060/2002)
- RÉDEI M. 2008: Tanulmányi célú mozgás. MTA Doktori Értekezés. Budapest
- RÉDEI M. 2011: A térbeli mobilitással a szellemi tőke növelhető, Nemzetközi Felsőoktatási Kutatások Központja, Corvinus Füzet 6. pp. 31-43.
- ROUCHE, J. E. 2001: Pursuing Excellence: The Community College of Denver. – *Community College Journal of Research and Practice* 25. 7. pp. 517–537.
- STROHMEIER, G. 2002: Austrian regions and their universities. Konferencia anyag. (Egyetemek, a tudásalapú gazdaság és a regionalitás, Innsbruck)
- SZENTANNAI Á. 2002: Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Csíkszeredai Kar. Regionális egyetem, kisebbségi felsőoktatási és tudományszervezési kezdeményezések: Közép- és Kelet-Európa, határon túli felsőoktatási és kutatási támogatások hasznosulása kutatás esettanulmányai. (Kutatási zárótanulmány, Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Program 26-0060/2002)
- SZEREPI A. 2002: Universitas Studiorum Polona Vilnensis. Regionális egyetem, kisebbségi felsőoktatási és tudományszervezési kezdeményezések: Közép- és Kelet-Európa, határon túli felsőoktatási és kutatási támogatások hasznosulása kutatás esettanulmányai. (Kutatási zárótanulmány, Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Program 26-0060/2002)
- SZIJÁRTÓ I. 2002: Maribori Egyetem. Regionális egyetem, kisebbségi felsőoktatási és tudományszervezési kezdeményezések: Közép- és Kelet-Európa, határon túli felsőoktatási és kutatási támogatások hasznosulása kutatás esettanulmányai. (Kutatási zárótanulmány, Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Program 26-0060/2002)

- SZŰCS I. 2002: Partium Keresztény Egyetem. Regionális egyetem, kisebbségi felsőoktatási és tudományszervezési kezdeményezések: Közép- és Kelet-Európa, határon túli felsőoktatási és kutatási támogatások hasznosulása kutatás esettanulmányai. (Kutatási zárótanulmány, Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Program 26-0060/2002)
- TONIATTI, R. 2002: Universities and regional relations: The case of Trento. Konferencia anyag. (Egyetemek, a tudásalapú gazdaság és a regionalitás, Innsbruck)
- TORKOS K. 2002: „Vasile Goldis” Nyugati Egyetem. Regionális egyetem, kisebbségi felsőoktatási és tudományszervezési kezdeményezések: Közép- és Kelet-Európa, határon túli felsőoktatási és kutatási támogatások hasznosulása kutatás esettanulmányai. (Kutatási zárótanulmány, Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Program 26-0060/2002)
- WEBER, E. P. 2000: A New Vanguard for the Environment. – *Society and Natural Resources* 13. 3. pp. 237–259.
- WEILER, H. N. 2000: States, Markets and University Funding: new paradigms for the reform of higher education in Europe. – *Compare* 30. 3. pp. 333–339.
- ZSIGOVITS G. 2002: Selye János Kollégium. Regionális egyetem, kisebbségi felsőoktatási és tudományszervezési kezdeményezések: Közép- és Kelet-Európa, határon túli felsőoktatási és kutatási támogatások hasznosulása kutatás esettanulmányai. (Kutatási zárótanulmány, Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Program 26-0060/2002)

AZ INFRASTRUKTÚRA FOGALMI RENDSZEREI ÉS TAGOLÁSAI – A HAGYOMÁNYOS FELOSZTÁS LOGIKÁJA

VARGA GÁBOR

CONCEPTUAL SYSTEMS AND DIVISIONS OF THE INFRASTRUCTURE
– THE LOGIC OF TRADITIONAL DIVIDE

Abstract

From its beginnings, the infrastructure attracts the interest of scientific debates. The article discusses the views of dominant figures in international literature, and national researchers as well. The infrastructure as a huge and diverse system, can be divided in different ways: the basic layouts can be defined as the so-called traditional partitioning and the partitioning on sectoral basis. The former partitioning system includes categories such as technical and social systems, the producing and non-producing infrastructures or network systems and institutional systems. Certain characteristics (criteria) of the infrastructure are also discussed, that may be interesting to those, who want to become acquainted with the concept, from the theoretical side to the practical life.

Keywords: concept of infrastructure, schools of infrastructure, traditional and sectoral division systems, characteristics of infrastructure

Bevezetés

Az infrastruktúra fogalma nem tartozik a teljes mértékben lezárt kategóriák közé. Fontos jellemzője, hogy a definíció nagyon széles kört fed le és az egyes részek önmagukban is sokréteűek. Ezen alaphelyzet mellett vállalkozom a fogalom minél alaposabb ismertetésére a szakirodalom tükrében, amelyet újszerű rendszerezésekkel és saját álláspontommal is kiegészítetek.

A téma elméleti kérdései nem tartoznak az érdeklődés középpontjába napjainkban, így aktualitása nem erről az oldalról, hanem egyfajta hiánypótlásként továbbá a fogalom változó jellege okán aktuális.

Az infrastruktúra felosztása többféleképpen történhet meg, így eltérő logikai megközelítésekkel találkozhatunk. Ezek között fontos helyen szerepel az ún. hagyományos felosztás logikája, amellyel a tanulmány részletesen foglalkozik. Ugyanakkor kitüntetett szerepet kap írásomban magához a tagoláshoz, részekre osztáshoz vezető út: vagyis milyen módszer alapján történik meg az infrastruktúra felosztása?

Az infrastruktúra fogalmának megjelenése

Az infrastruktúra értelmezése és a róla alkotott ismeretek halmaza már önmagában is rendkívül összetett. Az infrastruktúra kutatásában több tudományág, gyakorlati kérdéseiben több tevékenység, szakmai területek egész sora érintett; ezáltal eltérő szemléletű és tudású szakemberek vesznek abban részt.

Az infrastruktúra témakörének tárgyalásánál a nehézségek már a definíciónál kezdődnek, állapítja meg FLEISCHER T. (1994). Valóban, a fogalom mindenki által elfogadott, egyöntetű definíciója nem született meg mind a mai napig. Így szinte minden szerző megadja a saját

meghatározását, gyakran részletesen kifejti szemléletét a munkáiban, vagy arra a véleményéhez legközelebbi álláspontra hivatkozik, amely feltétlenül szükséges az infrastruktúra további részletes vizsgálatához. Így fordulhat elő az az érdekes helyzet, hogy a területfejlesztési és településfejlesztési programdokumentumok bevezetőjében jellemzően terjedelmes rész foglalkozik a fogalom meghatározásával, az infrastruktúra részekre osztásával. Ezek után pedig szinte természetes, hogy az infrastruktúrát részletesebben tárgyaló elméleti munkákban, tudományos cikkekben szinte minden esetben tárgyalásra kerül maga a fogalom: az infrastruktúra fogalma (FÜZESI Z. 2007; ABONYINÉ PALOTÁS J. 2006). Az infrastruktúra legegyszerűbben finomszerkezetet, a legfinomabb végső struktúrát jelenti.

A fogalom kialakulása a II. világháború időszakára tehető, elterjedése a kapitalista gazdaság viszonyai között az 1950-es években bontakozott ki. Azonban pontos, egyértelmű definiálására azóta sem került sor, hiszen az eltérő tudományágak eltérő megvilágításba helyezik, különböző lényegi tartalmat rendelnek hozzá. Ezért úgy is fogalmazhatunk: „ahány tudományág, annyi definíció”, esetenként még ennél is több, hiszen gyakran még az egyes tudományokon belül is jelentős fogalmi eltéréseket tapasztalhatunk.

Az infrastruktúra fogalma elsőként katonai-hadászati vonatkozásban jelent meg, vagyis a ma alkalmazott definíció a katonai szóhasználatból származik. A katonai vonatkozású fogalom azon épületek, berendezések és hírközlő hálózatok összességét jelöli, amelyek az utánpótlás számára voltak szükségesek – különös tekintettel az anyagok, illetve a hírek továbbítására. A kölcsönvett latin kifejezést a fentiek miatt kezdetben csak a közlekedési rendszer helyhez kötött alkotórészeinek (pl.: vágányhálózat, repülőterek) megjelölésére alkalmazták. A fogalommal kapcsolatban FLEISCHER (2009) a következőket rögzíti: maga az infrastruktúra kifejezés a hadászatból származik, és azon a felismerésen alapszik, hogy létezik az ellátási vonalaknak egy, olyan általános felszereltség-kiépítettség igénye, aminek birtokában gördülékennyé lehet tenni az elfoglalt területeken történő berendezkedést, biztosítani a hátszálaggal való megbízható kapcsolatot.

Az infrastruktúra használatának, bevezetésének kezdeteinél elsősorban a közgazdászok munkássága figyelhető meg. Természetes, hogy kezdetekben még nagyon elnagyoltan, általánosan közelítették meg a fogalmat. ROSENTSTEIN-RODAN, P. (1970) az infrastruktúrára egy nagyon általános megfogalmazást ad. Az infrastruktúrán azokat az ún. pótlólagos társadalmi ráfordításokat érti, amelyek produktívak és realizálásuk hosszabb tőkeérési időszakot igényel. Az infrastruktúra azoknak az általános feltételeknek a komplexuma, amelyek kedvező alapot biztosítanak a magántőke számára a fő gazdasági ágakban (ipar, mezőgazdaság) és az egész lakosság szükségleteit elégítik ki.

Mára iskolák sora jött létre, ezért a fogalmi szemléletek áttekintéséhez először érdemes az úgynevezett infrastruktúra iskolák jellemzőit, szerepét, felfogását tárgyalni.

Infrastruktúra iskolák, nézetek és irányzatok

A szélesebb körben elfogadott iskolákat az amerikai-, a német-, a strukturális iskolák alkotják, mellettük a volt szocialista országok kutatóit is érdemes megemlíteni.

Az *amerikai iskola* legfőbb alakja az a HIRSCHMAN, A. O. volt, aki az ún. társadalmi rezszi tőke (social overhead capital) fogalmát használta az infrastruktúra fogalmára (HIRSCHMAN, A. O. 1958). Ezek alapján az infrastruktúra olyan alapvető szolgáltatásokat foglal magába, amelyek nélkül termelő tevékenység nem működhet. Szerinte az infrastruktúra fogalom a közvetlen termelő tevékenység hátterét képezi. HIRSCHMAN gondolatvilága a KEYNES-i növekedési elméletből táplálkozott.

HIRSCHMAN-t „az infrastruktúra atyjaként” is említik; neki tulajdonítható az infrastruktúrának, mint a háttérágazatok kategóriájának a bevezetése a közgazdaságtan fogalomtárába. Az amerikai iskola neves alakjai közül FREY, R. F. (1970) hasonlóan foglalt állást és az infrastruktúrához sorolja a közlekedést, a hírközlést, az energiaszolgáltatást, a vízgazdálkodást és vízepítést, kultúrát, pihenést, sportot, sőt a közigazgatás meghatározott részeit is. Ugyanakkor azon kívülnek tekintette a lakásgazdálkodást, az igazságszolgáltatást, a rendőrséget és a közigazgatás fennmaradó részét (FREY, R. F. 1970). RAY, G. F. (1971) szerint az infrastruktúra nem más, mint „a termelés társadalmi rezsije”.

A *német iskola* megalapítójának, JOCHIMSEN, R.-nek a nevével forrt össze, aki az amerikai iskola által hangsúlyozott anyagi és műszaki infrastruktúra jelentőségén túl kiemelte az azokon kívüli szellemi és intézményi infrastruktúrákat is, de emellett a nem köztulajdonban lévő rendszereknek is jelentőséget ad. JOCHIMSEN az anyagi, a szellemi és az intézményi felosztás mellett foglalt állást (JOCHIMSEN, R. 1966.).

A *strukturális iskola* szintézisre törekszik a különböző elméletek között. A Nobel-díjas holland közgazdász, TINBERGEN, J. (1968) nevével fémjelzett irányvonal infrastruktúrának jelöl meg minden olyan alapfeltételt, ami a termelés normális működéséhez szükséges. Az alapstruktúra az infrastruktúra, a szellemi intézményi szféra a metastruktúra, míg maga a termelés a szuperstruktúra. A strukturális iskola fokozatosan továbbfejlődve mindmáig hat.

A *szovjet-orsz és szocialista nézetek* a volt szocialista országokból jelentős fáziskéséssel érkeztek meg a tudományos színtérre. Ennek nemcsak az az oka, hogy a „nyugaton” megjelent fogalom csak lassan terjedt el és honosodott meg, hanem egyfajta elzárkózás is történt ezekben az országokban az infrastruktúra-fogalommal kapcsolatban. Ennek iskolapéldája FILIPOV, D. (1972) véleménye, miszerint marxista megközelítésben nem tudják magukévá tenni a fogalmat. LANGE, O. R. (1959) lengyel közgazdász a fogalom „keleti átvételének korai időszakában” csak korlátozottan fogadta el az infrastruktúra kategóriáját.

A szovjet-orsz irányzat korai képviselője, ZBORIL, M. az infrastruktúráról a következőképpen nyilatkozott: „közgazdasági értelemben előfeltételről van szó, meghatározott területen folytatott gazdasági tevékenység alapján, amit a szükséges ellátó létesítmények jelentenek. Lényegében a települések közösségi intézményeiről, közlekedési és közművelési létesítményeiről, lakásalapjáról van szó, amelyek a társadalom létehez és fejlődéséhez szükséges gazdasági tevékenység előfeltételei” (ZBORIL, M. 1972. p. 322.). Bár nemcsak a szocialista és szovjet-orsz nézetekre volt jellemző, de itt is kiemelt szerepet játszik a termelés, a termelés kiszolgálása – mint amire az infrastruktúra hivatott, amit az infrastruktúrának biztosítania kell.

UTYENKOV, NY. A. (1972) az infrastruktúrát termelő, szociális és különleges (hónvédelmi) infrastruktúrára osztotta fel, s kiemelte az infrastruktúra szerepét az új területek fejlesztésében.

Amióta HIRSCHMANN bevezette a fogalmat a közgazdaságtanba, azóta sem jutottak nyugvópontba az infrastruktúra fogalmával és a társadalmi-gazdasági életben játszott szerepével kapcsolatos viták és eszmecserek (TÍMÁR A. 2001). Amiben talán a legszélesebb körben egyetértés lehet a tudományos értelmezésben, az az állandó változás, az infrastruktúra kereteinek a változása.

A hazai szakemberek között a legelterjedtebb nézet szerint az infrastruktúra egy hatalmas, mindent átfogó óriási ellátórendszer, amely a közszolgáltatásokat nyújtja és szolgáltatásai lényegében azonosíthatók a tercier szektor fogalmával (KŐSZEGFALVI GY. – SIKOS T. T. 1993). CSERNOK A., EHRLICH É. és SZILÁGYI GYÖRGY (1973) szerint az infrastruktúra a nemzeti vagyonnak az a része, amely közvetlenül nem szolgálja sem a javak létrehozását, sem azok elfogyasztását, de amely a gazdasági fejlettség adott szintjén a mindenkori technika körülményeinek megfelelően a termelés-elosztás-fogyasztás folyamatának zavar-

talán mozgásterét, ún. edényrendszert hivatott biztosítani. PALOTÁS Z. (1971) megközelítése szerint az infrastruktúra túl leegyszerűsített, általános jelentése az a nem termelő (ill. nem közvetlenül termelő) állóeszköz-állomány, amely részben a lakossági ellátás, részben a termelés számára végez szolgáltatásokat. ZOLTÁN Z. (1976) az említett szerzőktől eltérő megközelítést alkalmaz: az infrastruktúra nemcsak anyagi jellegű lehet, hanem szellemi és intézményi is. Továbbá nemcsak társadalmi, hanem vállalati, sőt egyéni tulajdonban is lehet. Ez utóbbiak közé tartoznak a személyi tulajdonban lévők (gépkocsik, nyaralók, lakóépületek stb.). Infrastruktúrán nemcsak nagy anyagi jellegű ellátórendszereket kell értenünk, hanem kisebbeket is, azonkívül szellemi és intézményi feltételeket, ezek csak együttesen képesek egy hatékony rendszert létrehozni, pl. a kórház még önmagában nem működőképes megfelelő szellemi infrastruktúra nélkül. TINER T. (2008) szerint az infrastruktúra az anyagi termelés környezetét hivatott átfogni, azon eszközök, tevékenységek és intézmények körét, amik nem részei az anyagi termelésnek, de feltételei annak, illetve hozzájárulnak hatékonyságának növeléséhez. Utóbbi véleményem szerint meglehetősen szűk értelmezését adja az infrastruktúrának.

Az állóeszköz fogalmához kapcsolódó meghatározások egyik példája SANTA I-NÉHÖZ (1974) kapcsolható: Az infrastruktúra olyan álló- és forgóeszköz-állományt jelöl (beleértve a szellemi tőkét is), amely a társadalmi újratermelési folyamat üzemén kívüli feltételrendszer, a termelési produktumoknak és szolgáltatásoknak a rendeltetésszerű felhasználását biztosítja, ugyanakkor megadja a lehetőséget ahhoz, hogy az újratermelésben és az életkörülményekben meglévő térbeli különbségek csökkenjenek. ABONYINÉ P. J. szemlélete közel áll ehhez, lévén az infrastruktúrát úgy tekinti, mint ami megteremti a termékek termeléséhez szükséges feltételeket és kiszolgálja a bővített újratermelés teljes folyamatát (ABONYINÉ 2007).

A DEÁK J.-NÉ és NADABÁN P.-NÉ (1974) szerzőpáros megközelítése részben az állóeszköz szemléletre épül: az infrastruktúrát olyan állóeszköz-állománynak tekintik, mely a termelésben közvetlenül ugyan nem vesz részt, de mégis a társadalom termelői tevékenységének következménye és egyben követelménye is. Másrészt a lakosság életkörülményeinek biztosításával kapcsolatos mindazokat a tényezőket értik, amelyek végeredményben feltételrendszert alkotnak és egyben az igénybevétel lehetőségét is magukban hordozzák.

Az infrastruktúra tartalmának megadásakor tisztázni szükséges azt a kettősséget, ami jellemzi a fogalmat. Az infrastruktúra értelmezésekor ugyanis megkülönböztethetjük egyrészt annak állomány, állóeszköz, vagy fogyóeszköz mivoltát is. Így legegyszerűbben a hálózati infrastruktúra pályái (helyhez kötött részei), mozgói elemei (például járművek), a létesítmények és intézmények mint ingatlanok, továbbá berendezések, eszközök (műszerek, gépek, irodai eszközök) érthetők az infrastruktúra fizikai jellemzőin.

Napjainkban a szakirodalom értelmezésében egyértelműen, de a mindennapi szóhasználatban is fokozottan jelen van az infrastruktúra által biztosított szolgáltatások, tevékenységek jellege, az infrastruktúra lakosságot és termelő tevékenységet kiszolgáló funkciója. Ez utóbbi révén a terciér szektor funkcióival rokonítható az infrastruktúra. FLEISCHER T. (2009) kiemeli az infrastruktúra szolgáltatásokat (pontosabban: tevékenységeket) biztosító jellegét (flow), mind pedig azt, hogy az infrastruktúra elsősorban létesítményeket jelöl (stock). FLEISCHER szerint az infrastruktúra több termelési ciklust kiszolgáló, hosszú élettartamú, ugyanakkor egyes termelési folyamatokhoz nem köthető, sőt a termelésre sem korlátozható, térbelileg kiterjedt, hálózattá szerveződő létesítmény vagy intézmény, ami kapcsolatrendszerként, edényként, vázszerkezetként működve keretül, háttérül szolgál a termelés, az elosztás és a fogyasztás folyamataihoz. FLEISCHER hozzáteszi még a fogalomhoz a következőket: az infrastruktúra olyan létesítmény, amely nem csak több termelési ciklust, de párhuzamosan több termelő folyamatot, valamint egyidejűleg fogyasztási

folyamatokat is kiszolgál. Termékekre könyvelése lényegében nem megoldható. Ezért úgy kezelhető, mint általános társadalmi rezszi tőke (social overhead capital).

KŐSZEGFALVI GY. (1976) definíciója meglehetősen átfogó, s földrajztudományi megközelítése is figyelemre méltó: Az infrastruktúra a szociális és műszaki rendeltetésű és jellegű létesítményeknek és intézményeknek olyan összefüggő rendszere, amely *a)* közvetett formában az anyagi javak termelésének (mezőgazdaság, ipar-építőipar), a tudományos és szellemi tevékenység kibontakoztatásának és fejlődésének egyik nélkülözhetetlen feltétele; *b)* a legközvetlenebb formában a városok, települések funkcionálásának és fejlődésének elsődleges eleme, az azokban élő, munkát vállaló, ill. tanuló népesség életfeltételeinek és életkörülményeinek döntő komponense. KŐSZEGFALVI GY. (2009) bő harminc évvel később egy nagyon fontos megállapítással mélyíti az infrastruktúrával kapcsolatos ismereteinket: miszerint az emberi tevékenység bármely vonatkozásának megvan a sajátos infrastruktúrája, legyen szó a termelés különböző területeiről, vagy a szellemi élet, ezen belül a tudomány, a kultúra sajátos szféráiról. Ezzel nemcsak az egyes szférákhoz igazodó, azokra jellemző infrastruktúrákra irányítja a figyelmet, hanem a fogalom széleskörű értelmezhetőségére is.

Az infrastruktúra jellemzőinek fő csoportjai

ABONYINÉ P. J. (2004) valamint KEREKES I. – PÉTERFALVI J. – WIMMER J. (2007) munkáira támaszkodva összegyűjtöttem és rendszereztem az infrastruktúra fogalmának jellemzőit (*1. táblázat*). Az egyes jellemzőkből képezett csoportok között természetesen nem húzódnak éles határok. Mindösszesen célszerűnek tűnt a meglehetősen sok jellemzőt (ismérvet) abba a csoportba tenni, amelyikbe a leginkább tartozik. Különösen elmosódhatnak a határok a gazdasági tényezők valamint a területi, településfejlesztési tényezők között. Ezeknek az ismérveknek az ismerete nagyban hozzájárul az infrastruktúra fogalmi kérdéskörének megértéséhez.

Véleményem szerint ABONYINÉ és kisebb részben a KEREKES – PÉTERFALVI – WIMMER szerzőhármas által megfogalmazott infrastruktúra-jellemzők olyan sokrétűek, hogy azokhoz hozzátenni új ismérveket nem könnyű. Feltétlen kiemelném a jellemzők sokaságából az infrastruktúra-fogalom változását (egyszersmind bővülő, de bizonyos értelemben csökkenő vertikumát), ahol nemcsak az értelmezési sajátosságokat kell figyelembe venni (elméleti-tudományos keretek), hanem hangsúlyosan a társadalmi-gazdasági fejlődéssel, változással együtt járva az új infrastruktúra elemek, infrastruktúra területek megjelenését is. Itt jegyezném meg, hogy az infrastruktúra kategóriája nemcsak bővül, hanem egyidejűleg bizonyos elemek leépülhetnek, sőt meg is szűnhetnek, vagy perifériára kerülhetnek.

Példaként említhetem az infrastruktúra rendkívüli módon fejlődő, változó kategóriáját, a távközlés-kommunikáció-informatika területét. Ezen belül különösen szembetűnő volt a mobilkommunikáció előtörése az elmúlt évtizedben. Napjainkban éppen a mobilalkalmazások bővülése, a közösségi oldalak (social networks) nyújtotta lehetőségek, illetve az egyes kommunikációs területek összefonódása emelhető ki. Visszaszoruló vagy éppen perifériára kerülő infrastruktúra elemek ugyanakkor még az ilyen dinamikus ágazaton belül is megfigyelhetők: a vezetékes telefonía ugyan nem az új évezred elejének kommunikációs eszköze, de mégsem sodródott (és nem is sodródhat) az úgynevezett személyi hívó szolgáltatás sorsára, vagyis a megszűnésre. A telefaxok – amelyek szerepe szintén halványodott az online kommunikáció előretörésével – lényegében utódai a telexeknek, felrajzolva a szöveges adatátvitel egyre fejlettebb formáit. Vajon melyek napjaink alkalmazásai ezen a téren?

Az infrastruktúra fogalmának jellemzői
Some special characteristics to the concept of infrastructure

A jellemzők csoportjai (azok tartalma alapján)	Az egyes jellemzők
Elméleti, fogalmi, tudományos keretekre vonatkozó tényezők	– Viszonylag új fogalom – Gyűjtő kategória – Több tudomány tárgyát képezi – Dinamikus fogalom – Heterogén az értelmezése – Nem lehet egyértelműen, élesen elhatárolni más kategóriáktól
Gazdasági- fejlesztési típusú jellemzők (beruházási tartalom)	– Fejlesztése nagyon tőkeigényes – A beruházási források lassan, hosszútávon térülnek meg – A fejlesztések jótékony hatása sokszor más szférákban érvényesül – Nagyon tovagyrúzó, multiplikatív hatása van, sokszor időben elhúzódo – Erős a modernizációt ösztönző, segítő hatása – A gazdaság fejlettségével – a társadalmi-gazdasági fejlődés különböző szakaszaiban – az infrastruktúra különböző elemei eltérő kapcsolat-szorosságot mutatnak – Összességében ugyanakkor a gazdasági fejlettség és az infrastrukturális színvonal között szoros kapcsolat van – Az infrastruktúra jelentős munkaerőt is leköt
Területi, területfejlesztési típusú tényezők (gazdasági tartalommal)	– Tér-és településszerkezet hatással rendelkezik – Egy térségben sajátos összefüggő rendszert alkot – A különböző fejlesztési szakaszokban más-más elemeinek, ágazatainak a fejlesztése a legkívánatosabb – Különböző időkeresztmetszetekben eltérő ágazatok, elemek fejlődnek legdinamikusabban – Mindig vannak olyan infrastrukturális elemek, amelyek fejlettségi szintjüket tekintve a nivellálódás irányába haladnak – Eltérő időszakban más-más infrastrukturális elem, vagy szolgáltatás a legdifferentiálabb tényező – Egyes infrastrukturális komponensek (és tevékenységek) néhol „felértékelődnek”, máshol háttérbe kerülnek
Az infrastruktúra sajátos jellemzői, rendszer tulajdonságai	– Az elemei (ágazatai) általában egymást nem helyettesíthetik – Az infrastruktúra és az ipar egymáshoz viszonyított fejlettsége megelőző, párhuzamos és utólagos típusba sorolható. Ezek a típusok infrastrukturális ágazatonként és elemenként a komplex infrastruktúrától eltérhetnek és időszakonként változhatnak – Az elemek közötti összhang, bizonyos harmónia gyakran feltétele a hatékonyságnak

Forrás/Source: ABONYINÉ PALOTÁS J. 2006 és PÉTERFALVI J. – KEREKES I. – WIMMER J. 2007 alapján saját szerkesztés.

A teljesség igénye nélkül elsősorban az online kommunikáció (elektronikus levél, közösségi oldalak és chatprogramok, skype stb.) területe az, ahol a választ kell keresnünk, kiterjesztve az alkalmazások sokszínűségére (pl. fileküldés, közvetlen szövegeküldés chatprogramon át, a skype közvetlen fájlküldési lehetősége stb.). Az alkalmazási sokszínűség mellett a technikai eszközök széles tárháza is rendelkezésre áll a feladatok végrehajtásához (pl. okostelefon, tablet, notebook, laptop a hagyományos asztali számítógép mellett).

Külön szempont lehet annak vizsgálata, hogy a fenti alkalmazási sokaságból milyen mértékben vesznek részt az egyes elemek a magánjellegű, illetve az üzleti-gazdasági-hivatalos kapcsolattartásban? Itt arra gondolok, hogy az email útján teljes mértékben megszokottá vált üzleti kommunikáció – csatolt fájlok formájában küldött árajánlatokkal, szerződésekkel, vagy bármely más üzleti dokumentummal –, vajon milyen mértékben elfogadott vagy megszokott a többi online alkalmazás esetében?

A területfejlesztési típusú jellemzők sorából kiemelném, hogy egy-egy infrastruktúra-elem kiépülése hosszú időre meghatározza a térszerkezetet. Egy jó vagy éppen helytelen politikai/területfejlesztési döntés nyomán megvalósult közúti, vasúti vagy egyéb jelentős infrastrukturális beruházás erős hatást gyakorolhat a gazdaságra, a munkaerőre, a helyi lakosság életfeltételeire. Huzamosabb időre jelentős javulást hozhat vagy éppen fenntarthatja a már fennálló területi viszonyokat, „megmerevítheti a területi szerkezetet”. Különösen szembetűnő tehát ez a vonás a közlekedési infrastruktúrák esetében.

Az infrastruktúra tagolási rendszerei

Az infrastruktúra összetett rendszere bizonyos szempontok alapján jellegzetes részekre tagolható. Az infrastruktúra részekre osztása abból az igényből is táplálkozik, hogy az egy meglehetősen nagy és bonyolult rendszer. Elmondható továbbá, hogy az infrastruktúra nagy területeinek, egyes részeinek elnevezései jól meggyökeresedtek a mindennapi szóhasználatban, használatuk általános. Mindez elmondható a tudományos-szakmai élet fogalomtárára is.

A szakirodalom leggyakrabban a műszaki szempontok, a geometriai-térbeli-földrajzi megjelenés, vagy a közgazdasági tényezők (pl. a termelési folyamatokhoz való kötődés, vagy a szolgáltatás anyagi jellege) alapján különböztetik meg az infrastruktúra egyes részeit. A térbeli-földrajzi szempontrendszer része lehet a települési infrastruktúra kategóriája is. Ezek a szempontok összességében az infrastruktúra hagyományos tagolásaihoz vezetnek el. Ahogy a továbbiakban erre részletesen kitérek, a fogalom kialakulásával párhuzamosan a közgazdasági szempontrendszer volt az, amely a legkorábban rendelkezésre állt az infrastruktúra egészének tagolásához. Az infrastruktúra a társadalmi-gazdasági élet különböző területeihez, ágazataihoz kötődik, így az ágazati felosztás lehetőségét hordozza magában. Fentieket az infrastruktúra hagyományos tagolásainak nevezzük. A hagyományos tagolások jellemzője, hogy szinte minden esetben két karakteresen elváló részre bontják az infrastruktúra egészét.

Európa keleti és középső részén, az infrastruktúra felosztása – a fogalom meghonosodása és elterjedése után – jellemzően annak mentén történt, hogy termelő vagy nem termelő (fogyasztó) jellegű-e, illetve anyagi vagy nem anyagi természetű szolgáltatásokat nyújt-e az adott infrastruktúra-elem. Érzékelhetően az egykori szocialista országok szemlélete köszön vissza ebben a tagolási rendszerben. Végso soron mindkét esetben a termelő vagy nem termelő jellegen belül különítették el egyrészt az anyagi, másrészt a nem anyagi természetű szolgáltatásokat (KÁDAS K. 1972). Összességében megállapíthatjuk, hogy ebben az időszakban a kelet-európai térségben gazdasági jellegű szempontok alapján bontották részeire az infrastruktúrát. Különösen a szovjet-orosz iskola képviselőinél volt megfigyelhető ez a módszer, bár a termelő/fogyasztó jelleg megkülönböztetése az amerikai iskola esetében is jelen van.

Az infrastruktúráról rendelkezésre álló ismeretek növekedésével kialakultak a fentieknél jellegzetesebb tagolások, infrastruktúra felosztási rendszerek. Mindez a „nyugati infra-

struktúra iskolák” esetében már sokkal inkább megjelenik. Példaként említhető JOCHIMSEN harmas tagolása, az anyagi – intézményi – szellemi rendszerekre.

Tehát a közgazdasági szempontrendszer segítségével juthatunk el a hagyományos tagolás első állomása felé, amely egyúttal a legtöbb szempontot is adja:

1) A közgazdasági szempontrendszer

a) Termelő és nem termelő infrastruktúra

Erről a fogalompárról már az eddigiekben is bőven esett szó, és az infrastruktúra fogalmát interpretáló számos közgazdász jelenlétének is tulajdonítható ennek a tagolásnak a gyakori előtérbe kerülése. Az 1970-es évekből ismertté vált fogalom Magyarországon például a II. világháborút követő időszakban nagyon is a mindennapok részévé vált azzal, hogy a termelő infrastruktúra, és azon belül is váltakozva egy-egy ágazat fejlesztésére korlátozódott az infrastruktúra-politika. Termelő infrastruktúra alatt értjük azokat az infrastruktúrákat, amelyek közvetlenül szolgálják a termelési- újratermelési folyamatokat. A nem termelő infrastruktúrákat más néven fogyasztó jellegű infrastruktúráknak is nevezzük, és gyakran állítják be ezeket úgy, mint a lakosság igényeit kielégítő infrastruktúrákat. A valóságban a helyzet sokkal összetettebb, ugyanaz az infrastruktúra elem egyaránt lehet termelő vagy nem termelő szolgáltatást nyújtó, egyszerre tartozik mindkét kategóriába. Ennek a kettősségnek érdekes példája lehet a közlekedés területéről a járművek használatának indítéka. Amennyiben munkahelyre történő eljutáshoz, szállításhoz-fuvarozáshoz vesszük igénybe, termelő infrastruktúráként; míg hétvégi vagy szabadidős cselekedethez nem termelőként fog megjelenni.

b) Anyagi vagy nem anyagi szolgáltatást nyújtó infrastruktúra

Ez a megkülönböztetés meglehetősen jól elkülöníti egymástól az egyes infrastruktúrákat, sokkal inkább mint a termelő – nem termelő reláció.

A termelő folyamatokban való részvétel és a szolgáltatás természete alapján tekinti át az infrastruktúra elemeket az 2. táblázat. Az 1970-es években a termelő vagy nem termelő jellegen belül anyagi és nem anyagi természetű szolgáltatásokat különítettek el. Ez lehetőséget ad az egyes infrastruktúra elemek, ágazatok „mátrixszerű” összefoglalására (KÁDAS K. 1972.).

2. táblázat – Table 2

Példák a termelő és a szolgáltató infrastruktúra elemekre
Infrastructure elements (sectors) by the production processes
and the temper of service

	Termelő infrastruktúra	Fogyasztó jellegű infrastruktúra
Anyagi szolgáltatást nyújtó	energiaszolgáltatás, áruszállítás, távközlés, szennyvíztisztítás, ipari vízellátás, vízlecsapolás, tűzvédelem	ivóvízellátás, háztartási vízellátás, lakásgazdálkodás, távfűtés, zöldterület és parkok biztosítása, levegőtisztaság stb.
Nem anyagi szolgáltatást nyújtó	oktatás, művelődés, az egészségügyi szolgáltatás egyes részei	közigazgatás, honvédelem, közművelődési szolgáltatások, műsorszórás (televízió, rádió)

Forrás/Source: KÁDAS K. (1972) alapján saját szerkesztés

c) Az infrastruktúra, mint állomány és állóeszköz

Szintén a gazdasági tartalmú megközelítésekhez tartozik az a kettősség, amely az infrastruktúrát mint állományt, állóeszközt értelmezi. Ezzel lényegében létesítmények, eszközök pusztá fizikai értelmezése maga az infrastruktúra. Emellett egyre általánosabb az a szemlélet, amely az infrastruktúrához sorolja annak különböző tevékenységeket biztosító, szolgáltató jellegét. A fizikai tartalom túl az infrastruktúrán keresztül lehetséges az emberi életfeltételek, a különböző termelőfolyamatok, vagy a termeléshez, munkavégzéshez közvetlenül nem tartozó kulturális, szabadidős tevékenységek kielégítése, biztosítása. Érdemes megjegyezni, hogy lényegében minden tevékenységnek, szolgáltatásnak, szakmának kialakul a maga infrastruktúrája, amely gyakran egy sajátos eszköz-és szolgáltató-rendszert is jelent, és jellemi az adott tevékenységet, ágazatot. Ennek alapján beszélhetünk akár a vendéglátás infrastruktúrájáról, a távközlési infrastruktúráról, de akár a tudományos kutatás infrastruktúrájáról is. (Erre a korábbiakban már utaltam KŐSZEGFALVI Gy. esetében.)

d) A szolgáltatások

Ez a kategória már nagyon összeforrt az infrastruktúra fogalmával, ami mind a szakirodalomban, mind a gyakorlati elemző és tervező munkában, területi dokumentumokban is megmutatkozik. Maga a szolgáltató ágazat, mint nemzetgazdasági ág is gyakran az infrastruktúrával együttesen jelenik meg.

Napjainkban gyakran előfordul, hogy az idegenforgalmat is az infrastruktúra körébe sorolják. Ez mindenképpen már egyfajta „fellazítását”, bővített értelmezését jelenti az infrastruktúra tárgykörének, ugyanakkor a szolgáltatások oldaláról közelítő szemléletmód mindenképpen lehetőséget ad erre. Magának az idegenforgalomnak a kiszolgálását jelentő létesítmények (kiemelten vendéglátó egységek, különböző szálláshelyek stb.) szervesen az infrastruktúra részét képezik.

2) A műszaki szempontrendszer

Ebben az esetben a legáltalánosabb, legismertebb fogalom pároshoz juthatunk: a műszaki infrastruktúrához és a szociális (vagy humán) infrastruktúrához.

a) A műszaki infrastruktúra és a szociális (vagy humán) infrastruktúra

Előbbi az egyébként további tagolási szempontot adó hálózati infrastruktúrákat takar, technikára nagyon érzékeny és tőkeigényes infrastruktúra elemeket; utóbbi zömmel intézményekből álló, a térben pontszerűen megjelenő és így hálózatokat alkotó infrastruktúra elemeket foglal magába. (EHRICH É. 1998.) A műszaki (fizikai) rendszerek és szociális igényeket kielégítő infrastruktúrák megkülönböztetést említi FULMER tanulmányában (FULMER, J. 2009).

b) Kemény és puha infrastruktúra

Előbbi műszaki, hálózati elemeket; utóbbi pedig a humán infrastruktúra különböző elemeit foglalja magába. A kemény infrastruktúrák általában költségigényesebbek is. Az infrastruktúra ezen felosztását (hard versus soft infrastructure) a nemzetközi szakirodalom is hivatkozza. (<http://en.wikipedia.org/wiki/Infrastructure>)

A puha infrastruktúra-elemek jobban kötődnek a lakossághoz, a szociális szférához, s kevésbé a gazdasághoz, a termeléshez, a közlekedési és kommunikációs hálózatokhoz vagy a közművekhez. Tipikus példákat az oktatás, a kultúra, az egészségügy és a kereskedelem terén találunk.

3) A geometriai-földrajzi-területi (röviden: térbeli) szempontrendszer

a) Hálózati (műszaki) és pontszerűen megjelenő infrastruktúra

Geometriai szempontból a hálózati (műszaki) infrastruktúra (lineáris rendszerek) elemei mellett az intézmények, szolgáltatások pontszerűen megjelenő infrastruktúráit sorolhatjuk ide.

A hálózati infrastruktúra jellegzetes példái a közművek (ivóvíz-, csatorna-, gázhálózatok), a közlekedési infrastruktúra elemei (közutak, vasutak, de vízi és légi utak is), vagy a távközlés-hírközlés elemei. Utóbbiak szorosan köthetők a településekhez, az ember által közvetlenül lakott térhez; míg a hálózati infrastruktúra elemei a településeken kívüli terekben is megjelennek, és jellegzetességük, hogy pontszerűen elhelyezkedő létesítményeket, szolgáltató egységeket is magukba foglalnak. A térben pontszerű megjelenést a különféle intézmények (oktatási, közművelődési, egészségügyi, honvédelmi, igazgatási stb.), szolgáltatási egységek (vendéglátó, kereskedelmi, szállás, javító szolgáltatás stb.) mutatnak.

A hálózati infrastruktúra jellegzetes példái a közművek (ivóvíz-, csatorna-, gázhálózatok), a közlekedési infrastruktúra elemei (közutak, vasutak, de vízi és légi utak is), vagy a távközlés-hírközlés elemei. A közlekedési infrastruktúrájánál maradvány ezek pontszerű létesítményei például a különböző szolgáltató létesítmények és irodai háttér (szolgáltató vállalatok székhelyei, vasútállomások, határátkelőhelyek stb.), csomóponti létesítmények (jelzőlámpa, aluljáró stb.) vagy forgalomirányító eszközök (vasúti váltó).

A szakterminológia mellett a mindennapi nyelv is az infrastruktúra egészére értve használja a „*hálózatok*” kifejezést. Amíg a műszaki infrastruktúra esetében valóban kézzelfoghatók a hálózatok, addig az intézmények és szolgáltató létesítmények esetén a hálózatok inkább elméleti kategóriát képeznek, amelyek között éppen az említett műszaki-vonalas infrastruktúra elemei teremtik meg a valódi fizikai kapcsolatokat. Utóbbiak jelentőségét jól mutatja, hogy nélkülük az intézmények és szolgáltatási létesítmények lényegében működőképtelenek.

b) Települési (és nem települési) infrastruktúrák

Az infrastruktúra egyes elemei nagyon szervesen kötődnek a társadalom lakó- és munkavégző életteréhez, a településekhez. A települési infrastruktúra önálló, karakteres része az infrastruktúra rendszernek. Az infrastruktúra fontosságát, magával a településsel megélvő szerves egységét KÖSZEGFALVI GY. (1976) így fogalmazza meg: „Az infrastruktúra lényegében egyidős a települések megjelenésével az emberiség történetében. Település, város nem jöhet létre, nem létezhet, fejlődhet infrastruktúra nélkül: az infrastruktúra pedig különösképpen hatott a városok, a települések életére, sorsuk alakulására.”

Legjellegzetesebb eleme a települési infrastruktúrának a lakásállomány. Ez az infrastruktúra elem, amely a leginkább a településekhez kötődik, míg más infrastruktúrák esetében, mint látni fogjuk, sokkal lazább ez a kapcsolat. A humán infrastruktúra elemei is elsősorban a települési tereket foglalják el: gondolva itt az oktatás, művelődés (kultúra), az egészségügy, a szociális szféra, vagy a kereskedelem-vendéglátás infrastruktúrájának összetevőire. A településen kívüli infrastruktúrákat településközi infrastruktúrának is nevezzük.

c) A lakossági infrastruktúra

Ebben a logikai rendszerben nem teljesen egyértelmű a lakossági infrastruktúra kategóriájának hovatartozása, de úgy vélem, nem alaptalan a földrajzi-területi jellemzők közé sorolása. Egyfelől az erős kapcsolata a települési infrastruktúrákkal is indokolhatja. A lakossági infrastruktúra egy kiterjedt ellátórendszer, fő részelemei: lakás- és kommu-

nális ellátás, oktatás, művelődés, egészségügy, szociális ellátás, kereskedelem, vendéglátás, üdülés, sport, személyközlekedés, hírközlés (NEMES NAGY J. 1986). Mint ellátórendszer, továbbá emberi szükségleteket kielégítő volta okán joggal tartozhat a közgazdasági kategóriába is.

3. táblázat – Table 3

Az infrastruktúra hagyományos tagolásainak összefoglalása
Classification of the traditional infrastructure

Tagolás A tagolás szempontjai betűjele (fő- és alkategóriák)	Az infrastruktúra egyik halmazának megnevezése	Az infrastruktúra másik halmazának megnevezése
1) <i>Közgazdasági szempontrendszer</i>		
a) Termelési folyamatokhoz kapcsolódó viszony	Termelő infrastruktúrák	Nem termelő infrastru- ktúrák
b) A szolgáltatás „anyagi” jellege szerint	Anyagi szolgáltatást nyújtó infrastrukt.	Nem anyagi szolgáltatást nyújtó infrastruktúrák
c) Állomány jelleg és szolgáltató „volt” (jelleg)	Ez a megközelítés inkább szemléleti jellegű (kevésbé adható meg két elkülöníthető halmaz)	
d) A szolgáltatások kategóriája	Szolgáltatások egyes elemei és azok infrastruktúrához tartozása	
2) <i>Műszaki szempontrendszer</i>		
a) Műszaki és humán jellemzők alapján	Műszaki infrastru- ktúrák	Szociális (humán) infra- struktúrák
b) Az infrastruktúra „keménysége” alapján	Kemény infrastru- ktúrák	Puha infrastruktúrák
3) <i>Geometriai – földrajzi-területi (térbeli) szempontrendszer</i>		
a) Térbeli (geometriai) megjelenés alapján	Hálózati (lineáris) rendszerek	Pontszerűen megjelenő infrastruktúrák
b) Településekhez való kötődés alapján	Települési infra- struktúrák	Nem települési (akár: tele- pülésközi) infrastruktúrák
c) Lakossági jelleg alapján	Lakossági infra- struktúrák	Gazdaság (és a társadalom) működéséhez, termeléshez tartozó infrastruktúrák

Forrás/Source: saját szerkesztés.

Összefoglalás

Tanulmányomban az infrastruktúra fogalmának bemutatása során nagy hangsúlyt fektettem a fogalom kialakulására, valamint a különböző infrastruktúra-iskolák és nézetek ismertetésére. Utóbbiak közül kiemelhetők az amerikai-, a német-, a strukturális iskolák, valamint a szovjet-országi és szocialista nézetek.

Összefoglaltam az infrastruktúra legfontosabb jellemzőit, amelyek a fogalmi kereteken túl lényeges ismérveit adják az infrastruktúrának. Így körvonalazódtak az infrastruktúra elméleti, gazdasági-fejlesztési, területi-területfejlesztési, és egyéb tulajdonságokat magába foglaló jellemzői.

A nemzetközi és a hazai szakirodalmi források eredményeit összegezve az infrastruktúra részekre osztásának kérdéskörével foglalkoztam a továbbiakban, s kiemelten az úgynevezett hagyományos felosztási rendszereket mutattam be. Mindezen belül nemcsak az elsősorban ellentét-párokban alapuló részeket ismertettem, hanem azokat kisebb csoportokba is rendeztem közgazdasági, műszaki és geometriai-földrajzi-területi szempontrendszer alapján. A hagyományos felosztás elvezethet az infrastruktúra egyéb tagolási lehetőségeihez, mint például a gyakorlati életben is alkalmazott ágazati tagolás.

Megállapíthatjuk, hogy az infrastruktúra fogalmával és annak tagozódásával kapcsolatos kérdések még nem lezártak, és a társadalmi-gazdasági fejlődéssel változó környezet az infrastruktúra változását is magával hozza.

Ahogy az infrastruktúra repertoárja bővíthet és növekszik, úgy az egyes infrastruktúra-elemek is leépülhetnek vagy éppen el is tűnhetnek a fogalomkörből.

VARGA GÁBOR

ELTE Regionális Tudományi Tanszék, Budapest

vargaur@vipmail.hu

IRODALOM

- ABONYINÉ P. J. 2004: Az infrastruktúra fogalma és tartalma az egyetemi hallgatók értelmezésében. – Földrajzi Értesítő 53. 3–4. pp. 336–345.
- ABONYINÉ PALOTÁS J. 2006: Az infrastruktúra elemeinek változó szerepe a területi fejlődésben Magyarországon. – SZTE Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged
- ABONYINÉ PALOTÁS J. 2007: Infrastruktúra. – Dialóg-Campus, Budapest – Pécs. p. 187.
- CERNOK A. – EHRLICH É. – SZILÁGYI GY. 1975: Infrastruktúra – Korok és országok. – Kossuth Kiadó, Budapest.
- DEÁK J.-NÉ – NADABÁN P.-NÉ 1974: Az infrastrukturális fejlettség területi szintű mérésének lehetőségei. – Területi Statisztika 24. pp. 481–502.
- FLEISCHER T. 1994: Az infrastruktúra-hálózatok fejlesztésének egyes kérdéseiről. A Kandidátusi Értekezés Tézisei, Budapest.
- FLEISCHER T. 2009: Az infrastruktúra hálózatokról. – Szolnoki Főiskola, Nemzetközi Gazdálkodási Szak, Nemzetközi Logisztika Szakirány, Szolnok 2009. május 4. (előadás, pps)
- FREY, R. L. 1970: Infrastruktur. Grundlagen der Planung öffentlicher Investitionen. – Tübingen, Zürich.
- FULMER, J. 2009: What in the world is infrastructure? PEI Infrastructure Investor (July/August): 30–32.
- FÜZESI Z. 2007: A műszaki infrastrukturális beruházások szerepe Zala megye területi fejlődésében – Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kara, Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola Évkönyv. pp. 90–106.
- HIRSCHMAN, A. O. 1958: The Strategy of Economic Development– Yale University, Press New Haven V. fejezet
- JOCHIMSEN, R. 1966: Theorie der Infrastruktur. – Grundlagen der marktwirtschaftliche Entwicklung. Tübingen. 253 p.
- KÁDAS K. 1972: Az infrastruktúra fogalma és fejlesztésének hatékonysága. – In. ILLÉS I. – RIMASZOMBATI J. (szerk.): Infrastruktúra. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. pp. 11–12.
- KEREKES I. – PÉTERFALVI J. – WIMMER J. 2007: Infrastruktúra és közlekedés. Oktatási segédlet. Nyugat-Magyarországi Egyetem, Erdőmérnöki Kar, Sopron.
- KÓSZEGFALVI GY. 1976: Településfejlesztés és infrastruktúra. Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- KÓSZEGFALVI GY. – SIKOS T. T. 1993: Városok és falvak infrastruktúrája. MTA FKI, Budapest.
- KÓSZEGFALVI GY. 2009: Infrastruktúra, életkörülmények. – Területi Statisztika 49. 1. pp. 47–65.
- LANGE, O. R. 1959: The Political Economy of Socialism. – Science and Society 23. 1. pp. 1–15.
- NEMES NAGY J. 1986: A lakossági infrastruktúra területi fejlesztése. Országos Tervhivatal – Tervgazdasági Intézet, Budapest.
- PALOTÁS Z. et al 1971: Városerépítés 1. pp.
- RAY, G.F. 1971: Development and Planning of Infrastructure. – Long-range Planning 4. pp. 47–54.
- ROSENSTEIN-RODAN, P. 1970: Criteria for Evaluation of National Development Effort. Journal of Development Planning 1. 1.
- SÁNTA I.-NÉ 1974: Az infrastruktúra területi vizsgálata. Területi Statisztika 24. pp. –677.

- TÍMÁR A. 2001: A közúti infrastruktúra fejlesztésének, fenntartásának és üzemeltetésének finanszírozása. – Közlekedéstudományi Szemle 51. 11. pp. 401–414.
- TINBERGEN, J. 1968: Matematikai becslések az oktatás tervezésében. Tanulmányok. UNESCO–Tankönyvkiadó, Budapest.
- TINER T. 2008: Egy gazdasági kulcságazat, az infrastruktúra területi fejlesztésének fő sajátosságai. Területfejlesztés, településfejlesztés – Egyetemi Jegyzet. Selye János Egyetem Gazdaságtudományi Kar, Komarno. pp. 141–171.
- UTYENKOV, NY. A. 1972: Az infrastruktúra, mint a területfejlesztés tényezője. In: ILLÉS I. – RIMASZOMBATI J. (szerk.): Infrastruktúra. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. 312 p.
- ZBORIL, M. 1972: A területi infrastruktúra értékelésének szempontjai. – In: ILLÉS I. – RIMASZOMBATI J. (szerk.): Infrastruktúra. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. pp. 322–323.
- ZOLTÁN Z. 1976: Az infrastruktúra fejlesztésének elvei és hatásmechanizmusa. Közgazdasági Szemle 23. 12. pp. 1403–1417.

http://en.wikipedia.org/wiki/Infrastructure#.22Hard.22_versus_.22soft.22_infrastructure

KISEBB TANULMÁNYOK

A SELYEMÚT KUTATÓJA, A RÉGÉSZ-FELFEDEZŐ STEIN AURÉL (1862–1943) EMLÉKEZETE

KELECSÉNYI ÁGNES

THE ARCHAEOLOGICAL EXPLORER OF THE SILK ROAD
IN MEMORIAM SIR AUREL STEIN (1862–1943)

Abstract

The archaeologist-explorer, whose name became inseparable from the history of the Silk Road, passed away 70 years ago. Although he was not a trained geographer, his contribution to the cartography, historical geography and ancient topography of Central Asia secure him a place among the scholars of 20th century geography. He left Hungary to study and later to work overseas, but he never forgot about his native land and maintained contact with her eminent scholars. The article focuses on his ties to outstanding Hungarian geographers, especially to Lajos Lóczy, the Hungarian Geographical Society and the reception his work enjoys nowadays.

Keywords: archaeology, cartography, Central Asia, Silk Road, Hungarian Geographical Society

Bevezetés

Napjainkban – talán a globalizációnak is köszönhetően – egyre gyakrabban emlegetjük a jeles földrajztudós, FERDINAND VON RICHTHOFEN (1833–1905) által Selyemútnak elnevezett kereskedelmiútvonal-hálózatot, amely Kína és a mediterrán Nyugat közötti összeköttetést biztosította a Kr. e. 2. évszázadtól kezdődően, több mint egy évezreden keresztül. A kifejezés szimbólummá vált Európa és Ázsia kultúráinak találkozása és egymásra hatásának megjelölésére.

A mai kutatás egyre inkább azt bizonyítja, hogy jóllehet kereskedelmi útvonalról beszélünk, jelentősége nemzetközi viszonylatban ezen a területen korlátozott volt. A Selyemút történetét összefoglaló legújabb munka, a Yale Egyetem sinológus-történész professzora, VALERIE HANSEN 2012-ben megjelent könyve is azt bizonyítja – régészeti és korabeli írásos források elemzése alapján –, hogy ez nem egységes, folyamatosan és nagy tömegben használt kereskedelmi útvonal volt, hanem kis árucseré-központok, helyi piacok sorozata; ezek láncolatán át kötődött össze a Kelet és a Nyugat (HANSEN, V. 2012). Maga a névadó selyem is sokkal inkább szolgált egyszerű pénzhelyettesítő eszközként, mint luxuscélokat. Egy rúd selyem sokkal kevesebbet nyomott, mint ugyanannyi értékű pénzérme,

ezért a „nyugati tartományok”-ban szolgáló kínai katonaság zsoldját egyszerűbb volt ilyen formában szárazföldi úton szállítani, mint fémpénzben. A Selyemút jelentősége tehát nem csupán a nemzetközi kereskedelemben, hanem az eltérő civilizációk találkozásában és kölcsönhatásában keresendő. Igenis, sűrűn használt útvonal volt ez, még ha nem is földrésznyi távolságokat megtevő, árut szállító karavánok számára. A hazájukat, lakhelyüket kényszerűségből elhagyó, sokszor menekülő népcsoportok, kézművesek, művészek, hittérítők, követek használták az oázisvárosok által összekötött útvonalat, s hozták magukkal kultúrájukat, nyelvüket, írásukat, vallásukat – vagy éppen az általuk ismert technológiákat: így utazott a selyem- és a papír-nyugat, az üvegkészítés pedig Kína felé. Az ebben a szellemi olvasztótégelyben létrejött szinkretisztikus kultúra tárgyi emlékeinek és dokumentumainak feltárásáért szinte senki nem tett annyit, mint a Magyar Földrajzi Társaság egykori tiszteletbeli tagja, STEIN AURÉL (1. kép).

A tudományos pálya

Az 1862. november 26-án Pesten született STEIN AURÉL képzettségét tekintve bölcsész volt: indológiát és iranisztikát hallgatott a bécsi és a

1. kép STEIN AURÉL (Budapest, 1862 – Kabul, 1943)
(A kép a „Romvárosok Ázsia sivatagjaiban” 1913. évi kiadása alapján készült)

Photo 1 SIR AUREL STEIN (Budapest, 1862 – Kabul, 1943)
(The picture is from the 1913 edition of *Ruined cities in Asian deserts*)

lipcsei egyetemen. Doktorátusát Tübingenben szerezte, majd londoni és cambridge-i kutatómunka után, 1887-től Indiában, a Punjab University (Lahore) egyetemi hivatalának vezetőjeként működött, és szanszkrit nyelvet oktatott. Munkásságának ebben az első évtizedében még úgy tűnt, hogy fő szakterülete a filológia marad. Egyetemi feladatai mellett azonban dolgozott KALHANA 12. századi szanszkrit nyelvű történeti munkája, a *Rádzsataranginí* kritikai kiadásán és fordításán. A kasmíri királyok krónikájában szereplő helyek azonosítása érdekében arra használta fel nyári szünidei szabadságait, hogy kisebb expedíciókra induljon Kasmírban. Ezzel a munkával elindult a földrajztudomány azon területén, ahol önálló kutatóként a legnagyobb eredményeket érte el, s ez a történeti földrajz.

1900-tól érdeklődése a régészet felé fordult. Ennek oka az volt, hogy a 19. század utolsó évtizedeiben nagy számban kerültek elő ismert és ismeretlen írású szövegek az akkor Kelet- vagy Kínai-Turkesztánnak nevezett területről, ami nagy érdeklődést váltott ki az európai tudósok

körében. Mivel a dokumentumok nem módszeres ásatásokból, hanem leginkább kincsvadászok portyái eredményeként kerültek a kutatók látókörébe, lelőhelyük és eredetiségük megállapítása központi kérdéssé vált. STEIN AURÉL is e kérdések tisztázása céljából indult 1900-ban első expedíciójára, amelynek első állomása Khotan volt, majd egyre keletebbre hatolt Turkesztán területén. Végül Iránig jutott el 1900–1916 között vezetett három nagy régészeti expedíciója során. Ásatásaival a Selyemút homokba temetett emlékeit tárta fel, olyan forrásanyagot gyűjtött össze, amellyel sikerült megvilágítani e terület történetét, művészetét, vallásait, régi nyelveit, illetve rámutatni arra a jelentős szerepre, amelyet az emberiség történetében játszott. 1926-ban Nagy Sándor útvonalát tisztázta Északnyugat-Indiában, majd érdeklődése a Selyemút nyugati része felé fordult: Irán területén végzett kutatásokat, ezt követte Irak, Szíria és Transzjordánia területén a római limes kutatása (2. kép). A második világháború idején India területén, többek között Kasmírban kutatott, hogy fényképeken örökítse meg a *Rádzsataranginí* szövege alapján általa azonosított helyeket. Kutatási eredményeit revideált szöveggel, új jegyzetekkel, illusztrált kiadásban kívánta újra megjelentetni. Fennmaradt kézírata és fotói hét évtizeddel később, a közelmúltban láttak napvilágot új kiadásban (OBROCK, L. 2013). 1943-ban eljutott Afganisztánba, de a régi álom, hogy az ókori Baktria területén kutasson, már nem valósulhatott meg, mert megérkezése után néhány nappal, pontosan egy hónappal 81. születésnapja előtt, Kabulban elhunyt. Földi maradványai azóta is a város keresztény temetőjében nyugszanak.

Stein Aurél és a földrajz

Szélsőséges éghajlatú helyeken mindig nehéz bármilyen tevékenységet folytatni. Így volt ez a Takla-Makán-sivatagban fekvő romhelyek esetében is. Régészeti munkára csak a téli időszak volt alkalmas, ezért hosszú időre nyúló expedíciói során (1900–1901; 1906–1908; 1913–1916) a nyarat inkább a hegyekben töltötte, de nem pihenéssel, hanem térképezéssel. A Survey Department India által mellé beosztott szakképzett munkatársai segítségével a Pamír, a Kunlun, a Nansan és a Tiensan hegység felvételeit készítette el háromszögelési módszerrel, s ezeket bőségesen dokumentálta fotóteodolit-felvételekkel is, sok fehér foltot letörölve a térség térképéről.

STEIN AURÉL földrajz iránti érdeklődése már gyermekkorában kialakult. Drezdában, a Kreuz-schulében végzett tanulmányai során a történelem iránt érdeklődő diák lelkesen bújta a régi topográfiai munkákat, s tanárának, dr. Hausmann-nak köszönhetően – aki először adta kezébe ARRIANOSZ Nagy Sándor hadjáratairól szóló munkáját – egy életre eljegyezte magát a világhódító makedón keleti hadjáratainak kutatásával, pontos helyszíneinek meghatározásával. De bizonyára nagy hatással volt a gimnazista fiatalemberre, hogy családi ismeretség fűzte a kor egyik nagy magyar utazójához, a turkológus VÁMBÉRY ÁRMINHOZ, az MFT egyik alapító tagjához. Gyakori vendég volt a tudós házában, ahol közép-ázsiai utazásáról szóló történeteit tőle személyesen hallhatta. Indiai pályafutásának kezdetén sok segítséget kapott DUKA TIVADARTÓL, a brit-indiai hadsereg orvos-ezredesétől, Kőrösi Csoma Sándor első életrajzírójától, aki 1863-ben vált az MTA levelező tagjává, s székfoglalóját „A gangai delta földleirai és éghajlati viszonyai” címmel tartotta.

STEIN AURÉL a történelmet és a földrajzot mindig is egymást kiegészítő diszciplínáknak tartotta. Amikor 1904-ben megkapta a Royal Geographical Society *Back Grant*-jét a Kunlunban végzett térképészeti munkájáért, az újra csak megerősítette abban a meggyőződésében, hogy az expedíciói során végzett ilyen jellegű tevékenysége alapvető kiegészítése a régészeti, történeti kutatásnak. A Ludovika Akadémián elsajátított térképészeti ismereteit pedig remekül tudta kamatoztatni, amikor irányította és koordinálta a mellé beosztott szakképzett topográfusok munkáját. Az intézmény iránti háláját azzal fejezte ki, hogy díjat alapított, s hosszú időn keresztül – a Ludovika iratanyaga jelentős részének megsemmisülése miatt ma már pontosan nem megállapítható ideig – a *Stein-jutalom* évenként kiosztásra került a térképezésben kiemelkedő eredményeket felmutató hallgatók között.

Első, belső-ázsiai expedíciójáról megjelent népszerű munkájában írta: „*Megelőző régészeti kirándulások – Kasmírban, Pandzsábben és az afganisztáni határszélen – megismertettek a pontos topográfiai felvételek nagy jelentőségével. Szükségét láttam annak, hogy a régi romhelyek helyzetét pontosan megállapítsuk. A hajdani történet-földrajzi viszonyok megvilágítására is elmaradhatatlannak tekintettem a Kínai-Turkesztánban való topográfiai felvételeket. Azonkívül rajta voltam, hogy utazásom alatt minden alkalmat megragadjak a földrajzi*

2. kép STEIN A. pilótaruhában, légi felvételek készítéséhez, 1938 (Cat. Stein LHAS 22.2.14)

Photo 2 STEIN, A. in flying suit for aerial surveys, 1938

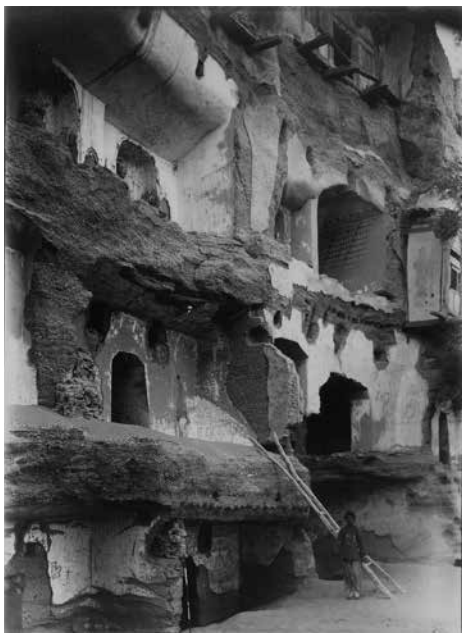
kutatás általánosabb feladatainak szolgálatára is, és ezek között arra, hogy a még nem térképezett, vagy hiányosan fölvetett területeket a biztosabb kartográfiai ismeretkörbe bevonjam” (STEIN A. 1908).

STEIN AURÉL tudományos munkásságát a Brit Birodalom keretein belül folytatta, ahol megkapta a lehetőséget, hogy tehetségét kibontakoztassa. Indiában élt, az oktatástügy területén, majd az Archaeological Survey of India főfelügyelőjeként az Északnyugati Határtartomány és Beludzsisztán területén dolgozott. Munkássága elismeréseként 1912-ben lovagi rangot kapott. De soha nem felejtette el hazáját, ahol tudását megalapozta, s hogy külföldi egyetemi tanulmányait is magyar állami ösztöndíjak segítségével folytathatta. 1938-ig rendszeresen hazalátogatott, szoros kapcsolatokat ápolott a hazai szellemi élet kiemelkedő képviselőivel, rendszeresen tartott előadást az MTA szervezésében, amely a világon elsőként ismerte el tudományos érdemeit, amikor 1895-ben tagjai közé választotta. Munkáit angol nyelven publikálta, de leszámítva kifejezetten tudományos publikációit, mindazon műve, amely a nagyközönség számára íródott, megjelent magyarul is a földrajzi író, HALÁSZ GYULA fordításában és átdolgozásában. Első magyar nyelvű könyve a Magyar Földrajzi Társaság szép kiállítású, igényes sorozatában látott napvilágot (STEIN A. 1908).

Szakmai kapcsolatai a magyar földrajztudomány képviselőivel

STEIN AURÉLT több magyar tudományos társaság is tagjává választotta, de igazi szakmai kapcsolatokat, amelyek mindkét fél számára eredményeket hoztak, kizárólag a földrajztudomány képviselőivel ápolt. Itt elég CHOLNOKY JENŐ, KÉZ ANDOR, TELEKI PÁL, VENDL ALADÁR, de mindenekelőtt a felejthetetlen barát, LÓCZY LAJOS nevét említeni. Kapcsolatukat jól mutatják azok a bensőséges hangú levelek, amelyek STEIN AURÉL levelezésében olvashatóak az Akadémiai Könyvtár gyűjteményében. STEIN folyamatosan tájékoztatta LÓCZY-t az expedícióiról, rendelkezett, hogy rendszeresen kapjon térképeiből, s megküldte megjelent írásait. Az utóbbiakról levelében LÓCZY ezt írta: „nagy gyönyörűség nekem mindegyik közleménye” (LÓCZY L. 1906). STEIN soha nem feledte, hogy élete legnagyobb felfedezését a dunhuangi barlangokban épp barátjának köszönheti.

STEIN látogatása előtt hét évvel, 1900-ban, a mai Kína Gansu tartományának nyugati felén található egykori virágzó oázisváros, Dunhuang melletti Ezer Buddha barlangtemplomokban

3. kép Az Ezer Buddha barlangtemplomok (Cat. Stein LHAS 37.3.20)

Photo 3 Caves of the Thousand Buddhas

a világ egyik legjelentősebb papírchívumát fedezte fel egy helyi szerzetes. A befalazott cella több tízezer, az 5–11. század között keletkezett kéziratot, valamint főleg a Tang-korból származó selyemfestményeket őrzött meg igen kiváló minőségben. A kéziratok legnagyobb része kínai, nagy számban vannak tibeti nyelvűek, s indiai, iráni és török nyelveken írt munkák is találhatók közöttük. A vallási szövegek túlnyomó része buddhista, de manicheus, nesztóriánus keresztény, taoista és konfuciánus szövegek, valamint világi dokumentumok is fellelhetők, amelyek a város mindennapjairól adnak képet. A szövegek felfedezése hatalmas lökést adott és ad még napjainkban is a középkori Kínával és Belső-Ázsiával kapcsolatos kutatásoknak.

A máig fennmaradt 492 barlangban található 45 ezer négyzetméternyi falfestményével és több mint 2000 stukkójával pedig az Ezer Buddha barlangtemplomot a világ legkülönlegesebb buddhista művészeti galériájaként tartják számon (3. kép).

LÓCZY szerepéről így vallott:

„Barátom Lóczy Lajos, a Magyar Kir. Földtani Intézet kiváló igazgatója és a Magyar Földrajzi Társaság elnöke, már 1902-ben felhívta figyelmemet a Tun-huangtól délre fekvő buddhista barlangokra, az „Ezer Buddha” barlangjaira (Cs'ien-fo-tung). Lóczy, a ki mint Széchenyi Béla gróf expedíciójának tagja, úttörője volt Kan-szu-ban a modern földrajzi kutatásnak, már 1879-ben megfordult itten és Khínáról szóló művében ismertette is a barlangokat. Magukkal ragadtak lelkes leírásai az ott látott pompás falfestményekről és a szukko szobrokról és közel rokonságuk a régi indiai művészettel, mely rokonságot Lóczy – bár nem volt régész – felismerni vélte. Ez volt egyik főok, a mi arra indított, hogy expedícióm útitervét ily messze keleti vidékekre kiterjesszem, be egészen Khínába” (STEIN A. 1913). De már útban Dunhuang felé hálásan gondolt LÓCZY-ra, aki a magánlevelet megjelentette a Földrajzi Közlemények hasábjain: „[...] Különböz helyes is, hogy épen innét írjak; mert nagyon tisztelt Barátomnak köszönöm amaz első figyelmeztetést, amely 1903-ban arra indított, hogy a legnyugatibb Kansu-ra is kiterjesszem mostani utazásom tervét. Marco Polo és kínai védszentem Hsüan-cang mellett. Barátom szerepel itt mint fő kalauzom és a hosszú napi mentek folyamán gyakran és mindig örömmel gondolok vissza becses útmutatására” (STEIN A. 1907).

STEIN AURÉL nagyszabású, egy expedíció teljes leírását, tárgyi és írásos leletanyagát bemu-

tató munkáiban mindig az egyes szakterületek legkiválóbb képviselőit kérte fel bizonyos témák kifejtésére. Nem véletlen, hogy az első expedícióról 1907-ben megjelent „*Ancient Khotan*” c. művében, a neki megküldött minták alapján LÓCZY LAJOS írt elemzést a leletek körüli lösz- és homokmintákról (LÓCZY, L. 1907). STEIN 1923-ban megjelent kötetét LÓCZY LAJOSnak, ahogy dedikációjában írta, „a magyar földrajzi és földtani tudomány úttörője nemes emlékének” ajánlotta (STEIN A. 1923). A Magyar Földrajzi Társaság, amikor 1922-ben érmet alapított volt elnök tiszteletére, az első magyar kitüntetettje STEIN AURÉL volt.

De nemcsak közvetlen, személyes tudományos kapcsolatok, térképeinek, publikációinak megküldése vagy laboratóriumi vizsgálat céljából hazaküldött közetminták, közlésre megküldött folyóiratcikkek révén állt kapcsolatban a hazai földrajztudomány képviselőivel. Többször tartott előadást a Magyar Földrajzi Társaság szervezésében. Az 1903. május 14-i előadáson – amely a Budapesti Hírlap tudósítója szerint nagy érdeklődés mellett, két teljes órán át tartott, és amelyet százhusz, vászonra vetített, szebbnél szebb kép illusztrált – igen előkelő társaság jelent meg az Uránia-színházban. „...ott volt Wlassics Gyula kultuszminiszter, Eötvös Loránd báró, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke, Berzeviczy Albert, Molnár Viktor, Szily Kálmán, Vámbéry Ármin, Lóczy Lajos egyetemi professzor, a ki mint ázsiai utazó is számot tesz. Az ülést Erdődy Béla elnök nyitotta meg pár szóval, felkérve Vámbéry Ármin tiszteleti elnököt, hogy néhány ismertető szóval vezesse be Stein Aurél előadását...”

A nagy közönség hosszan tapsolta és éljenezte Stein Aurélt előadása bevezetője során. Ezután Erdődy megköszönte az előadást, s átadta Steinnek a társaság oklevelét arról, hogy őt a Magyar Földrajzi Társaság tudományos érdemeiért tiszteleti tagjának választotta” (STEIN A. 1903).

1909-ben az MFT felolvasó ülésén számolt be 2. belső-ázsiai expedíciójáról hangsúlyozva, hogy „...boldoggá tett és biztatott az a tudat, hogy ott Ázsia legbelsőbb vidékén oly földre léptem, amelynek kikutatására Széchenyi gróf expedíciójával már három évtizeddel előbb igényt szerzett a magyar tudomány” (STEIN A. 1909).

Ennek az expedíciónak a tudományos feldolgozása – az öt folió méretű, köztük egy 96 szelvényből álló térképkötetet is tartalmazó *Serindia* – 1921-ben jelent meg (STEIN, A. 1921). A következő év januárjában az Akadémia összes

ülésén a cím jelentését és eredetét TELEKI PÁL magyarázta (TELEKI P. 1922).

CHOLNOKY JENŐ nemcsak itthoni cikkeket szerkesztette, de az MFT elnökeként ő köszöntötte 1932-ben a Royal Asiatic Society Gold Medaljának elnyerése, majd 70. születésnapja alkalmából. „*Keveseknek adatik meg, hogy e magas kort elérhessék s még kevesebb azok száma, akik a hetvenedik év fordulóján tudományos eredményekben oly gazdag életre tekinthetnek vissza, mint Méltóságod. Nemcsak a magyar geográfusok, de a magyar tudományos világ egyetemes csodálattal és büszkeséggel kíséri útjain Méltóságodat. S most, amikor a 70. év küszöbén is túl fiatalos lelkesedéssel és munkabírással új expedíciós útra indul, kérjük a Mindenhatót, hogy tartsa meg Méltóságodat még hosszú esztendőkön át ebben a testi és szellemi frissességben a Magyar Haza és a Tudomány dicsőségére*” (CHOLNOKY J. – RÉTHLY A. 1932).

STEIN AURÉL 1943 októberében csaknem hat évtizedes tudományos munkával a háta mögött, új felfedezésekre készülve hunyt el. Halálhíre a háborús viszonyok között szinte visszhang nélkül maradt volna a földrajztudomány képviselői és folyóiratai nélkül: életpályáját angol nyelven a New Hungarian Quarterly-ben HALÁSZ GYULA (HALÁSZ GY. 1944), tudományos munkásságát a Földrajzi Közleményekben CHOLNOKY JENŐ méltatta (CHOLNOKY J. 1943/44). A Földgömb hasábjain BAKTAY ERVIN a régész-felfedező kaszmíri táborában, a Mohand Margon tett 1928. évi látogatásának felidézésével emlékezett meg róla (BAKTAY E. 1944).

Tudományos életműve napjainkban

STEIN AURÉL születésének 150. évfordulója 2012-ben, halálának 70. évfordulója 2013-ban volt, amelyeket nem kísérték nagy nemzetközi konferenciák, kiállítások, megemlékezések. De talán nincs is szükség arra, hogy egy kiemelkedő tudósról való megemlékezést kizárólag dátumokhoz kössünk. Életműve – akár a nagyközönség, akár a tudósok számára, soha nem volt olyan könnyen elérhető, kutatható és megismerhető, mint épp napjainkban. Fő művei hosszú időn keresztül kizárólag könyvtárak felte őrözt kincsei voltak. E hatalmas, igényes munkák beszerzése legtöbbször meghaladta az átlagember lehetőségeit. Ma már bárki tanulmányozhatja az interneten is, elég a Toyo Bunko Archive digitális közzétételére utalni.

De szülőhazájában sincs ok szégyenkezésre. Az utóbbi években a Palatinus Kiadó jóvoltából, FELFÖLDI SZABOLCS szerkesztésében, modern kutatási eredményeket felhasználó jegyzetekkel, életmű-sorozat jelent meg, amely széles körben újra elérhetővé tette STEINnek korábban a Magyar Földrajzi Társaság, a Természettudományi Társulat, illetve az Akadémia kiadásában magyarul megjelent műveit. Hamarosan magyarul közzétett cikkei is összegyűjtve lesznek olvashatók.

Szobra – *Domonkos Béla* alkotása –, a Magyar Földrajzi Múzeum szoborparkjában található, s munkásságát ugyanitt 1983 óta a *Magyar utazók, földrajzi felfedezők* című állandó kiállítás mutatja be.

STEIN AURÉL 1934-ben kelt végrendeletében az Akadémiára hagyományozott – a háború és a nemzetközi politika okozta nehézségek miatt csak 1957-ben hazánkba érkezett – kéziratainak és fényképeinek katalógusa a British Museum és az MTA Könyvtára közös kiadásában 2002-ben jelent meg (APOR É. – WANG, H. 2002). A Könyvtár a hagyaték kutathatóvá válását kiállításal és emlékkonferencia megrendezésével ünnepelte meg. A nyitó előadást HARMATTA

JÁNOS professzor tartotta – aki behatóan foglalkozott STEIN munkásságával, s azon belül is az általa felfedezett nyelvi anyagok közül az ún. szogd levelekkel –, s megszólaltak a feldolgozásban részt vevő angol és magyar szakemberek is. A 2004-ben, a Magyar Tudomány Ünnepe rendezvénysorozat keretében tartott nemzetközi workshop résztvevői Japántól Oroszorszáig olyan múzeumok és könyvtárak kurátorai és kutatói voltak, amelyek a Selyemútról származó műtárgyakkal vagy kéziratokkal rendelkeznek. Ekkor kezdődött az együttműködés a *British Library*-ben működő *International Dunhuang Project*-tel, aminek célja, hogy a STEIN által gyűjtött, s egyéb, a Selyemútról származó keleti kéziratok, illetve a régész-felfedező kéziratainak, fotóinak a világhálón történő közzétételét koordinálja. Ennek eredményeként STEIN AURÉL-nak az Akadémiai Könyvtár által őrzött, régészeti és földrajzi munkássága dokumentációját jelentő több ezer fényképfelvétel digitalizált formában elérhetővé vált a brit nemzeti könyvtár honlapján (<http://idp.bl.uk>). A Magyar Digitális Képkönyvtár is meta-adatokkal ellátott képeket tett közzé (4. kép).

4. kép A Káskul-gleccser a Nissza-völgy felett. (Cat. Stein LHAS 37.4.2)
Photo 4 Kashkul Glacier above Nissa Valley

2007-ben, a dunhuangi barlangtemplomok felfedezésének 100. évfordulója alkalmából a Könyvtár nagy sikerű kiállítást rendezett, amely részben helyszíneül szolgált az ELTE-n rendezett nemzetközi konferenciának is. Ez a kiállítás azóta is megtekinthető az intézmény honlapján szereplő digitális gyűjtemények sorában (dunhuang.mtak.hu). Ugyanebben az évben megjelent a katalógus kiegészítő kötete is (APOR É. – WANG, H. 2007), amely a hagyatékon belül a leggazdagabb térképanyagot tartalmazza: 170 darabból álló, korabeli nyomtatott térképekből álló gyűjtemény, elsősorban India, Perzsia, Irak és Kína területéről, több mint száz régészeti térkép romhelyekről, ásatási területekről, valamint 50 kézzel rajzolt térkép, amelyeknek nagy része a harmadik belső-ázsiai expedíció alatt (1913–1916) készült. A következő évben, a kínai magyar évad keretében, a vendéglátók kérésére Hongkongban mutatkozott be a hagyatékok alapján összeállított kiállítás. Ez nagy kihívást jelentett, mert ismert, hogy Kínában STEIN megítélése, bár csökkenő mértékben, még mindig inkább negatív. Azok közé az idegenek közé sorolják, akik azért jöttek Kínába, hogy megfosszák az ország népét történelmi emlékeitől. A kiállítás iránti érdeklődés, a látogatók visszajelzései azt bizonyították, hogy sikerült árnyalni a róla alkotott negatív képet. Az előző kiállításhoz hasonlóan, ennek anyaga is megtekinthető a honlapon, azzal a különbséggel, hogy itt a szokásos magyar–angol–spanyol verzió mellett, kínai nyelven is olvasható a kísérőszöveg (stein.mtak.hu). A világnyelveken történő megjelenítés azért is nagyon fontos, mert a hon-

lapok célja az is, hogy STEIN személyén keresztül képet adjon a magyar Kelet-kutatásról és arról a szerepről, amelyet magyar utazók és tudósok játszottak Ázsia történelmének, nyelveinek, néprajzának, földrajzának megismertetésében.

Összefoglalás

STEIN AURÉL, a nemzetközi Selyemút-kutatás máig meghatározó alakja fontos szerepet játszik a magyar tudománytörténetben is. Jóllehet élete és munkássága szülőhazájától távoli vidékekhez kötötte, szoros kapcsolatokat ápolt a hazai szellemi élet képviselőivel, közülük kiemelt szerepet jutott a korszak kiemelkedő magyar földrajztudósainak. A filológus-régész STEIN expedíciójának feldolgozása során támaszkodhatott a magyarországi geológia és geográfia tudósaira, s ő maga is szívesen osztotta meg terepen szerzett tapasztalatait, eredményeit honfitársaival. Az MTA Könyvtárának adományozott kéziratait, fényképeit, térképeit a világ minden tájáról érkező kutatók vizsgálják. E megemlékezés egyik célja az is volt, hogy felhívja a figyelmet arra: a hagyatékok jelentőségének a magyar földrajztudomány szempontjából történő értékelése, szakmai vizsgálata még várat magára.

KELECSÉNYI ÁGNES
MTA Könyvtár és Információs Központ,
Keleti Gyűjtemény
kelecsenyi.agnes@konyvtar.mta.hu

IRODALOM

- APOR É. – WANG, H. 2002: Catalogue of the Collections of Sir Aurel Stein in the Library of the Hungarian Academy of Sciences. – British Museum – MTAK, Budapest. 350 p.
- APOR É. – WANG, H. 2007: Supplement to the Catalogue of the Collections of Sir Aurel Stein in the Library of the Hungarian Academy of Sciences. – MTAK, Budapest, 191 p.
- BAKTAY E. 1944: Stein Aurél kasmíri táborában. Megemlékezés. – A Földgömb 15. 1. pp. 11–15.
- CHOLNOKY J. – RÉTHLY A. 1932: Az MFT elnöke és főtítkára Stein Aurélhoz. – MFT Könyvtára. Stein 43.
- CHOLNOKY J. 1943/44: Stein Aurél. – Földrajzi Közlemények 71. pp. 223–228.
- HALÁSZ GY. 1944: Sir Aurel Stein. – Hungarian Quarterly, Spring, 10. No. 1. p. 107.
- HANSEN, V. 2012: The Silk Road: a new history. – Oxford University Press, New York. 304 p.
- LÓCZY L. 1906: Lóczy Lajos Stein Aurélnak. – Budapest, 1906. szept. 16. – Cat. Stein LHAS 6/fols. 187–188.
- LÓCZY, L. 1907: Notes on Sand and Loess Specimens brought by Dr. M. A. Stein from the Region of Khotan. – In: STEIN, A.: Ancient Khotan. – Clarendon, Oxford. Appendix D. pp. 588–590.
- MIRSKY, J. 1977: Sir Aurel Stein: Archaeological Explorer. – University of Chicago Press, Chicago and London. XIII, 585 p.
- OBROCK, L. (szerk.) 2013: Marc Aurel Stein: Illustrated Rājaranginī. Together with Eugen Hultzsch's critical notes and Stein's maps. – Universitätsverlag Halle-Wittenberg, Halle an der Saale. 282 p.
- STEIN A. 1903: Stein Aurél felolvasása. – Budapesti Hírlap 1903. május 16. p. 7.
- STEIN A. 1907: Levele Lóczy Lajoshoz. – Földrajzi Közlemények 35. p. 277.

- STEIN A. 1908: Homokba temetett városok. – Lampel R. kiadása, az MFT Könyvtára 10. Budapest. p. 10.
- STEIN A. 1909: Földrajzi és régészeti kutatások Belső-Ázsiában (1906–1908) – Földrajzi Közlemények, 37. p. 30.
- STEIN A. 1913: Romvárosok Ázsia sivatagjaiban. – Királyi Magyar Természettudományi Társulat, Budapest. IX. 667 p., 16 t.
- STEIN, A. 1921: Serindia: detailed report of explorations in Central Asia and westernmost China. – Clarendon, Oxford. 5.
- STEIN A. 1923: Indiából Kínába: harmadik utam Belső-Ázsiába, 1913–1916. – Athenaeum, Budapest. 133 p.
- TELEKI P. 1922: Gr. Teleki Pál l. t. felszólalása a M. T. A. 1922. január 30-i összes ülésén – Akadémiai Értesítő 33. pp. 39–42.
- WALKER, A. 1995: Aurel Stein: Pioneer of the Silk Road. – John Murray, London. 393 p.

SZEMLE

A TUDOMÁNYOS MINŐSÍTÉS ÉS TUDOMÁNYOS TELJESÍTMÉNYÉRTÉKELÉS NEMZETKÖZI TAPASZTALATAI TÁRSADALOMFÖLDRAJZI NÉZŐPONTBÓL

KISS ÉVA

BASED UPON INTERNATIONAL EXPERIENCES SCIENTIFIC
QUALIFICATION AND SCIENTIFIC PERFORMANCE
EVALUATION FROM SOCIAL GEOGRAPHICAL ASPECT

Abstract

Based upon an empirical research (a questionnaire survey) carried out among social geographers of different countries at the turn of 2013 and 2014, the main purpose of this article is to demonstrate the major characteristics and conditions of scientific qualification and the evaluation of scientific performance in different countries from social geographical aspect. The importance of publications and citations is also discussed in the judgement of academic performance. Not only are the differences revealed among European countries and USA in the scientific qualification and scientific performance but also the similarities. The most important consequences of the survey are the followings: the differences between developed Western countries and Eastern European countries in the requirements of scientific qualification have decreased meanwhile the role of qualitative viewpoints has increased in the different evaluation processes.

Keywords: scientific qualification, scientific performance, social geography, Europe, USA.

Bevezetés

Az utóbbi évtizedben idehaza is egyre több olyan publikáció jelenik meg, amely a tudományos teljesítmény mérésének elméleti-módszertani kérdéseivel foglalkozik (BENCZE GY. 2006; MARTON J. – PAP K. – HULESCH H. 2006; VINKLER P. 2008; KERTÉSZ J. 2009; BRAUN T. 2010; MARTON J. – PAP K. 2010; CSABA L. – SZENTES T. – ZALAI E. 2014). Összefüggésbe hozható ez részben azzal, hogy növekszik az igény a tudományos teljesítmények minél pontosabb megítélése iránt, részben pedig azzal, hogy erősödik a verseny a tudományterületek, a tudományos műhelyek és a tudomány művelői között. A különböző tudományterületek tudományos teljesítményében azonban az esetleges tudományterületi sajátosságoktól függően különbségek lehetnek, amelyek időben is változhatnak, sőt egy-egy tudományterület tudományos teljesítményének megítélése is módosulhat az idők során (BENCZE GY. – BERÉNYI D. – TOLNAI M. 1996).

A rendszerváltozás óta a tudományos teljesítmény értékelése, a tudományos minősítés

feltételei nagyon sokat változtak a földrajztudomány terén is. Amíg az 1980-as évek közepén még úgy tekintettek a geográfiára, mint amit „kétszeres bezártság” sújt, mert „nemzeti tudomány” lévén kutatási területe az adott ország területe és idezettsége is nemzeti nyelven fródik (SIMONFAI L.-NÉ 1986), addig 1989 után e téren is nyitás történt, mert a hazai földrajzi kutatók is egyre jobban beágyazódnak a globális természeti, társadalmi, gazdasági folyamatokba (SZABÓ SZ. – MEZŐSI G. 2013). Hozzájárul ehhez az is, hogy nő az idegen nyelven vagy külföldi folyóiratokban írt cikkek száma. Továbbá az is a változást jelzi, hogy erősödik a honi geográfiában azoknak a tényezőknél (pl. impakt faktor, Hirsch-index) a súlya, amelyek más tudományterületeken releváns szerepet játszanak a tudományos teljesítményben és a tudományos minősítésben, s világméreteken is hódítanak. Mindezek miatt mostanra a hazai földrajztudományban is megnőtt az érdeklődés a tudományos minősítés, illetve a tudományos teljesítmény elvi-módszertani kérdései iránt. S tulajdonképpen ennek eredője ez a cikk is, amelynek alapját

a Társadalomföldrajzi Fórumon 2014. február 20-án „A tudományos minősítés eltérő gyakorlati nemzetközi példák alapján” címmel megtartott előadás anyaga képezi.

Előzményként azt kell megemlíteni, hogy a téma ötlete 2013 nyarán fogalmazódott meg bennem, amikor a Társadalomföldrajzi Bizottság más tagjai is megfogalmazták azokat a javaslatokat, amelyeket a társadalomföldrajz, azaz tudományterületünk helyzete, jövője szempontjából alaposabb megvitatásra szántak. A tudományos minősítéssel, a tudományos teljesítményértékeléssel kapcsolatos felvetésemet a Társadalomföldrajzi Bizottság 2013 novemberében fogadta el. Így – tekintettel a Fórum időpontjára rendelkezésre álló rövid időre – az a megoldás bizonyult a legkézenfekvőbbnek, hogy nemzetközi kapcsolataimra alapozva közvetlenül tájékozódjak a külföldi, főleg európai és amerikai kollégák körében. Úgy gondoltam ugyanis, hogy a tőlük begyűjtött információk lehetnek a leginkább érdekesek és mérvadók a hazai társadalomföldrajz számára.

A tanulmány alapvetően egy empirikus kutatás (kérdőíves felmérés) tapasztalataira épül. A 11 kérdéses kérdőívet összesen 17 országba (Csehország, Egyesült Királyság, Észtország, Finnország, Franciaország, India, Kína, Lengyelország, Németország, Oroszország, Spanyolország, Svédország, Szlovákia, Törökország, Ukrajna, USA) küldtem el, amelyek közül csak négy országból (Finnország, Kína, Norvégia, Spanyolország) nem érkeztek válaszok vagy azok érdemben nem voltak használhatók. A kapott információk megbízhatóságát elsődlegesen az biztosította, hogy ahol lehetséges volt országonként két-két kollégának küldtem meg a kérdéssort, s a válaszokat összevetve vontam le következtetéseket. Természetesen, ahol szükségesnek bizonyult részletesebb magyarázat vagy valamelyik válasz nem volt világos, ott további email-váltások következtek. Így lehetővé vált, hogy egy viszonylag jó áttekintés készüljön a tudományos címek szempontrendszeréről, illetve tágabb megközelítésben a tudományos teljesítmény megítéléséről.

A bevezetés után a különböző tudományos fokozatok és tudományos címek feltételeit, megszerzésük gyakorlati menetét tekintjük át. A második fejezetben a publikációk és hivatkozások jelentőségét foglaljuk össze. A harmadik fejezetben néhány olyan tényezőt (kor, nem, tudományterület) vizsgálunk, amelyek azért érdemelnek figyelmet, mert számottevően befolyásolhatják

a tudományos teljesítményt és annak értékelését. Végül az összefoglalás előtt a negyedik részben a tudományos tevékenység ellenőrzésének néhány vonására térünk ki röviden. A fejezetekben nagy hangsúlyt helyezünk az országok közötti hasonlóságok és különbségek felfedezésére.

Tudományos fokozatok, tudományos címek

A PhD fokozatot hazánkban az 1990-es évek második felében vezették be az egyetemi doktori cím és a kandidátusi fokozat (CSc) „helyett”, így bizonyos fokok azok „ötvözetének” is tekinthető. A tudományos pályára készülő és a felsőoktatásban résztvevők számára a PhD az első és mondhatni elkerülhetetlen tudományos fokozat, amellyel a tudományos pálya elején a leggyakrabban találkozunk. Megszerzésének a feltételeiben és az eljárás menetében sok a hasonlóság a különböző országokban annak ellenére, hogy intézményenként, doktori iskolánként többnyire kisebb-nagyobb különbségek is felfedezhetők.

Ahhoz, hogy valaki bekerüljön valamelyik doktori iskola programjába, különböző felvételi feltételeknek kell megfelelnie. Ezek általában véve a következők: MA fokozat, felvételi elbírálás (pl. Csehországban ez angolul zajlik), korábbi jó tanulmányi eredmény, esetleg 2-3 ajánlás onnan, ahol dolgozott vagy tanult a jelentkező a pályázást megelőzően. Oroszországban és az USA-ban kérhetnek ilyen ajánlásokat, ami azzal is összefügg, hogy nagy az ország, illetve külföldiek is jelentkeznek doktori iskoláikba. Külföldi pályázóknak (pl. ha valaki az USA egyik doktori iskolájába kíván bejutni) angol nyelvvizsgát (TOEFL) is kell tenniük. A doktori programba sikeresen felvételizőknek általában az alábbi feladatokat kell teljesíteni:

– *Kötelező és választható kurzusokon való részvétel.* Az USA-ban az úgynevezett „magkurzusokat” a módszertannal, elmélettel és kutatással összefüggő kurzusok adják, amelyek nem választhatók, hanem kötelezőek mindenki számára;

– *Vizsgák szóban és írásban.* Hogy milyen tárgyakból és hányból kell vizsgázni, nagyon változó, legtöbbször 3-4 tárgy jöhet szóba; Lengyelországban például a földrajz, az idegen nyelv, az angol és a filozófia vagy a közgazdaságtan képezi a vizsgatárgyakat, míg Oroszországban a földrajz, a filozófia, az idegen nyelv és az informatika;

– *Kutatási terv készítése és elfogadtatása* (az USA-ban a tanszék hagyja jóvá);

– *A PhD értekezés megírása*. Nem angol anyanyelvű országokban, például Németországban megeskik, hogy angolul írják a disszertációt. Ennek terjedelme változó, Szlovákiában maximum 150 oldalas lehet, az Egyesült Királyságban maximum 100 ezer szó a megengedett. Az is előfordulhat – mint például Lengyelországban és Észtországban –, hogy nem tézist ír a doktorandusz, hanem cikkgyűjteményes formában mutatja be a főbb kutatási eredményeit. Ez utóbbi csak akkor lehetséges, ha jelentős publikációs teljesítménnyel, neves folyóiratokban írt cikkekkel rendelkezik.

– *Az oktatásba való bekapcsolódás*. Ez viszont ritkán szerepel a feladatok között, mivel a PhD hallgatók alapvető feladata a képzés teljes időtartama alatt a fő állásban végzendő tudományos kutatás. Kivétel pl. Csehország, ahol a doktoranduszokat az egyetemi oktatásba is igyekeznek bevonni.

– *Publikációs tevékenység*. Ezen a téren nagyon eltérőek az elvárások mind a publikációk mennyiségében, mind a minőségében. Lengyelországban legalább 1 db lektorált cikk, Csehországban 1db IF-es cikk és egyéb publikációk, Szlovákiában 2 db cikk WOS vagy Scopus-os folyóiratban, Ukrajnában 5db publikáció szükséges, amiből 1 lehet elektronikusan és 1 külföldi folyóiratban megjelent, míg Oroszországban összesen 7 db lektorált cikket várnak el a doktorandusztól.

A PhD képzés általános időtartama 3-4 év (pl. az Egyesült Királyságban, Franciaországban 3 év, Csehországban és az USA-ban 4 év), de meg is lehet hosszabbítani egy-két esztendővel. A PhD fokozatszerzési eljárás menete hasonló a hazaihoz: munkahelyi vitából, majd a nyilvános védésből áll, ahol két vagy három hivatalos bíráló értékeli a dolgozatot, a jelölt pedig igyekszik megvédeni a „tanait”. A védés időtartama 1,30-2,30 óra között változik. Az Egyesült Királyságban a PhD értekezés elfogadásának a legfontosabb szempontja, hogy az mennyiben járul hozzá eredeti eredményekkel a tudományos ismeretekhez. Az opponenseket az egyetem jelöli ki szinte mindenhol, akik néha külföldiek is lehetnek (pl. Észtországban, Indiában). Bár doktori fokozat adományozási joga az egyetemeknek van, de a tevékenységüket rendszerint magasabb szintről (pl. minisztériumok, speciális tudományos tanácsok) felügyelik. Franciaországban különösen nagy hangsúlyt helyeznek arra, hogy a

PhD-t megítélő bizottság tagjai különböző egyetemekhez, intézményekhez tartozzanak azért, hogy elkerüljék a helyi szintű összefonódásokat.

Oroszországban sokkal komolyabb és szigorúbb a doktori értekezés munkahelyi vitája, mint a hivatalos védés. Ott a PhD értekezést egy 21 tagú, az adott szakterületnek megfelelő bizottság véleményezi, mindamellett, hogy a maximum 40 ezer betűs tézist meg kell küldeni az összes szakterületi intézménynek legalább egy hónappal a nyilvános védés időpontja előtt. A tézisek postázási listája (postai bélyegzővel) a védés fontos dokumentuma. Így elvileg mindenki, az összes érintett intézmény részt vehet a véleményezésben. A téziszfüzetek széles körben való terjesztése részben azt a célt is szolgálja, hogy minél kisebb legyen a korrupció lehetősége, ami különösen a jogtudomány és a közgazdaságtan területén gyakori még ma is. Ilyenkor úgymond előre megszervezett, „lezsírozott” a védés. Az ország különböző intézményeiből érkező észrevételeket, kritikai megjegyzéseket szintén figyelembe veszi a 21 tagú bizottság. Sőt nemcsak egyének írhatják meg véleményüket, hanem egy intézménynek, szervezetnek is el kell küldenie a hivatalos álláspontját az adott dolgozatról, amit az intézmény vezetője (rektor, igazgató) ír alá. Ezek tükrében szavaz titkosan, majd nyíltan a 21 tagú bizottság és dönt a védés elfogadásáról vagy elutasításáról. Legalább kétharmados többség kell a pozitív döntéshez. A hozott döntést az összes dokumentummal együtt megküldik egy még magasabb szintű bizottságnak (mint nálunk a MAB vagy a Doktori Tanács) és a végző határozat, lényegében a korábbi döntések jóváhagyása, 4-6 hónapon belül történik meg.

A doktori fokozat megszerzésével összefüggésben azt is meg kell említeni, hogy Németországban a PhD-nak két típusa van. Az egyik, a tradicionális módon szerzett doktori cím, ami átlagosan négy évet igényel és még napjainkban is gyakrabban előfordul. Ez a típus sokkal több rugalmasságot kínál a doktorandusznak, mivel nincsen kötelező órára járás, kötelező tanterv és határidők, néhol még az egyetemre, illetve a doktori iskolába sem kell beiratkozni. Ez esetben először a doktorandusz jelölt keres magának egy témavezetőt valamelyik német egyetemen. Ha ez megvan, akkor következik a formális felvételi eljárás a választott intézménynél, egyetemenél, amihez szükség van a témavezető ajánlására és még az egyetemi végzettséget igazoló dokumentumok másolatára. A felvételt követően a doktorandusz az általa választott témavezető

irányításával készíti el a dolgozatot, ami előfeltetele a doktori eljárás megkezdésének.

A másik a strukturált PhD program, ami nemzetközi orientációjú, rendszerint angol nyelvű, nagymértékben kompatibilis az angol doktori programokkal, s általában 3 éves. Ilyenkor az egyetemet kell előzetesen megkeresni és jelezni a részvételi szándékot a képzésben, azután kitölteni a jelentkezési lapot és sikeresen felvételizni. Az egyetemekre doktoranduszként való beiratkozásnak számos előnye van (pl. a jogi státusza az illetőnek kedvezőbb, főleg ha külföldi), ezért célszerű azt megtenni. Mindkét doktori programban releváns követelmény, hogy a PhD értekezés magas színvonalú legyen és egyértelműen bizonyítsa a jelöltnek a mélyreható, független tudományos kutatásra való alkalmasságát, továbbá meg kell alapoznia a tudományos ismeretekben való előmenetelét. Az is említést érdemel még, hogy Németországban nem egyformán mindenkinek PhD címet adnak, hanem a doktorátust a tudományterület megjelölésével adományozzák, miáltal egyértelművé válik az is, hogy ki, milyen tudományterület doktora. Például a Dr. phil. cím a humán és a társadalomtudományok terén szerzett doktori fokozatra utal.

A habilitált doktori cím több vizsgált országban (Egyesült Királyság, Észtország, Csehország, Svédország, USA) nem létezik. Ahol pedig van (pl. Franciaországban, Németországban, Oroszországban) ott a docensi, illetve később a professzori cím megszerzésének a feltétele. Ez a tudományos cím a posztoszocialista országokban elterjedtebb és a követelmények is jól körülhatároltabbak. A cím elnyerésének a legáltalánosabb feltételei a tézis (vagy cikkgyűjtemény), az oktatási tapasztalat (aminek az időtartama változó, legalább 5-7 év), publikációs tevékenység és külföldi tapasztalat. Néhány konkrét példa a habilitációra vonatkozóan:

– Szlovákiában a habilitációs tézis mellett öt-éves felsőfokú oktatási gyakorlat, tankönyv, 12 referált cikk, 30 hivatkozás (amiből 5 Scopus-os), konferencia-részvétel és külföldi tanulmányút szükséges a sikerhez;

– Lengyelországban 2013. október 1-től új rendszert vezettek be, amelynek értelmében disszertációt vagy cikkgyűjteményt lehet beadni. Ezen kívül még jelentős tudományos teljesítmény, oktatási tevékenység és egyéb szakmai közéleti érdemek szükségesek az eljárás megindításához. A pályázó anyagát négy bíráló értékeli.

– Oroszországban úgy vélik, azért van szükség egy újabb magasabb szintű minősítésre, mert „túltermelés” van a PhD terén. Ott nem értekezést kell írni, hanem egy 50-80 oldalas összefoglalót a főbb kutatási eredményekről, ami bizonyítja, hogy a jelölt megérdemli ezt a címet. A korrupció elkerülése érdekében az jelenthetne megoldást a megkérdezettek szerint, ha egy nemzetközi zsűri döntene a megítéléséről, ami azonban gazdasági, pénzügyi okok miatt nem kivitelezhető. Mivel túl nehéz a cím megszerzése és a fizetésben sem ismerik el, viszonylag kevesen vállalkoznak arra, hogy megszerezzék.

– Franciaországban bár sokan pályáznak erre a címre, a pályázók 30-40%-át elutasítják többek között azért, mert nincs elegendő számú és színvonalú publikációjuk, hiányzik az oktatási gyakorlatuk.

– Németországban, csakúgy mint máshol, a habilitációs eljárás feladata elsősorban annak kiderítése, hogy az illető alkalmas-e, illetve képes-e tudományos tárgy oktatására. A címre pályázók jöhetnek „belülről” (pl. egyetemen dolgozó adjunktusok) és „kívülről” (pl. gyakorlati szakemberek, főiskola tanárok, jogászok). A habilitációra csak azok jelentkezhetnek, akik jó eredménnyel védtek meg a PhD értekezésüket. Az új szabályozás szerint néhány szövetségi államban 2006-tól már csak azok indulhatnak a habilitált doktori címért, akik kitűnő eredménnyel védtek meg a doktori értekezésüket. A sikeres habilitáció után akár élete végéig taníthat docensként a cím birtokosa, hisz hivatalosan megkapta a „venia legendi-t”, de idővel akár professzor is lehet belőle.

A DSc fokozat a legtöbb fejlett nyugati országban (pl. Franciaország, Svédország, USA) nem létezik. Németországban az újraegyesítés után szűnt meg, Angliában viszont, mint tiszteleti címet adományozzák egyes egyetemeken egy-két idős tudósra. A posztoszocialista országok egy részében (pl. Észtországban, Csehországban, Lengyelországban) is eltűnt már a DSc fokozat. Néhány helyen még megvan: Szlovákiában a professzori címhez hasonlóként kezelik azzal a különbséggel, hogy nélkülözi az oktatási tevékenységet a cím birtokosa, akinek a cím megszerzéséhez a professzori cím követelményeit kell teljesíteni. Ukrajnában 1937-től létezik ez a tudományos cím, amire csak legalább öt évvel a kandidátusi védés után lehet pályázni. Továbbá szükséges még minimum 20 publikáció, amiből minimum 4 külföldi kell, hogy legyen és 5 elektronikus is lehet. Az eljárás menete hason-

ló a kandidátusi, illetve a PhD fokozatéhoz Oroszországban és hazánkban is. Ám az előbb ismertetett követelményekhez viszonyítva idehaza sokkal magasabbak a DSc fokozatra pályázókkal szembeni elvárások, hiszen összesen legalább 40 publikáció, 2 könyv, 35 idegen nyelvű publikáció (ebből 6 SCI, SSCI, Scopus-ban megjelent) és 150 független hivatkozás kell a megszerzéséhez.

A PhD mellett a másik tudományos cím, ami mindenhol elterjedt, a professzori cím. Az elnyerésének a feltételeiben sok a hasonlóság a fejlett nyugati és a posztszocialista országok között. Abban teljes az egyetértés, hogy magas minőségi követelményeket kell teljesíteni, ami lényegében 3 fő területen (tudományos tevékenység, oktatás, részvétel a tudományos közéletben) értendő. A professzori cím feltételrendszere kevésbé körülhatárolt, pontosabban a legtöbb fejlett országban (pl. UK, USA) elsősorban nem a mérhető, számokban kifejezhető tényezőkre épül, hanem sokkal inkább az egyén egész tudományos tevékenységét értékelik. Azt vizsgálják, hogy mennyire jelentős a pályázó tudományos tevékenysége az adott országon belül és külföldön, illetve, hogy mekkora ismertségre és elismertségre tett szert, vagy milyen mértékben járult hozzá az adott tudományterület ismereteihez. A professzori kinevezésnél általában a következő tényezőket veszik figyelembe: docensi cím (vagy DSc, habilitáció), több éves oktatási tevékenység, jelentős hazai és nemzetközi tudományos tevékenység, hírnév szakmai körökben és a doktoranduszok száma. Az egyes országokban ettől némi eltérés tapasztalható:

- Az USA-ban a docensek 6-8 év docensi munka után pályázhatnak a professzori címre. Az elbírálásnál a legfontosabb szempontok: jelentős tudományos teljesítmény, az intézményben való aktív közéleti szerep, magas színvonalú oktatási tevékenység;

- Franciaországban a habilitált doktori címmel rendelkezők pályázhatnak a professzori címre, közülük is azok, akik megfelelnek a professzori cím általános követelményeinek. A végső döntést egy magas szintű testület (Egyetemek Nemzeti Tanácsa) hozza meg;

- Svédországban nehéz pontosan megmondani a követelményeket. Általában 6-10 évig kell PhD fokozattal dolgozni és ez idő alatt legalább négy PhD-val egyenértékű munkát kell elvégezni, s akkor van reális esély a kinevezésre. Ritkán kormányzati előléptetés is vezethet professzori kinevezéshez.

- Oroszországban a fő kritérium, hogy legyen adott számú, sikeresen védett PhD hallgatója a pályázónak.

- Ukrajnában a DSc fokozat mellett 8 év oktatási gyakorlat (ebből 5 év docensként) és a DSc után 10 tudományos publikáció szükséges. Az egyetem tudományos tanácsa dönt a jelölről, legalább a szavazatok 75%-át kell megkapnia a jelöltnek a cím megszerzéséhez kell. Ha a pályázó nem egyetemi alkalmazott (pl. kutatóintézeti dolgozó), akkor minimum tíz éves oktatási tevékenység, monográfia vagy tankönyv is kell, illetve legalább három végzett doktorandusz.

- Lengyelországban a kinevezéshez jelentős tudományos tevékenység szükséges, emellett három PhD hallgató, publikációk (lehetőleg monográfia) jó hírű folyóiratokban és aktív részvétel a tudományos közéletben.

- Szlovákiában a docensi címen kívül ötéves oktatási tevékenység, 1 monográfia, 3 tankönyv, 24 referált cikk, 100 hivatkozás (ebből 20 WOS, Scopus) kell a professzori címhez.

A legtöbbször a pályázók anyagát, tudományos teljesítményét különböző számú hazai vagy külföldi bíráló (pl. Lengyelországban 4 fő, Észtországban 3 fő), majd különböző bizottságok értékelik, s a végső döntést a rektor (pl. Csehország, UK, USA) vagy egy központi tanács, illetve testület (pl. Lengyelország, Franciaország) hozza meg.

Németországban 2006-tól már nem csak a habilitált doktorok pályázhatnak a professzori címre, hanem azok is, akik junior professzori címet kaptak korábban. A junior professzori címet azok a fiatal, magasan kvalifikált kutatók kaphatják meg maximum 6 évre, akik kiemelkedő tudományos munkát végeztek és a PhD-jük is kiváló volt. Ők rögtön a PhD védelme után elkezdhetnek oktatni és kutatni, három év után pedig felülvizsgálják a teljesítményüket. Azt is megvizsgálják, hogy az illető alkalmas-e a munkára, megvalósul-e az oktatás és a kutatás egysége. Ha kedvező az elbírálás eredménye, akkor a hatodik év után jelentkezhet a junior professzor a végleges professzori címre.

A publikációk és a hivatkozások

A különböző tudományos címek, tudományos fokozatok megszerzéséhez megfelelő szintű publikációs tevékenység szükséges minden országban, de a publikációk mennyiségében és minőségében számottevőek a különbségek, amit sok tényező befolyásol. A tapasztalatok arra

utalnak, hogy a fejlett nyugati országok jóval liberálisabbak és kevésbé pontosan definiálják az elvárt publikációk számát. Ez nagyban függhet az intézmény funkciójától, fő profiljától is. Például az USA-ban a nagy kutatásorientált egyetemeken, amelyek jól ismertek a világ egészében, magasabb az éves publikációs elvárás, ami két-három cikket jelent neves folyóiratokban. Azokon az egyetemeken, ahol a hangsúly az oktatáson van, és ahol a professzorok sokkal magasabb óraszámban oktatnak, mint a kutatásorientált egyetemeken, az éves publikációs elvárás teljesítéséhez elegendő egy cikk, még ha kevésbé rangos folyóiratban jelenik is meg. A publikációk számát azért sem tartják minden fejlett országban fontosnak, mert például a németek szerint a számokhoz való ragaszkodás a minőség rovására megy, a svédek szerint pedig a publikációk számának növelése teljesítménykényszerbe hajszol és a kreativitás ellen hat.

Az is nyilvánvalóvá vált a felmérés során, hogy a fejlett országokban a hangsúly a publikációk minőségén van. A legfontosabbnak a folyóiratcikket tartják, közülük is azok érnek a legtöbbet, amelyek neves, elsődlegesen angolszász folyóiratokban jelentek meg. Rendszerint az egy szerzős írások a legértékesebbek, a társszerzős írások közül pedig az első szerző az elismertebb. Kiváltképp azok a publikációk számítanak a legjelentősebbnek, amelyek impakt faktoros (IF-es) folyóiratban láttak napvilágot. Bár eredetileg az IF nem a szerzőt, hanem a folyóiratot minősíti (CSABA L. – SZENTES T. – ZALAI E. 2014), mivel a magas IF-es folyóiratok szerkesztősége erősen szelektál a kéziratok között, feltételezhető, hogy közvetve mégis csak jelzik a szerző teljesítményét. A nyugati országokban a publikációk minősége az előléptetésben és a fizetésemelésben játszik döntő szerepet. Az viszont egyetemenként, tanszékenként változhat, hogy ténylegesen hány darab és milyen minőségű publikáció szükséges az előmenetelhez. Azt is fontos megjegyezni, hogy a fejlett országokban a doktoranduszoktól nem várnak el IF-es publikációt, mint például egy-két posztoszocialista országban (Csehország, Szlovákia). Sőt, meghatározott publikációs teljesítmény sincs előírva számukra, mint Európa keleti felében, ahol bár különböző mértékben ugyan, de előre definiált az elvárt publikációk száma és minősége. Sokkal inkább az a jellemző a fejlett országokban, hogy a doktorandusz a témavezetővel közösen publikál 1-3 cikket a doktori képzés ideje alatt, vagy annak vége felé már önállóan is ír.

Az utóbbi években a posztoszocialista országokban a társadalomföldrajz terén is kezd a publikációk minősége egyre fontosabb tényezővé válni a tudományos teljesítmény értékelésében. Például idehaza mind többen kísérelnek meg neves angol nyelvű folyóiratokban publikálni, s már a tudományos fokozatok megszerzésének is elengedhetetlen feltételei a rangos külföldi folyóiratokban megjelent publikációk.

A tudományos teljesítmény megítélésének szintén gyakran alkalmazott mutatója a hivatkozások száma, legalább is idehaza és még néhány volt szocialista országban, ahol minden tudományos címmel összefüggésben pontosan rögzítve van, hogy hány darab hivatkozás szükséges és abból mennyinek kell lennie magas presztízsű, lektorált, esetleg impakt faktoros folyóiratban. Ezzel szemben a fejlett nyugati országokban nem tulajdonítanak jelentőséget a hivatkozásoknak, sem a mennyiségük, sem a minőségük nem releváns, így nem is gyűjtik azokat. Az USA-ban az a legfontosabb az egyéni teljesítmény megítélésénél, hogy létrehozott-e az egyén egy hazai és nemzetközi hírnevet, ismertséget magáról. A hivatkozások sem az előléptetésben, sem a fizetésemelésben nem fontosak. Az utóbbi években az internet révén a hivatkozások gyűjtése könnyebb, ezért kezd terjedni, főleg a nagynevű kutató egyetemeken, ahol a publikációk minősége mellett szükséges a hivatkozások számlálása is. Az Egyesült Királyságban szintén csak néhány rangos egyetem nézi a hivatkozásokat, ami függ a tudományterülettől is. A társadalomtudományokban ritkán, a közgazdaságtan terén gyakrabban használják a hivatkozások számát, az orvostudományokban viszont a teljesítmény-mérés központi eleme. A földrajzban a hivatkozások száma nem fő része az értékelésnek annak ellenére, hogy a természetföldrajzosok közül néhányan már szeretik emlegetni, hogy hányan hivatkoztak rájuk vagy, hogy mekkora a h-indexük. Ez utóbbit 2005-ben vezették be, mint a tudományos teljesítmény-mérés egyik mutatóját (VINKLER P. 2008).

Az, hogy sok helyen nem mérvadó a tudományos megmértetésben a hivatkozások száma és minősége, több tényezővel magyarázható. Ennek egyik oka az, hogy nem a szerzőtől függ a hivatkozások száma, ezáltal nem igazán az egyéni teljesítményt tükrözi vagy éppenséggel nem pozitív értelemben tükrözi azt, mert rossz publikációkra is hivatkozhatnak sokan (CSABA L. – SZENTES T. – ZALAI E. 2014). A másik ok, hogy a publikált, illetve kutatott téma nem tartozik a népszerű,

éppen „felkapott” témák közé, vagy az is lehetséges, hogy nagyon új és ezért kevesen kutatják (TÖRÖK I. 2007). Ezek ellenkezője esetén ugyanis minden bizonnyal több a hivatkozás. A szerző ismertsége, „kedveltsége” szakmai körökben szintén befolyásolhatja a hivatkozások számát. Az is előfordulhat, hogy szándékosan nem hivatkoznak valamilyen egyéb ok miatt egy szerzőre. Kihathat még a hivatkozásokra a főnöki, vezetői státusz, a magasabb tudományos fokozat birtoklása és a tanári pozíció, mert a beosztottak, a tanítványok sokszor „illendőségből” is hivatkoznak a főnökükre, tanáraikra. De az is oka lehet a hivatkozásnak, hogy a hivatkozók „tartanak” a magasabb tudományos fokozattal rendelkezőtől a jövőben esetleg esedékes tudományos minősítésük miatt. A független hivatkozások tehát, amelyeket mi is olyan előszeretettel gyűjtünk, gyakran nem is mindig függetlenek (CSABA L. – SZENTES T. – ZALAI E. 2014). Egyébként a realisabb teljesítmény megítélését segítheti a hivatkozások minőségének vizsgálata is, például az, hogy milyen típusú publikációkban hivatkoztak az adott személyre.

Az empirikus kutatás során az is egyértelművé vált, hogy a fejlett országokban a publikációk, különösen a folyóirat publikációk jóval többet érnek a tudományos teljesítmény megítélésekor, mint a hivatkozások. Ezzel szemben a posztszocialista országokban mindkettőnek nagy jelentőséget tulajdonítanak.

Néhány differenciáló tényező

A tudományos teljesítményt, a tudományos fokozatok megszerzését számottevően befolyásolja az életkor, hiszen bizonyos tudományos teljesítmény eléréséhez szükséges bizonyos életkor. A publikációk és a hivatkozások száma nagymértékben függ az életkortól is, s ez más kutatások eredményeivel is egybecseng (COOMES, T. O. et al. 2013). A PhD fokozat megszerzésére általában 35 éves kor alatt kerül sor, ebből a szempontból ma már nincs különbség a nyugati és a posztszocialista országok között. Ugyanakkor a professzori cím hamarabb, fiatalabb életkorban (35–45 éves korban) érhető el a fejlett országokban, mint Európa keleti felében, ahol 50 éves kor alatt rendszerint kevés a magasabb tudományos fokozattal rendelkező tudós.

A tudományos fokozatok megszerzésének követelményrendszerében nincsenek nemek szerinti különbségek egyik országban sem, azaz a

nőknek ugyanazon kritériumokat kell teljesíteni, mint a férfiaknak. A gyakorlat azonban azt mutatja, hogy minél magasabb tudományos fokozatról van szó, annál kisebb a nők aránya, holott a PhD hallgatók körében még szinte kiegyenlített a két nem aránya a vizsgált országokban. Az, hogy habilitált doktori címmel, DSc fokozattal vagy professzori címmel kevesebb nő rendelkezik, legfőképp a nők családon belüli markánsabb szerepvállalásának tulajdonítható. Éppen akkor, amikor korukból adódóan is eljuthatnának ezen címek megszerzéséhez, akkor erősödik fel a családon belüli felelősségvállalás is (pl. kamaszodó gyerekek, továbbtanulás). Vitathatatlan, hogy a legnehezebb helyzetben a családok, gyerekes nők vannak. Számukra a legnagyobb erőfeszítés a magasabb tudományos címek eléréséhez szükséges követelmények teljesítése. Így nem meglepőek az alábbi adatok: Németországban 2008-ban az újonnan kinevezett professzoroknak csak 23%-a volt nő, Ukrajnában a DSc fokozatot elnyerők 40%-át alkották a nők 2010-ben, míg hazánkban 2008-ban csak körülbelül az egyötödét. Még rosszabb a nők aránya Magyarországon, ha a DSc fokozattal rendelkezők teljes számát vesszük alapul, így ugyanis alig 14%-ukat tették ki a nők 2012-ben. A nők száma és aránya függhet a tudományterülettől is, hiszen vannak olyan diszciplínák (pl. katonai tudományok, építészet, mérnöktudományok, természettudományok), ahol a férfiak dominálnak, ezzel szemben a szociológia, a művészetek és a nyelvtudományok terén a nők aránya a magasabb.

A férfiak és a nők között nemcsak a különböző fokozatok megszerzésében tapasztalhatók jelentős különbségek, hanem a férfi és nő geográfusok tudományos teljesítményében is. Az USA és Kanada vezető egyetemei földrajz tanszékeinek 2008. és 2009. évi produktivitását vizsgálva jutottak erre a következtetésre a kutatók. A tudományos publikációk (pl. cikkek, könyvek, hivatkozások) száma jóval magasabb a férfi, mint a nő geográfusok körében (*1. táblázat*).

A férfiak és a nők teljesítményében a földrajzon belül is számottevő különbségek figyelhetők meg az észak-amerikai vizsgálatok alapján. A természetföldrajz terén dolgozók nagyobb produktivitását (több publikáció és hivatkozás) azzal magyarázták, hogy számukra szélesebbek a publikálási lehetőségek, mert olyan folyóiratokba is írhatnak, amelyek messze túlmutatnak a földrajzon. Ezen kívül a természetföldrajzosok nagyobb team-ekben kutatnak és publikálnak, mint a társadalomföldrajzosok, ami szín-

1. táblázat – Table 1

A PhD fokozat megszerzéséhez szükséges idő tudományterületek szerint, 2001
Necessary time for gaining PhD degree by disciplines, 2001

Megnevezés	Biológia	Mérnök-tudományok	Nyelvészet	Matematika	Társadalom-tudományok	Közgaz-daságtan
25 hónapnál kevesebb (%)	2	–	4	7	3	3
25-48 hónap (%)	38	10	26	42	15	25
49-72 hónap (%)	44	37	33	36	29	43
72 hónapnál több (%)	16	53	37	15	53	29
Átlag (év)	4,5	6,9	6,0	4,3	7,3	5,5

Forrás/Source: Kasseler Promoviertenstudie, 2001

tén hozzájárul a magasabb cikk- és hivatkozási számhoz (ROHLI, R.V. – LIU, K. 2008; COOMES, T. O. et al. 2013).

A felmérésből szintén az derült ki, hogy a földrajz sajátos belső megosztottságából fakadóan vannak különbségek a természet- és társadalomföldrajz között. A megkérdezettek – részben az előbb említett okok miatt is – úgy vélték, hogy a természetföldrajzosok számára könnyebb a fokozatszerzés, mint a társadalomföldrajzosok számára. Az előbbieket inkább a természet-tudományok terén dolgozókhoz „hasonulnak” tudományos teljesítményük jellemzőit illetően, az utóbbiak ellenben a társadalomtudományok terén tevékenykedőkéhez. Ebből is következik, hogy a természetföldrajzosok elsősorban cikkeket, míg a társadalomföldrajzosok inkább könyveket írnak.

Más tudományterületekhez viszonyítva a különbséget elsősorban abban látják a kutatók, hogy

a fokozatszerzési idő rövidebb a természettudományok területén, mint a társadalomföldrajz, illetve a földrajz esetében. Jó példa erre a PhD fokozat szerzéséhez szükséges időtartamban a tudományterületek között kimutatott különbség. A matematika, a biológia terén jóval rövidebb idő szükséges a doktori fokozat elnyeréséhez, mint a társadalomtudományok esetében. Ennek okát a franciák azzal magyarázzák, hogy a természettudományok terén a laboratóriumi munka több publikációs lehetőséget eredményez, mint a magányos könyvtári kutatómunka és az időigényes terepmunka (2. táblázat).

A különböző tudományterületek követelményrendszerében, amit az egyes tudományos fokozatok eléréséhez szükségesnek tartanak, a többség csak kisebb különbségeket vél. Például Csehországban a művészek számára kevésbé nehezek a követelmények. Ukrajnában a természettudományok terén körülbelül 30%-kal

2. táblázat –Table 2

A férfi és nő geográfusok tudományos produktivitása az USA és Kanada néhány földrajzi tanszékén, 2008–2009
Scholarly productivity of male and female geographers in some geography departments, United States and Canada, 2008–2009

Megnevezés	Cikkek száma	Hivatkozások száma	Könyvek száma	Hivatkozások száma	Átlag alkalmazási idő (év)	h-index
Férfi	33,0	517	1,7	149,4	19,9	8,9
Nő	18,8	261	0,7	24,6	12,7	6,4
<i>Természetföldrajz</i>						
Férfi	43,5	773	0,6	69,0	18,1	12,1
Nő	27,7	503	0,5	8,2	13,0	9,1
<i>Társadalomföldrajz</i>						
Férfi	23,4	285	2,7	222,4	21,5	5,9
Nő	15,0	158	0,8	31,6	12,6	5,3

Forrás/Source: COOMES, T. O. et al. 2013

rövidebbek az értekezések, mint a társadalomtudományokban. Ráadásul az utóbbiakban jóval gyakoribb a védések száma is, ami tulajdonképpen bizonyos tudományterületek (pl. jogtudomány, közgazdaságtan, pedagógia) népszerűségéből is fakad. Az pedig sokszor a korrupcióra vezethető vissza. Oroszországban szintén emiatt vannak tetemes különbségek a tudományterületek között.

Tudományos tevékenység, tudományos teljesítmény ellenőrzése

A tudományos teljesítmény, illetve a tudományos tevékenység ellenőrzésére mindenhol sor kerül valamilyen formában. A fő különbség az időközökben, a gyakoriságban van, ami intézményenként, országonként eltérő. A tudományos tevékenység évenkénti ellenőrzése ritkább (pl. Egyesült Királyság, Lengyelország, Törökország) és inkább tájékoztató jellegű és esetleg a fizetésemelés meghatározást segíti (pl. az USA-ban), de egyéb súlyos következményekkel, szankciókkal nem jár.

A tudományos teljesítmény „ellenőrzésére”, az ún. értékelő áttekintésre rendszerint hosszabb időközönként (3-5 év) kerül sor. Ezt időnként az előléptetések is szükségessé teszik. A megkérdezettek szerint a professzori címmel nem rendelkezők esetében gyakoribbak az ellenőrzések, bizonyos fokok az előmenetel is megköveteli azt. A professzori cím nem vonható vissza, egész életre szól mindegyik országban, így a professzorok ellenőrzése nem jellemző. Mégis a teljesítményük megítélésének nagyon fontos következményei lehetnek. A fizetésemelés meghatározásában például döntő tényező: a professzor jó tudományos teljesítménye elengedhetetlen a magasabb fizetési kategóriába jutáshoz. Másrészt nagymértékben determinálja a professzor tudományos teljesítménye az adott tanszék finanszírozását, részesedését az egyetemi büdzséből és/vagy a központi költségvetésből. A legnagyobb liberalizmus a svédéknél figyelhető meg a vizsgált országok közül, ahol sem éves beszámoltatás, sem hosszabb időszak

utáni kontroll nincs, de itt is anyagi vonzata van annak, ha a professzor nem elég produktív.

Összefoglalás

A kérdőíves felmérés alapján bebizonyosodott, hogy a tudományos minősítés feltételeiben, a különböző tudományos fokozatok követelményeiben a kisebb különbségek ellenére sok a hasonlóság a vizsgált országokban. Nyilvánvalóvá vált, hogy a különböző tudományos címek közül a PhD fokozat és a professzori cím az, amely mindegyik országban megtalálható. A poszt-szocialista országokban általában több tudományos cím, tudományos fokozat létezik, mint a fejlett nyugati országokban. Utóbbiakban a kvantitatív mutatók helyett jóval nagyobb figyelmet kapnak a kvalitatív szempontok. Különösen az egyén egész addigi tudományos teljesítménye, nemzetközi és hazai ismertsége az adott tudományterületen belül az, ami a leginkább dönt a tudományos minősítésben és a tudományos teljesítmény megítélésében. A kérdőívekre alapozott helyzetelemzés arra enged következtetni, hogy az elmúlt évtizedekben a fejlett nyugati és a poszt-szocialista (úgy mond „keleti”) országok közötti különbségek a tudományos minősítésben, tudományos teljesítményértékelésben mérséklődtek, konvergencia figyelhető meg a két országcsoport között. Ugyanakkor továbbra is tapasztalhatók különbségek a tudományos minősítésben és a tudományos teljesítmény értékelésében kor és nemek szerint, sőt a földrajzon esetében a társadalomföldrajz és a természetföldrajz között, valamint más tudományterületekhez viszonyítva is. Végezetül azt is meg kell jegyezni, hogy a tudományos teljesítménymérés témaköre rendkívül aktuális, mondhatni „örökzöld” téma, így valószínűleg sok vitára ad majd okot a jövőben idehaza és külföldön egyaránt.

KISS ÉVA
MTA CSFK Földrajztudományi Intézet,
Budapest
kiss.eva@csfk.mta.hu

IRODALOM

- BENCZE GY. 2006: H-index: egy új javaslat az egyéni tudományos teljesítmény értékelésére. – Magyar Tudomány 166. 1. pp. 88–92.
BENCZE GY. – BERÉNYI D. – TONAI M. 1996: Az egyéni tudományos teljesítmény értékelésének általános szempontjai. – Magyar Tudomány 156. 7. pp. 862–870.

- BRAUN T. 2010: Új mutatószámok tudományos folyóiratok értékelésére: valóban indokolt-e az impaktfaktor egyeduralma? – Magyar Tudomány 171.2. pp. 215–220.
- COOMES, T. O.–MOORE, T.–PATERSON, J.–BREAU, S.–ROSS, N. A.–ROULER, N. 2013: Academic Performance Indicators for Departments of Geography in the United States and Canada. – Professional Geographers 65. 3. pp. 433–450.
- CSABA L.–SZENTES T.–ZALAI E. 2014: Tudományos-e a tudománymérés? – Magyar Tudomány 175. 4. pp. 442–466.
- MARTON J.–PAP K. 2010: Mit tud az impaktfaktor? – Magyar Tudomány 171.7. pp. 811–815.
- MARTON J.–PAP K.–HULESCH H. 2006: Impakt faktor és kutatási teljesítmény – Az értékelés gyakorlata. – Magyar Tudomány 166. 1. pp. 92–99.
- KERTÉSZ J. 2009: A Hirsch-index második deriváltja, avagy új távlatok a tudományos minősítés előtt. – Magyar Tudomány 170.5. pp. 602–603.
- ROHLI, R. V.–LIU, K. 2008: Citation of reserach in journals of interest to applied geographers. – Applied Geography, 28. pp. 151–167.
- SIMONFAI L.-né 1986: A földrajztudomány a tudománymetria tükrében. – Földrajzi Közlemények 34. 4. pp. 353–355.
- SZABÓ SZ.–MEZŐSI G. 2013: Élet az impakt faktor két oldalán. – In. KOZMA G. (szerk.): Emberközpontú társadalomföldrajz. Didakt Kiadó, Debrecen. pp. 179–188.
- TÖRÖK I. 2007: Van-e haszna az idézetgyűjtésnek? – Természet Világa 138. 4. pp. 172–174.
- VINKLER P. 2008: Tudománymetria kutatások Magyarországon. – Magyar Tudomány 169. 11. pp. 1372–1381.

KRÓNIKA

KOROMPAI ATTILA 70 éves

A mai idősebb geográfus nemzedék nem dicselkedhet jól hangzó szakképzettséggel: egyszerű földrajztanári papírjaink (KOROMPAI ATTILA az ELTE-n 1968-ban szerzett biológia-földrajz szakos tanári diplomát) az induláskor sok jót, nagyívű tudományos karriert nem igazán ígértek. Magukban hordozták azonban a sokszínű és tagolt világ egészére kitekintő, nyitott tudományos gondolkodás és munka esélyét is. Ezt az esélyt Korompai Attila szakmai életpályáján valóra váltotta. Nehéz persze eldönteni, hogy vajon az induláskor kapott muníció vagy a későbbiekben megszerzett tudás szerepe a fontosabb? KOROMPAI ATTILÁNÁL – íásaiban, tudományos rendezvények során elhangzott okosan meditáló, mindenkor figyelmet keltő hozzászólásaiban, egyetemi oktatói munkájában – mindkettő ott van. Ott van a földrajzos szemlélet a területfejlesztéshez kötődő gyakorlati karakterű íásaiban, a településhálózatkutatásban, a természeti erőforrások sohasem feladott kutatási témájában (ebben BORA GYULÁVAL publikált átfogó munkát). De legalább ekkora súlyú nála a KOVÁCS GÉZA és NOVÁKY ERZSÉBET nevével fémjelzett közgazdasági jövőkutató iskolában kapott módszertani felkészültség, a távlatos szemlélet, a gazdaságelméleti megalapozottság is, amit aztán az egyetem gazdaságföldrajzi tanszékének vezetőjeként teljesíthetett ki 1997 és 2009 között. A két tudományos terület hazai összekapcsolásában nagy hatású szemléletformáló erővel jelentek meg KOROMPAI

ATTILA térelméleti írásai és gondolatai, amit 1994-ben megvédett kandidátusi értekezésében („Regionális stratégiák jövőkutatói megalapozása”) összegzett, s amiből talán a legtöbbet az akkoriban formálódó hazai regionális tudomány merített. Munkáiban jelen vannak a területi kutatások legértékesebb tartalmi-tematikai és szemléleti tradíciói éppúgy, mint a megújuló tudományos fogalomrendszer modern elemei, a legaktuálisabb kérdések, a modernizáció iránti fogékonyság és érdeklődés. Nem hagyható ki az életpálya értékeléséből a rengeteg időt kívánó és leterheltséget is magával hozó kiemelkedő hazai és nemzetközi szakmai közéleti aktivitás (közte az MFT és MRTT tagság), a magyar területi kutatás nemzetközi képviselője (pl. a Regional Studies Association-ben), ami sokakat segített a rendszerváltozás után a megújító külföldi kapcsolatok gyors kiépítéséhez, megmérettetésekhez hazai és nemzetközi szakmai konferenciák közegeiben.

Biztos vagyok abban, hogy fiókjából még nyilvánosságra kerülnek írások térről és időről, gazdaságról és társadalomról, regionalitásról, tervezésselméleti kérdésekről, s új témákat tár elénk a földrajz, a regionális tudomány, a jövőkutató sokszínű metszeteiből. Kedves Kollégánk, sok erőt, jó egészséget kívánunk a további munkához!

NEMES NAGY JÓZSEF

KUKNYÓ JÁNOS (1935–2014)

KUKNYÓ JÁNOS a Nyíregyházi Főiskolai Földrajz Tanszékének egykori adjunktusa, majd c. főiskolai tanára 2014. április 13-án, hosszas betegség után elhunyt. Kuknyó János neve a geográfus körökben – az idősebb korosztályt leszámítva – ma alig ismert. Földrajzi oktató és kutatói munkássága az 1960/70-es években sikeresen indult, de a régió település- és területfejlesztéssel kapcsolatos tanszéki kutatómunkája

alapján tudását a hatalom más területen igényelte. 1973-ban oktatás- és művelődéspolitikai irányító-szervező munkára kérték fel, így földrajzi munkássága a későbbiek során – egy-egy feladatmegoldására, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyéhez kapcsolódóan – időszakos jellegűvé vált.

KUKNYÓ JÁNOS Tiszabercelen született 1935. szeptember 15-én. Elemi iskolai tanulmányai után tanítói (1955), majd általános iskolai tanári

(1958) és középiskolai földrajz-biológia szakos tanári diplomát szerzett (1963). A többlépcsős képzés és ezzel összefüggő pedagógiai gyakorlat- és tapasztalat-szerzés, a későbbiek során nagy hasznára vált főiskolai oktatómunkájában (1970–1973), azt követően a megyei művelődési osztály, majd a megyei pedagógiai intézet vezetői szerepkörében is (1974–1995). Gazdag életművéből e helyen a földrajzi oktató, értéktartó és -közvetítő munkásságát foglalom össze. A Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei iskolafejlesztő, a folyamatos tartalmi és módszertani korszerűsítésre törekvő tevékenységét – melyet a régió pedagógustársadalma ma is pozitívan értékel – nem részletezem, hosszabb elemzést érdemelne.

Pályakezddő évei (Újfehértó és Gáva) után, 1960-tól 1966-ig a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat megyei szervezetében természet-tudományi szaktitkár, majd 1966-tól 1970-ig közoktatási felelősként a városi pártapparátusban dolgozott. Innen került a Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszékére, ahol 1973-ig tanított és folytatta korábban megkezdett agrár-földrajzi kutatómunkáját. Kinevezését megelőzően, 1968-tól külső munkatársként már dolgozott a tanszéken, a levelező hallgatók konzultációit és gyakorlati foglalkozásait vezette. Tanári munkáját magas színvonalon végezte, kiváltva a hallgatók és kollégák őszinte elismerését. A csillagászati földrajz oktatásához gyakorlati jegyzetet írt (1972) és társszerzőként részt vett az UDVARHELYI KÁROLY szerkesztésében megjelent Általános természetföldrajzi gyakorlatok c. főiskolai jegyzet elkészítésében (1973).

KUKNYÓ JÁNOS a Nyírség és a Felső-Tisza-vidék gazdaságföldrajzával szaktitkár korában kezdett foglalkozni, s e tárgykörből 1964-től kezdődően jelentek meg tudományos és ismeretterjesztő közleményei. Később – a tanszék kutatási programjához kapcsolódva – a nyírségi homoki kultúra és a Szatmár-Beregi síkság ártéri gazdálkodásának kialakulását és történeti változásait vizsgálta, a hangsúlyt a jelenre és a fejlesztési lehetőségekre helyezve. Kutatási eredményeiről a tanszéki periodikákban, regionális folyóiratokban és konferencia-kötetekben számolt be. Tudományművelőként – tanítómesterét, Futó József példáját követve – a tudományos ismeretterjesztést is feladatának tekintette: rendszeresen tartott ismeretterjesztő előadásokat és olvasmányos cikkeket írt a megye természeti

értékeiről, kulturális örökségéről és a kor emberének gazdasági tevékenységéről.

Tanszéki működésének utolsó évében elkészítette „A Szabolcs-Szatmár megyei almatermelés történeti kialakulása és területi kérdései” c. doktori értekezését, mely 1975-ben könyvként is megjelent. Művét, amely kutatói tevékenységének legjelentősebb része, alapvető forrásként hasznosították a területfejlesztők és a mezőgazdasági szakemberek. Mintegy hetven publikációja jelent meg, s ennek fele lokális és mikroregionális témával foglalkozó földrajzi dolgozat.

KUKNYÓ JÁNOS oktatáspolitikusként sem szakadt el a tanszéktől: időnként megbízást adott szakmai és földrajzpedagógiai továbbképző tanfolyamok megszervezésére, külföldi tanulmányutak vezetésére, előadásokra, oktatási segédanyagok, kiadványok írására és szerkesztésére. 1975-ben Pedagógiai Műhely címmel regionális folyóiratot alapított és több évtizeden át a szerkesztői feladatokat is ellátta. Pályafutásának ebben a második szakaszában oktatási-művelődéspolitikai tárgyú tanulmányokat írt és kilenc könyvet szerkesztett. Helyzetelemző íásaiban a pedagógus- és intézmény-ellátottság területi differenciáit, a humán erőforrás- és oktatásfejlesztés alapvető feladatait fogalmazta meg, esetenként a kulturális földrajz elmélete és módszertana alapján. Kiemelkedő alkotása „Az ezredvég iskolái” (1999) c. kötet, amely a megye oktatástörténetét foglalja össze 1320-tól, majd – az adattári funkciót is felvállalva – a megye minden egyes tanintézetének múltját és jelenét dolgozza fel.

KUKNYÓ JÁNOS élete – mint önéletrajzi írásában megfogalmazta – „az iskolával, az oktatás ügyével, az oktatáspolitikával forrt egybe”. Életútjának 1995-ben kezdődő harmadik (nyugdíjas) szakaszában céget alapított és kettős tevékenységbe kezdett: tankönyvkiadással és a Budapesti Műszaki Egyetem pedagógiai intézetéhez kapcsolódva, közoktatási vezetőképzéssel foglalkozott. Szakmai munkásságát a rendszerváltozás előtt és után, magas állami kitüntetésekkel ismerték el (pl. Apáczai Csere János-díj, a Magyar Köztársasági Érdemrend Lovagkeresztje stb), szülőfaluja pedig díszpolgárrá választotta. KUKNYÓ JÁNOS életműve szervesen beépült a főiskolai földrajz tanszék és a megyei művelődés-irányítás és iskolafejlesztés történetébe.

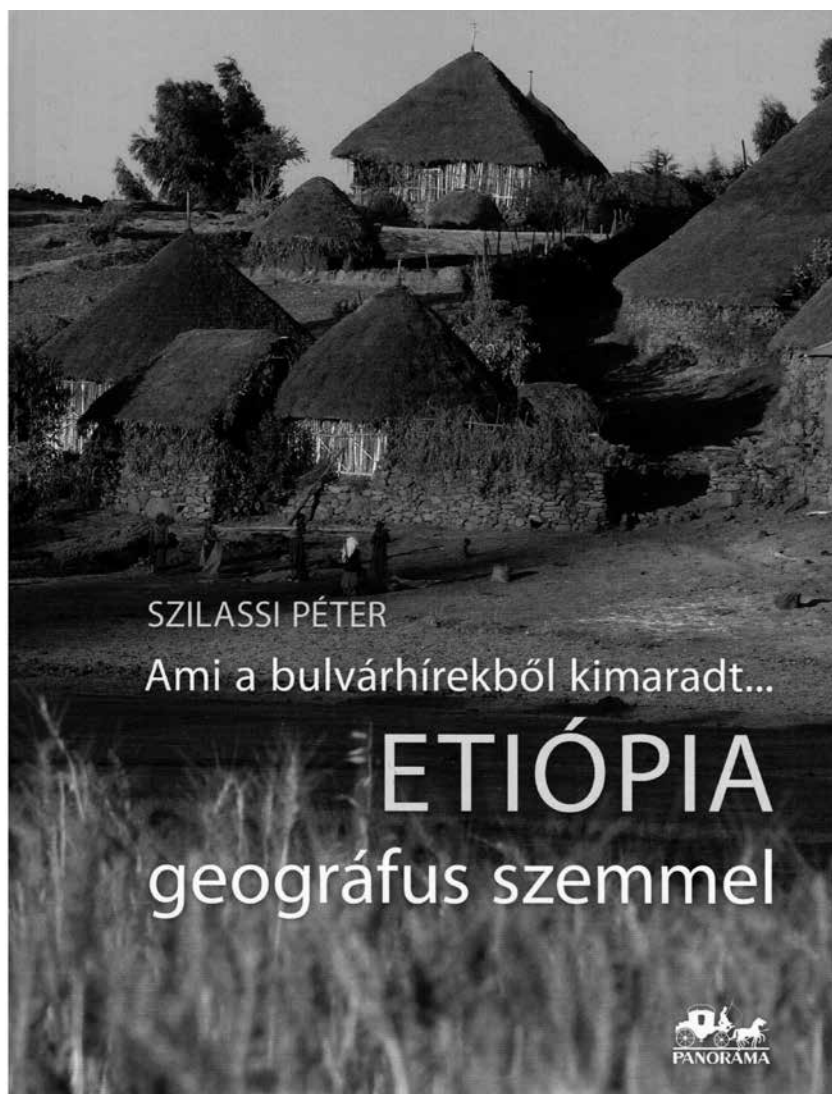
FRISNYÁK SÁNDOR

Személyi kitüntetés

BALOG ZOLTÁN, az Emberi Erőforrások Minisztériumának minisztere a 2014. évi pedagógus nap alkalmából „A magyar felsőoktatásért emlékplakett” elismerést adományozta MICHALKÓ GÁBORNak, Társaságunk alelnöké-

nek. Az oklevelet SZABÓ PÉTER rektor a Kodolányi János Főiskola 2014. július 02-ai szenátusi ülésén adta át a kitüntetettnek.

A miniszteri elismeréshez ezúton is gratulálunk!

SZILASSI PÉTER
Ami a bulvárhírekből kimaradt... Etiópa geográfus szemmel
Medicina Kiadó, Budapest, 2014, 207 p.

2012. január 17-én hajnalban egy turistacsoport tagjait fegyveres támadás érte Etiópiában. Az öt halálos áldozat között volt a kiadvány szerzőjének két útitársa, barátja is. A hír meg-
rázta a hazai közvéleményt, sokan kérdezték: „Miért mentetek oda?” Ebben a könyvben
választ kapunk erre a kérdésre. Szilassi Péter, a Szegedi Tudományegyetem oktatója meg-
osztja az Olvasóval az Etiópiában töltött három hét alatt szerzett benyomásait, élményeit
erről a varázslatosan szép, de nagyon ellentmondásos, sok nehézséggel küzdő országról.

További információ: www.medicina-kiado.hu

IRODALOM

SZIRMAI VIKTÓRIA (szerk):

Csinált városok a XXI. század elején – Egy „új” városfejlődési út ígérete

MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Intézet,

Budapest, 2013, 287 p.

SZIRMAI VIKTÓRIA és a köréje szerveződő tudományos műhely újabb kiadvánnyal jelentkezett a hazai szakirodalom piacán. Rendre kerülnek ki a szerzőgárda kezei közül a városfejlődéssel, a városok társadalmi és gazdasági környezetének átalakulásával kapcsolatos kiadványok, a hazai olvasótábor nem kis örömeire. Ennek a könyvnek viszont múltja van, hiszen SZIRMAI VIKTÓRIA eredeti, „Csinált városok” című könyve 1988-ban jelent meg a Gyorsuló idő sorozat keretében. A monográfia alapjait egy 1978-as dunaújvárosi szociológiai vizsgálat rakta le, amely lényegében megalapozta az újvárosok fejlődésével kapcsolatos hazai kutatásokat. Több mint negyed század telt el az első könyv megjelenése óta, s több kérdés is felvetődött azóta a szocialista újvárosokkal kapcsolatban: vajon hogyan változott meg a rendszerváltozás után ezeknek a városoknak a helyzete, milyen társadalmi és gazdasági átalakulási folyamatok játszódtak le ebben a településszegmensben? Egyáltalán beszélhetünk-e egy új városfejlődési modellről, amelyet az új szocialista városok képviselnek? Ezekre az alapvető kérdésekre keresi a választ a tanulmánykötet, amelyben nyolc – fiatal és tapasztalt kutató – tollából olvashatunk tanulmányokat.

A kötet bevezető fejezetében SZIRMAI VIKTÓRIA foglalja össze a könyv megszületésének előzményeit. Röviden bepillantunk az újvárosok felépítésének és korabeli működésének kulisszatitkaiba, ami viszont ennél sokkal fontosabb, érthetően és világosan felvázolja a szocialista városok azon társadalmi és gazdasági gondjait, amelyek végigkísérték ezen települések fejlődését és a rendszerváltozás után váltak igazán nagy kihívássá. Nem az 1990-es években kerültek tehát napvilágra ezek a problémák, de az új politikai és társadalmi rendszer keretei között a szocialista városok átalakulása még a szokásosnál is több nehézségbe ütközött. Az 1990-es évek kutatásai azonban bebizonyították, hogy

az újvárosok nincsenek törvényszerűen bukásra ítélve és a hasonló történelmi múlt ellenére eltérő fejlődési utat járhatnak be a megváltozott társadalmi és gazdasági környezetben. Ebben meghatározó szerepe volt a regionális viszonyoknak, de az is bebizonyosodott, hogy az állami szerepvállalás is döntő szerepet játszott ezen városok továbbfejlődésében. Az állami jelenlét gyakran találkozott a helyi önkormányzatok érdekeivel, s különösen azok a települések tudtak sikereket felmutatni az átalakulás során, amelyek – a nyugati fekvés mellett – nemzetgazdaságilag stratégiai funkciókat tudhattak magukénak. Az új évezred új problémákat hozott magával, ennek ellenére a szocialista újvárosok kérdése sem politikai, sem tudományos értelemben nem áll az érdeklődés középpontjában – szögezi le SZIRMAI VIKTÓRIA. Holott az urbanizációs folyamatok új jelenségeinek köszönhetően a magasan fejlett ipari országokban ismét előtérbe kerültek az új városfejlesztési megoldások a területi-társadalmi folyamatokban. Mérvadó kutatások hiányában a könyv arra keresi a választ, hogy léteznek-e az újvárosokban olyan társadalmi és gazdasági stratégiák, kirajzolódnak-e olyan városfejlesztési modellek, amelyek biztosítják ezeken a településeken a fenntartható fejlődést? Vajon sajátos városfejlődési modellt képviselnek-e a „csinált városok”? Milyen társadalmi és gazdasági folyamatok figyelhetők meg napjainkban ezekben a városokban?

A kötet második része az európai újvárosok helyzetéről ad áttekintést. Az első tanulmányban UZZOLI ANNAMÁRIA foglalja össze az európai újvárosi fejlődés főbb tendenciáit, nyugat- és kelet-európai jellegzetességeit. Míg Nyugat-Európában csak néhány tucat újváros létesült, az egykori szocialista országokban számuk megközelíti az ezerkétszázat. A különböző térségekben azonban eltérő céllal jelentek meg az újvárosok, s a történelmi múlt alapvetően meghatározta ezen településtípus létrejöttének földrajzi

helyét, fő funkcióit, a helyi lakosság összetételét és városszerkezeti jellegzetességeit is. Közös jellemzőik voltak, hogy meghatározott tervek szerint, újonnan épültek fel a 20. században (döntően a második világháború után), mesterségesen fejlesztett települések voltak, s fejlődésük az iparhoz kapcsolódott. Nyugat-Európában az újvárosok felépítése három hullámban ment végbe a második világháború végétől, így az újvárosok több generációjáról beszélhetünk. Már közvetlenül a második világháború után az urbanisztikai törekvések kiemelt célja volt nyugaton a nagyvárosi zsúfoltság enyhítése, valamint az ipari centrumokba költözők elhelyezése korszerű városépítési eszközök segítségével. A legtöbb nyugati államban eleve törekedtek arra, hogy az újvárosok nyílt elrendezésűek legyenek, megfelelő táji környezetbe illeszkedjenek és kifogástalan infrastruktúrával rendelkezzenek. A regionális politikák fontos eszközei voltak, hiszen leggyakrabban növekedési pólushként szerepeltek a tervekben. Az 1970-es években az újvárosi koncepció egyre inkább a bírálatok középpontjába került, mert ezek a városok sem voltak mentesek a társadalmi problémáktól, s a társadalmi mozgásfolyamatokat sem sikerült érdemben befolyásolni az újvárosok felépítésével. A döntéshozók és várospolitikusok figyelme ezért egyre inkább a városrehabilitáció irányába fordult. Kelet-Európában közel ezer újvárost húztak fel a (volt) Szovjetunió területén, ahol az újvárosok építése az 1920-as években indult el, majd – akárcsak a keleti blokk többi országában – az erőltetett szocialista iparosításnak köszönhetően 1950-es években vett nagyobb lendületet. Míg Nyugat-Európában inkább az agglomerációs és szuburbanizációs folyamatok hívták életre az újvárosokat, Kelet-Európában az ipar, döntően gyáripár dominanciája jellemezte őket. Nyugaton a társadalmi és gazdasági racionalitás, keleten viszont a politikai és ideológiai megfontolások játszottak fontosabb szerepet. Nem volt különbség abban, hogy ezeket a városokat néhány tízezer fő letelepedésére tervezték, de a technológiai kivitelezésben (pl. az iparosított technológia alkalmazásában) jelentős mennyiségi és minőségi eltérések mutatkoztak. A legfontosabb nemzetközi tendenciák felvázolása és összehasonlítása után az UZZOLI ANNAMÁRIA – BAJI PÉTER szerzőpáros részletesen ír az Egyesült Királyság, Franciaország és Németország újvárosairól, ezek területi elhelyezkedéséről és fejlődési jellegzetességeiről. Felhívják a figyelmet arra, hogy a nyugat-európai

újvárosokban sokkal kiegyenlítettebbek a társadalmi viszonyok, s a kelet-európai újvárosokban már az 1980-as években is jelenlévő társadalmi, gazdasági és környezeti problémák a városok modernizációjával, az iparszerkezet átalakításával (deindusztrializáció) és a terciarizálódás támogatásával oldhatók meg. A két, egymással szorosan összefüggő, jól megírt és informatív tanulmánynak köszönhetően a kötet második részét az egész könyv legerősebb részének érzem. Jobb illusztrációval a tanulmányok színvonalát még tovább emelhették volna a szerzők.

A könyv harmadik része a magyarországi új (és régi) városok helyzetét tárja fel, így a kiadvány legfontosabb, meghatározó része. HALÁSZ LEVENTE és VÁRADI ZSUZSANNA rövid módszertani útmutatója kiemeli, hogy a mintavárosok és a kutatásban alkalmazott módszerek kiválasztása során döntően a korábbi empirikus kutatások módszertanát alkalmazták. Talán ezzel magyarázható, hogy a szocialista újvárosok közül sajnálatos módon kimaradt Salgótarján. A 11 régi (történelmi) város kiválasztását is megpíszkálhatnánk kicsit, bár tény, hogy a Dunaújváros-Baja és a Kazincbarcika-Gyöngyös párosítás nagyon jó alapot teremtenek az összehasonlító elemzésekre. Közel százhusz oldalas, vaskos rész következik ezután a könyvben, amely közel a felét teszi ki a kiadvány terjedelmének. Két szocialista újváros (Dunaújváros és Kazincbarcika), valamint két, jelentős történelmi múlttal, illetve iparfejlesztéssel is rendelkező középváros (Baja és Gyöngyös) helyzetéről olvashatunk részletes elemzést. A tanulmányok bemutatják a vizsgált városok földrajzi elhelyezkedését, történeti fejlődését, a társadalmi és gazdaság környezet változásait az elmúlt évtizedekben. Dunaújváros esetében a rendszerváltozás és a gazdasági válság időszakának történései értékes információkat szolgáltatnak az átalakulás körülményeiről és problémáiról. A dunaújvárosi „megkésített rendszerváltozás” – ahogy a tanulmány szerzője, BARANYAI NÓRA írja – csak a 2000-es évek elején indult a cég privatizálásával, ami sokkolta a helyi társadalmat és gazdaságot. A Hankook 2005-ös megjelenése némileg tompította a kibontakozó munkanélküliséget, hiszen felszívta a képzettebb munkaerőt, de a globális gazdasági válság hatásait már nem volt képes mérsékelni. A Dunaújvárosban jelenleg is zajló társadalmi és gazdasági folyamatok a szocialista városokra jellemző monokulturális (single-layer) gazdaság minden problémáját felvonultatja. A tanulmány külön értéke, hogy részletesen feltárja az

ezzel összefüggő társadalmi és intézményi, gazdasági, környezeti és politikai konfliktusokat. A dunaiújvárosi modell összességében egyfajta átmenetet képez a szocialista és a piaci modell között. VÁRADI ZSUZSANNA Kazincbarcikáról írt értekezése is hasonló gondolati vonalra fűzi fel mondanivalóját, jobban kidomborítva a társadalmi-demográfiai problémákat. A rendszerváltozás óta eltelt huszonöt évben a társadalmi és gazdasági környezet átalakulása rendkívüli fordulatot vett, sajnos negatív értelemben. Az egykor sikeres városban mára a bizonytalanság vált a legfőbb jellemzővé, a társadalom szövete az elvándorlás és a népességsere következtében felbomlóban van. Nemi optimizmusra adhat okot, hogy a város vezetése reális és előremutató fejlesztési terveket tett le az asztalra, így a közeljövő még számos pozitív meglepetést tartogathat a kazincbarcikaiak számára. Hasonló részletességgel tárgyalja LAKI ILDIKÓ Baját, HALÁSZ LEVENTE pedig Gyöngyöst. A két történelmi város bemutatása módszertanilag indokolható (kontrollvárosok), tartalmilag viszont erősen kilóg a könyv tematikájából. Ezt a problémát hidalja át CSIZMADY ADRIENNE írása, amelyben a két kiválasztott településtípust hasonlítja össze egymással. Elsősorban statisztikai adatokra alapozva számba veszi a szocialista időszak városszerkezetét érintő beavatkozásait, valamint felvázolja a rendszerváltozás utáni időszak társadalmi és gazdasági környezetre gyakorolt legfontosabb hatásait. A sok-sok adatból a szerző azt a következtetést vonja le, hogy a két város csoport között történelmileg is meghatározott eltérés van, a bejárt fejlődéstörténeti út tehát erősen befolyásolta az egyes városok rendszerváltozás, illetve globális válság utáni fejlődését. Ennek keretében Csizmady kísérletet tesz a várostípusokon belül a fejlett, stagnáló és visszaeső városok csoportjainak meghatározására is.

A könyv SZIRMAI VIKTÓRIA összefoglaló gondolataival zárul az „új” városfejlődési modell lehetőségeiről, s ezzel válik keretessé, egyben kerek egészzé a tanulmánykötet. Megállapítja, hogy a szocialista újvárosok fejlődése a hagyományos városfejlődési úttól eltért, ami a rendszerváltozás utáni átalakulást ezekben a városok-

ban még nehezebbé tette. A vállalkozói kultúra hiánya, a társadalom összetétele (fizikai foglalkoztatottak magasabb aránya), a helyi gazdaság összetétele (az ipar túlsúlya gyakran egy-egy iparág dominanciájával) mind-mind hozzájárultak az újvárosokban tapasztalható problémák elmélyüléséhez. Az egyes városok viszont eltérő esélyekkel és lehetőségekkel vágtak neki a rendszerváltozás utáni átalakulásnak. Mára a szocialista újvárosok is differenciálódtak, vannak közöttük nyertesek és vesztesek. A kép tehát koránt sem olyan fekete és fehér, mint manapság sokan gondolják. További kérdésként fogalmazhatjuk meg azonban, hogy mennyire lesznek képesek ezek a városok befogadni a kor társadalmi és gazdasági kívánalmait és mennyire lesznek képesek alkalmazkodni az új kor kihívásaihoz? Képesek-e kiaknázni sajátos fejlődéstörténetükből, örökségükből származó előnyeiket, vagy éppen leküzdeni hátrányaikat? Ezek mind-mind olyan kérdések, amelyek a szocialista újvárosok jövőjét meg fogják határozni.

Sok értékes gondolatot és információt tartogat számunkra a könyv, amelyet jó kézbe venni. Hasonlóan a műhely korábbi kiadványaihoz, ez a könyv is esztétikus megjelenésű, illusztrációi egyszerűek és világosak, az olvasót ábra- és táblázatjegyzék, valamint tárgymutató segíti. A szerzők néhány színes fotót is becsempészttek a vizsgált városokról a kötet végére. Bár a téma feldolgozásából néhány jelentősebb szelet és meghatározó szakirodalom kimaradt (gondoljunk például a lakótelepek kérdéskörére, vagy a témában korábban publikált társadalomföldrajzi írásokra), tudjuk be ezt a fiatal és lelkes szerzői gárdának.

Visszakanyarodva könyvismertetésem nyitógondolatához: remélem ennek a könyvnek nemcsak múltja, hanem jövője is van. Ajánlom a kiadványt mindazoknak, akik a szocialista városok története, helyzete és fejlődése iránt érdeklődnek, s a felületes kliséken és lözungokon kívül egy kicsit a dolgok mélyére is szeretnének nézni, s nem zárkózni el az adatok megismerésétől és a dolgok hátterét feltáró elemzésektől sem.

EGEDY TAMÁS

PETELEI KLÁRA:
Descriptio Transylvaniae
ARTprinter Könyvkiadó, Sepsiszentgyörgy, 2013, 191 p.

2014. május 17-én a Központi Antikvárium Múzeum körüli üzletében nagyszámú magyar és székely könyv- és térképbarát jelenlétében mutatták be PETELEI KLÁRA könyvét, amely Erdély nyomtatott térképeit mutatja be magyar, angol, román nyelven, magyarázó szövegekkel kísérvé. A kiadványt elsőként, napjaink magyar-székely társadalmi, kulturális kapcsolatait is érintve NÉMETH ZSOLT, a Külügyminisztérium politikai államtitkára méltatta. Ezután TAMÁS SÁNDOR, Kovászna Megye Tanácsának elnöke, térkép-gyűjtő, a könyv ötletadója, politikai és gazdasági támogatója, majd a szerző, PETELEI KLÁRA, a Teleki-Bolyai Könyvtár munkatársa szólt meg. Végül az Angliában élő GRÓF LÁSZLÓ, a könyv lektora, a bevezető térképtörténeti tanulmány szerzője beszélt a kiadványról.

A könyv címének kiválasztásánál SZATHMÁRY TIBOR 1987. évi térképtörténeti könyvének a címét, *Descriptio Hungariae* követték, ellenpon-tozva a román szerzők CIORTAN, RADU, PENDA 2004-ben kiadott *Descriptio Romaniae* című munkáját, amelyben Erdély, Valachia, Moldavia területét Romániaként szemléltették. A kiadvány színes könyvborítója JANSONIUS 1658. évi térké-pének a választott címhez hasonló címfeliratát *Transylvaniae Descriptio* mutatja.

Az egyes térképek bemutatását megelőzi GRÓF LÁSZLÓ Erdély térképei és térképészei című bevezetője. A korábbi magyar térképtör-téneti munkák azt ismertették, melyik térképen és mikor találkozhatunk először Magyarorszá-g nevével. Gróf a Dacia és az Erdély nevek első előfordulásával foglalkozik. A középkori O-T térképek közül az Ebstorf-térképen a Duna tor-kolatánál és a Herefordi térképen az Olt mentén olvasható a Dacia név. A szerző ismerteti azt a feltevést, majd annak cáfolatát is, miszerint egyes román történetészek a 13. századi herefordi térkép Dacia feliratát Erdély középkori nevének és így a dákok-román elmélet bizonyítékának tekintették. Erdély neve először DULCERT hajó-zási térképén olvasható. „Itt van Transzilvânia, melyet a szászok Siebenburgnak, a magyarok Erdélynek (ergiu) neveznek.” CUSANUS 1491. évi Germania térképe tartalmazza a Transilvania és a Septem Castra nevet három városnévvel együtt. LÁZÁR 1528. évi Magyarország térképe Erdély területén 243 nevet tüntet fel, közöttük

egy román falvakra utaló név is található, Ville Walachoru[m] az Erdélyi-érchegység terüle-tén. LÁZÁR térképét négy évvel később követte HONTERUS önálló Erdély térképe. PTOLEMAIOSZ 150 körül készített, az akkor ismert világot bemu-tató atlaszát a 15. század közepétől nyomtatott változatban többször kiadták. MÜNSTER az általa szerkesztett 1544. évi baseli Ptolemaiosz-kiadás úgynevezett modern tabulái közé beillesztette HONTERUS térképét. ZSÁMBOKY JÁNOS 1566-ban új Erdély térképet készített. Ez a térkép jelent meg ORTELIUSnak a modern kartográfia hajnalát jelentő, 1570. évi nagy atlaszában. A né-metalföldi kartográfia fénykorának, az atla-szok századának Erdély térképét is tartalmazó munkáinak az ismertetését Gróf az első magyar nyelvű kontinenstérképeket megjelentető, erdélyi BOD PÉTER munkásságával zárja.

A rövid történeti bevezetőt az egyes térképek kibővített, színes másolatai követik. A fekvő téglalap alakú nyitott könyv jobboldalán látha-tók a bíbor kerettel körbevett térképek, balolda-lon a térképek ismertetései, a három nyelvnek megfelelően három oszlopban. A kötet az első csak Erdélyt ábrázoló térképtől, HONTERUS 1532. évi munkájától FRANZ FRIED 1848-ban Bécsben kiadott térképéig tárgyalja a sokszorosított mun-kákat. A térképek a szerzők neveinek abécé sorrendjében találhatók. A könyvbemutatón a szerző ezt azzal indokolta, hogy a név alapján könnyebb megtalálni az egyes térképeket. Ennél az előnynél szerintem sokkal nagyobb hátrány, hogy így nehezen követhető a térképek tartalma-nak, az ábrázolás módjának időbeli változásai. A választott besorolás miatt a könyv első térké-pe, BLAEU 1660. évi munkája, a legutolsó pedig ZSÁMBOKY 1566. évi térképe. Köztük találhatók például REILLY 1792., STEINHAEUSSEN 1844. évi térképei. A térképek sorozatát azért fejezték be 1848-ban, mert ezt követően változott a tér-kép-sokszorosítás technikája. A rézmetszésű, kézzel festett térképeket ugyanis felváltották a színes, nyomatos, nagyobb példányszámban előállítható térképek.

HONTERUS 1532. évi térképe nemcsak Erdély első, önálló ábrázolása, hanem világviszonylat-ban is az egyik legkorábbi országrész vagy táj-térkép. A munka leírása csak annyiban haladja meg a korábbi magyar irodalmi forrásokat, hogy

a térképen szereplő mind az öt székely-szék nevét is felsorolja, a korábbi anyagok három nevével szemben. Meglepő viszont, hogy nem tesz említést a Déli-Kárpátokban a Szebentől délkeletre olvasható Blechischfeld és a Fogarastól délre lévő Blechisch dörfer településjel nélküli, így területnévnek vélhető megírásokról. A korábbi magyar irodalomban az szerepel, hogy ezek a nevek feltehetően a hegyekben élő román pásztorok korai, talán még nem is állandó települései voltak. Nem világos, miért nem tért ki a könyv szerzője erre, esetleg cáfolva vagy hibáztatva a fenti az állítást.

HONTERUS térképének módosított változatát készítette el egy emberöltővel később, 1566-ban ZSÁMBOKY JÁNOS. Ezen a térképeken is szerepelnek az előbb említett nevek. A rajz északkeleti és délnyugati szélén hét illetve négy település-ábra nélküli névmegírást találunk, 7 dorffer, 4 Bergstet. Zalom és Zalavár között egy folyó-rajz kapcsolja össze a Fehér-Köröst a Marossal. A korábbi irodalomban nem létezőnek tekintett

vízfolyást a könyv az Ompoly folyóval azonosítja, megfelelő érvelés nélkül.

ZSÁMBOKY munkáját illesztette be atlaszába ORTELIUS. A hegyrajzot egyszerűsítette, de egyebekben szinte változtatás nélkül vette át a térképrajzát. A számmal jelölt településneveket is megőrzi, a Blechischfeld nevet Blechischvelt változatban is megtartja területnévként, de a Blechisdörfer név mellé településábrát illeszt. Atlaszában ZSÁMBOKY Magyarország térképét is szerepeltette. MERCATOR Magyarország térképe már nem mutatta Erdély területét, hanem azt a politikai helyzetnek megfelelően külön térképen, önálló államként ábrázolta. Példáját sok térképész követte. A könyvben egy érdekes példa is van Magyarország térképén Erdély külön ábrázolására. PIERRE DUVAL, Párizsban 1661-ben megjelent Magyarország térképén szemléltette a török által elfoglalt területeket. Magyarország keleti határa és a térképkeret közé beírták a szomszéd ország Transilvanie nevét. A térkép

alatt, az Adriai-tenger helyén, kis melléktérképen ábrázolták Erdély egész területét.

Emeljünk ki még egy-két térképet ebből a csodálatos gyűjteményből. Az első térkép, amelyik a magyar, székely, szász nemzetiségek mellett a románokat is feltünteti, eltérő felületi színezéssel mutatva az egyes csoportok elterjedési területeit, 1686-ban jelent meg Rómában, szerzője CANTELLI DA VIGNOLA. II. József 1784-ben új közigazgatási rendszer bevezetését rendelte el Magyarország és Erdély területére. Az uralkodó elképzelésének megfelelően elkészültek az új közigazgatást bemutató térképek. Erdély közigazgatási térképét magyar térképtörténeti munka is közölte, de a térkép készítőjének a neve nélkül. A most megjelent könyv szerzője kikutatta, hogy a névtelen térkép, CARL GABRIEL WAPPLER, erdélyi számtiszt 1780. évi munkájának a kiegészítése az új erdélyi közigazgatási beosztással. Az első tisztán magyar nyelvű Erdély térképet Losontzi István tette közzé földrajzönyve mellékleteként 1795-ben.

A könyv Erdély teljes területét, önállóan szemléltető térképeket tartalmaz, egyetlen kivétellel. Ez a munka szigettérképként csak a Székelyföldet ábrázolja. A térkép szerzője és egyben rajzolója DANIEL GOTTLIEB SCHEINT, szász orvos, aki a székelyekről németül írt. Pesten 1833-

ban kiadott könyvének mellékleteként jelentette meg munkáját. A térkép a székely székeket és azok filiáléit ábrázolja. A lejtőket szemléltető lendületsíkos domborzatábrázolásnál a vízválasztóvonalak fehér sávjaiba rajzolt különböző vonaltípusok (pontsor, szaggatott vonal stb.) jelölik a különböző határtípusokat. A cím, a jelmagyarázat, a közigazgatási egységek nevei németek (Udv. St. = Udvarhelyer Stuhl). a településnevek magyarok. Ahol a településnév magába foglalja a falu tagot, ott mintegy magyarázatként a szerző hozzáteszi a falva szót (Mártonfalu falva).

A különböző nagyságú, méretarányú, ábrázolásmódú és nyelvű térképek szemléletesen tükrözik a terület önálló államalakulatként való létezését, a magyar, székely, szász nemzetiségek sajátos közigazgatási egységeinek egymás mellett élését, de a román népesség növekvő térbeli megjelenését is. A könyvnek ott a helye a Kárpát-medence földrajzát, történelmét szerető könyvespolcán. Reméljük, hogy a munkának lesz folytatása, amely az 1848 utáni éveket dolgozza fel. Abban is bízunk, hogy a kiadvány hozzájárul hazánk térképtörténetének új szempontú feldolgozásához.

PAPP-VÁRY ÁRPÁD

MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG

ALAPÍTVÁ: 1872

Tiszttakar

Elnök: GÁBRIS GYULA professor emeritus

Tiszteletbeli elnök: PAPP-VÁRY ÁRPÁD ny. egyetemi tanár

Alelnökök: KOVÁCS ZOLTÁN tszv. egyetemi tanár;

MICHALKÓ GÁBOR tudományos tanácsadó, egyetemi tanár

Főtitkár: MARI LÁSZLÓ egyetemi docens

Titkár: ERŐSS ÁGNES geográfus

Titkárságvezető: SEKOULOPOULU MÁRTA

Könyv- és térképtáros: PÉTERVÁRI LÁSZLÓ

Felügyelőbizottság elnöke: TÍNER TIBOR tudományos igazgatóhelyettes

Választmány

ARDAY ISTVÁN középiskolai tanár

AUBERT ANTAL szakosztályelnök,
intézetigazgató

BAKOS MÁRIA középiskolai tanár

CSAPÓ TAMÁS osztályelnök, tszv. főiskolai
tanár

DÁVID ÁRPÁD osztályelnök, főiskolai docens

DÁVID LÓRÁNT osztályelnök, tszv. főiskolai
tanár

DOROGI LÁSZLÓNÉ középiskolai tanár

EGEDY TAMÁS tudományos főmunkatárs

FRISNYÁK SÁNDOR ny. egyetemi tanár,
osztályelnök

GADÁNYI PÉTER egyetemi docens

GERHARDTNÉ RUGLI ILONA szerkesztő

GRUBER LÁSZLÓ középiskolai tanár

GYURICZA LÁSZLÓ osztályelnök, egyetemi
docens

HANUSZ ÁRPÁD egyetemi tanár

HEVESY ATTILA osztályelnök, egyetemi tanár

HORVÁTH GERGELY főiskolai tanár

HUSZTI ZSOLT osztályelnök, intézetigazgató

ILLÉS SÁNDOR egyetemi docens

JANKÓ ANNAMÁRIA térképész, igazgató

KARACSI ZOLTÁN tszv. főiskolai docens

KARÁTSZON DÁVID tszv. egyetemi tanár

KIS ÉVA tudományos főmunkatárs

KIS JÁNOS középiskolai tanár

KISS EDIT ÉVA tudományos tanácsadó,
egyetemi tanár

KLINGHAMMER ISTVÁN szakosztályelnök,
akadémikus

KOCSIS KÁROLY intézetigazgató, akadémikus

KÓKAI SÁNDOR tszv. főiskolai tanár

KOROMPAI ATTILA egyetemi docens

KOZMA GÁBOR tszv. egyetemi docens

KUBA GÁBOR iskolaigazgató

KUBASSEK JÁNOS múzeumigazgató

KUNOS GÁBOR szakosztályelnök,
villamosmérnök

KÜRTI GYÖRGY iskolaigazgató

LÓCZY DÉNES tszv. egyetemi docens

MAKÁDI MARIANN szakosztályelnök,
főiskolai docens

MUCSI LÁSZLÓ osztályelnök, egyetemi docens

NAGY BALÁZS egyetemi docens

NAGY GÁBOR tudományos főmunkatárs

NYÍRI ZSOLT középiskolai tanár

PAP NORBERT osztályelnök, tszv. egyetemi
docens

PÁL VIKTOR egyetemi adjunktus

PETE JÓZSEF középiskolai tanár

SISKÁNÉ SZILASI BEÁTA egyetemi docens

SMIGERNÉ HUBER GABRIELLA középiskolai
tanár

SUBA JÁNOS szakosztályelnök, térképész

SÜTŐ LÁSZLÓ főiskolai adjunktus

SZALAI KATALIN főiskolai docens

SZÖRÉNYINÉ KUKORELLI IRÉN osztályelnök,
tudományos tanácsadó, egyetemi tanár

TÁTRAI PATRIK szakosztálytitkár, tudományos
főmunkatárs

TEPERICS KÁROLY osztályelnök, egyetemi
adjunktus

TIMÁR JUDIT osztályelnök, tudományos
főmunkatárs

TÓTH ANTAL szakosztálytitkár, főiskolai docens

TRÓCSÁNYI ANDRÁS szakosztályelnök,
egyetemi docens

VIZI ISTVÁN osztályelnök

WILHELM ZOLTÁN osztályelnök, tszv. egye-
temi docens

**A Közgyűlés által megválasztott tiszteleti tagok a Magyar Földrajzi Társaság
Választmányának örökös tagjai.**

Krónika

Korompai Attila 70 éves – NEMES NAGY JÓZSEF	251
Kuknyó János (1935–2014) – FRISNYÁK SÁNDOR	251
Személyi kitüntetés	253

Irodalom

Szirmai Viktória (szerk): Csinált városok a XXI. század elején – Egy „új” városfejlődési út ígérete – EGEDY TAMÁS	255
Petelei Klára: Descriptio Transylvaniae – PAPP-VÁRY ÁRPÁD	258

TÁMOGATÓINK:

Kiadja a MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG
A Nemzeti Kulturális Alap és a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával
A kiadásért felel: Mari László
Tördelés és nyomdai előkészítés: Bonex Press Kft.
Borítóterv: Liszi János
Telefon: (20) 971-6922, e-mail: bela.graphisto@gmail.com
Készült 350 példányban
Nyomdai kivitelezés: Heiling Media Kiadó Kft.
Telefon: (06-1) 231-4040
HU ISSN 0015-5411